Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Chr. Axel Jensen ; Kultur- og kunsthistoriske Studier udgivne ved Østifternes historisk-topografiske Selskab.
Titel | Title:	Danmarks snedkere og billedsnidere i tiden 1536-1660
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København : i Kommission hos G. E. C. Gad, 1911
Fysiske størrelse | Physical extent:	129 s. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

34⁴, - 274, - 4°

DET KONGELIGE BIBLIOTEK
130024230857

DANMARKS SNEDKERE OG BILLEDSNIDERE

I TIDEN 1536—1660

AF

CHR. AXEL JENSEN

KULTUR- OG KUNSTHISTORISKE STUDIER
UDGIVNE VED ØSTIFTERNES HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB

Lgu L3359

SÆRTRYK AF TIDSSKRIFT FOR INDUSTRI
FORSYNET MED TILLÆG OG REGISTRE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
KØBENHAVN MCMXI

347 - 274 - 4°

SNEDKERE OG BILLEDSNIDERE

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

DANMARKS SNEDKERE OG BILLEDSNIDERE

I TIDEN 1536—1660

AF

CHR. AXEL JENSEN

KULTUR- OG KUNSTHISTORISKE STUDIER
UDGIVNE VED ØSTIFTERNES HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB

SÆRTRYK AF TIDSSKRIFT FOR INDUSTRI
FORSYNET MED TILLÆG OG REGISTRE
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
KØBENHAVN MCMXI

7372

BILLEDERNE UDFØRTE I FOTOGRAFISKE ÆTSNINGER
AF F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONS-ATELIER
TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE (AXEL SIMMELKIÆR)
SÆTTER: JOHAN MØLLER

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

Et historisk-arkæologisk arbejde over et æmne fra renæssancetiden, der som den her foreliggende afhandling kun er en række forberedende studier og ikke kan optræde som et afsluttet, monumentalt værk, har herhjemme ikke let ved at blive publiceret på tilfredsstillende måde. Trods vor næsten overvældende rigdom på historiske og topografiske tidsskrifter lader det sig ikke nægte, at den dansk-historiske arkæologi og kunsthistorie, hvad de eftermiddelalderlige tider angår, mangler et passende organ, der spænder over hele landet fra Skagen til Gedser, og at det opvoksende videnskabsfag må føle dette som et savn.

Så meget mere tak skylder forfatteren »Tidsskrift for Industri«, som beredvilligt har indrømmet »Snedkere og billedsnidere« plads i sine hefter, og hvis redaktion desuden har tilladt, at afhandlingen efter at være optaget i tidsskriftet måtte optræde som et særligt værk. Der er ved denne ordning vundet, at arbejdet spredes til en langt videre læsekreds, end det som selvstændig publikation kunde have nået, og at dets stof lige fuldt kan komme de særligt interesserede til nytte.*

At afhandlingen har kunnet udkomme som særtryk, skyldes foruden tidsskrift-redaktionens velvilje og Østifternes historisk-topografiske Selskab en støtte fra ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet, som har overtaget 100 exemplarer af oplaget.

Også fra andre sider har forf. mødt stor velvilje. Carlsbergfonden har udlånt ham en række klichéer, vignetterne s. 1 og 29 samt fig. 64, 66-75, 77, 104-6, 109 og 148, der i sin tid blev udført til professor R. Mejborgs påbegyndte værk om Danske Bøndergaarde, men ikke publicerede; flertallet af disse billeder er tegnede af kunstmaler I. F. Klein. Fra R. Berg: Snedkerlavets Historie, er uden vederlag lånt fig. 21, 32, 35, 82, fra »Sct. Nicolai Kirke og Kjøge By« fig. 44, fra Tidsskrift for Kunstindustri fig. 13, 20, 33, 34, 36, 76, fra Nationalmuseets anden afdeling (Virksomhed siden 1892) fig. 1, 18-19, 22, 25-28, 30 og 37, ligesom museet har tilladt lånet af fig. 53, der stammer fra Mejborg: Slesvigske Bøndergaarde.

Alle de øvrige klichéer er udførte direkte til »Tidsskrift for Industri«, for største delen efter billeder i Nationalmuseets billedsamling. Fig. 87 og 97, der tidligere har været gengivne i Ældre nord. Architectur, er påny reproducerede efter arkitekt V. Kochs originalopmålinger. Fig. 38-41 og 45-49 efter tegninger af professor I. B. Løffler, fig. 51 efter tegning af I. Rondahl, fig. 14-15 efter tegning af arkitekt E. Madvig. 18 fotografier er tagne direkte til brug for tidsskriftet, 34 gengivne efter optagelser af fotograf, cand. phil. Kr. Hude i Roskilde, mens 35 billeder er fotograferede af museets embedsmænd.

Januar 1911.

CHR. AXEL JENSEN.

* *Indledningen udkom i årgangen 1909, de følgende afsnit 1910.*

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

INDHOLD

Side

INDLEDNING. HÅNDVÆRKETS OPGAVER, TEKNIK OG STIL 1

Hovedtræk af kirkeinventarets historie, s. 1. Møbelformer, s. 6. Teknik, s. 11. Stilformer, s. 14. Staffering, s. 20. Dansk og udenlandsk arbejde, s. 22. Lavsforhold, s. 23. Skåne og Sønderjylland, s. 25. Provinsielt og lokalt særpræg, s. 26.

FØRSTE AFSNIT. GOTIK OG UNG-RENÆSSANCE 29

ANDET AFSNIT. HØJ-RENÆSSANCE 57

TREDJE AFSNIT. I. SEN-RENÆSSANCE OG BRUSK-BAROK 81

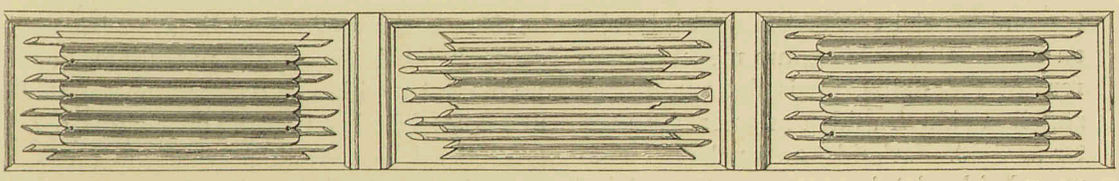
TREDJE AFSNIT. II. BRUSK-BAROK 93

SLUTNING. NYE STILFORMER. MODERNE SYNSPUNKTER OG VURDERING .. 115

Dårlige tider, s. 115. Finering og glatte møbler, s. 115. Barok klassicisme, s. 118. Den »gotiske« renæssances produktivitet, s. 129. Forfatterens og nutidens bedømmelse, s. 120.

TILLÆG OG RETTELSER 122

REGISTRE OVER HÅNDVÆRKERE OG STEDNAVNE 125

INDLEDNING

HÅNDVÆRKETS OPGAVER, TEKNIK OG STIL

Hovedmålet med denne afhandling er at vise, at der på renæssancetiden her i landet trivedes en talrig mængde snedker- og billedskærerværksteder. Men forinden de enkelte virksomheder nøjere karakteriseres, er det nødvendigt i korte træk at skildre de opgaver, det 16de og 17de århundrede stillede håndværkerne, og den måde, hvorpå disse opgaver løstes. Der er i årenes løb givet adskillige bidrag til en sådan skildring, først professor C. Nyrops bog om udstillingen 1879, senere Troels-Lunds behandling af bohavets historie i andet bind af »Dagligt Liv i Norden« samt en række afhandlinger af museumsdirektør Bernhard Olsen, og adskilligt vil derfor være alment kendt. Men en samlet oversigt over snedkerhåndværkets opgaver er endnu ikke forsøgt, lige saa lidt som dets teknik og dets stil er tilstrækkeligt kendt. En bog som R. Bergs om det københavnske snedkerlavs historie overflødiggør ikke en mere omfattende og ligelig skildring af æmnet, og selv med fare for at gentage en mængde ting, som læserne kender, vil det sikkert være nyttigt at optage de almindelige spørgsmål om håndværkets stilling og vilkår til fornyet behandling.

Det mest storslåede virkefelt for billedskærerne og snedkerne frembød kirkerne*). Af den næsten feberagtige iver, hvormed de sidste katolske prælater og deres menigheder arbejdede på at smykke kirkerne, får man et fyldigt billed blot ved at gennemgå Nationalmuseets gotiske afdeling. Der er kirkeskabe og kirkekister, degnestole og munkestole, men især er der udskårne og malede altertavler og helgenfigurer, som i de fleste tilfælde blot er rester af ødelagte tavler. Det er meget korrekt, at museets gotiske værelser beherskes af altertavlerne, thi disse udgjorde i virkeligheden broderparten af datidens større kirkeinventar. Ikke blot bykirker og klosterkirker havde foruden hovedalteret talrige sidealtre, Vor Frue i København således godt og vel 40; selv landsbykirker nøjedes ikke med een tavle. I Henne kirke (ved Varde) er der f. ex. endnu foruden højalterets tavle (med større figurer af jomfru Maria, Treenigheden og en biskop, Nikolaus, samt mindre figurer af de 12 apostle) bevaret to sidealtertavler, den ene viet jomfru Maria, den anden biskop Nikolaus, og i St. Olufs kirke i Skåne findes der ikke mindre end fire katolske tavler. Yderst be-

*) Kirkeinventarets historie er behandlet af Troels Lund (Dagligt Liv i Norden, VI) og senere af L. Koch (Kirkehist. Saml., Række V, Bind 1). Begge skildringer bygger langt mere på de skriftlige kilder end på de bevarede mindesmærker.

tegnende er det også, at museet ikke ejer en eneste altertavle og kun meget få figurer fra 1300-tallet, mens det rummer en statelig række fra tiden nærmest før og efter år 1500. Forholdet er ganske det samme ude i landet, hvor en meget stor del af de bevarede gotiske figurer netop stammer fra katolicismens sidste årtier.

For denne frodige virksomhed satte lutheranismens sejr pludselig bom, selv om

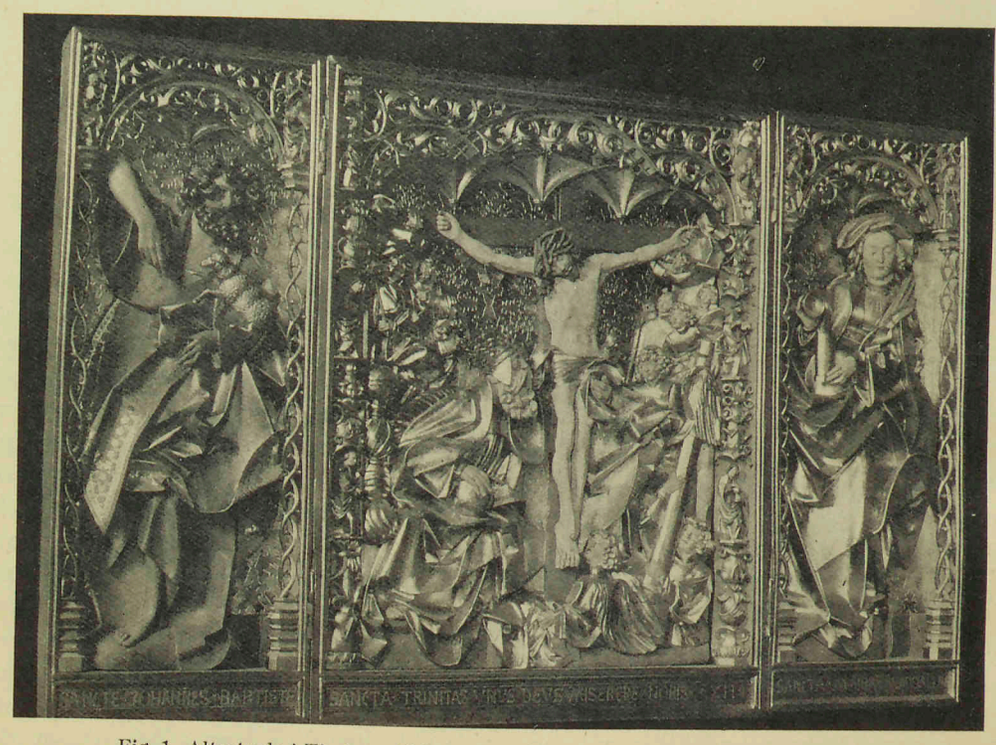

Fig. 1. Altertavle i Tirstrup kirke ved Randers, 1522. Af Claus Berg i Odense.

man har overdrevet billedstormenes betydning. Reformatorernes angreb gjaldt i første række billedernes misbrug, ikke billederne selv, som det allerede klart er udtrykt i Hans Tavsens 43 artikler, der blev fremsatte på herredagen i København 1530. I artikkel 42 hedder det: »Item tro og lære vi også (på det afguderiets årsag kan aflægges), at det var meget godt, at der var ingen billeder eller efterligning i forsamlings hus (efter præstens forstanders og menigheds råd), som kaldes kirke. *Vise og ret kristne skader der intet på, om de dèr bliver; men vanvittige og simple folk vanbruge dem og bruger der med afguderi, som vi have set og endnu kende*« *). I mange tilfælde er man faret med lempe og har draget nytte af det katolske inventar, og megen ødelæggelse skyldes senere tiders vanrøgt og ligegyldighed. Men givet er det dog, at lutheranerne så skævt til de gamle skarns, forgiftige, slemme og unyttige tavler — adjektiverne er en samling sprogblomster fra den fyenske biskop Jakob Madsens visitatsbog **) — og især til sidealtrene og til de udskårne helgenfigurer, der var genstand for almuens tilbedelse. Peder Plade, Sjællands første evangeliske biskop, skriver om sidealtrene: »Tavler eller billeder kunde de slå på væggen, at de kunde være gode, enfoldiges spejl, som de kunde se dem udi, når de vide, hvem samme billeder er gjort eller malede efter, uden her findes nogen billeder, som man har gjort søgning til og hængt voxbørn og krykker for; de

*) Rørdam: Skrifter fra Reformationstiden, IV, s. 31.
**) Mester Jacob Madsens Visitatsbog, udgiven af A. Crone (Odense 1853).

skal borttages og brændes«*). Overensstemmende med denne forskrift førtes der i valfartskirkerne en ret systematisk udryddelseskrig mod de undergørende skulpturer, og nye udskårne billeder tåltes selvfølgelig ikke. Til gengæld krævede den lutheranske gudstjenesteordning andre inventargenstande, fremfor alt prædikestole og stolestader. Ingen af delene havde været ukendt under katolicismen, men først nu blev de uomgængeligt nødvendige, og lidt efter lidt lykkedes det at fastslå de nye former, som tiden havde brug for. Stolestaderne fyldte i to lange bænkerækker, forsynede med indgangsdøre, hele kirkens skib, således at der kun blev en fri gang midt imellem dem; mændene stod i de søndre og kvinderne i de nordre stader, og indenfor hvert køn gennemførtes en nøje ordning efter stand og alder. Af stolestader kendes adskillige allerede fra Kristian III's tid, og af snedkrede prædikestole er den ældste daterede, fra Pjedsted kirke ved Fredericia (nu i Nationalmuseet), opstillet netop i året 1536**). Den næstældste er vistnok den i Rostrup kirke ved Hobro, fra 1544***). Men først fra Frederik II's tid er der bevaret prædikestole i større tal (fig. 3), og selv da havde man adskillige steder beholdt den middelalderlige skik at anbringe dem som karnap midt i et pulpitur (lectorium) mellem kor og skib, således som det hyppigt omtales i Jakob Madsens visitatsbog og endnu er bevaret i enkelte jydske landsbykirker, som i Tise kirke i Vendsyssel og i Ulfborg ved Ringkøbing (fra 1580—90), mens der i talrige andre findes spor af denne gamle indretning. Allerede Peder Plade siger dog, at det »er beskikket af gammel arilds tid for drabelige sagers skyld, at prædikestolen skal være opbygget ved den søndre side i kirken over alle andre stole, guds salige ord til hæder og ære, op til et vindue, sognepræsten til gode om vinteren, og besynderlig, når hans øjne de falme og dummes.« Her fik prædikestolen da sit blivende sted, »ikke en bogstol eller en hifgippe nede på jorden, men dejligt opbygget«*), helst med en omvendt baldakin under sig og en lydhimmel foroven. De ældste sikre repræsentanter for denne type stammer fra Frederik II's tid.

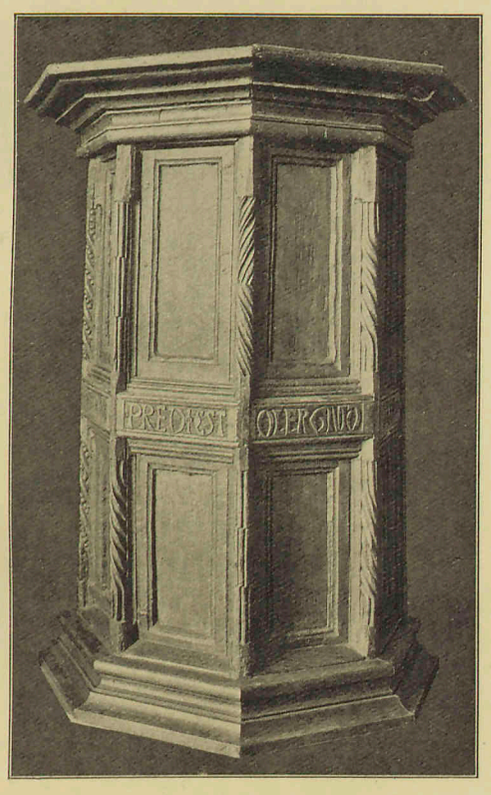

Fig. 2. Prædikestol fra Pjedsted kirke v. Fredericia 1536 (Nationalmuseet).

Interessantest er dog altertavlernes udvikling. De sentkatolske tavler er alle gjorte efter samme skema (fig. 1). De består af et fladt skab, hvori de udskårne figurer er stillede, og dette skab kan lukkes med fløjdøre, der på forsiderne i reglen er smykkede med skulpturer, mens ydersiderne kun er malede. Mellem skabet og det murede alterbord er der hyppigst indskudt et fodstykke, en predella. Hele denne form hænger sammen med den katolske gudstjenestes krav; når tavlerne sloges ud, må de hellige skik-

*) Peder Palladius' Visitatsbog, s. 21.

**) Enkelte Prædikestole, således den i Egå kirke ved Århus, er udført i ren gotisk stil og stammer sandsynligvis fra katolicismens tid.

***) Billede af en fylding i Danmarks Riges Historie 1536—88, fig. 32.

*) Peder Palladius' Visitatsbog, s. 10 og 15.

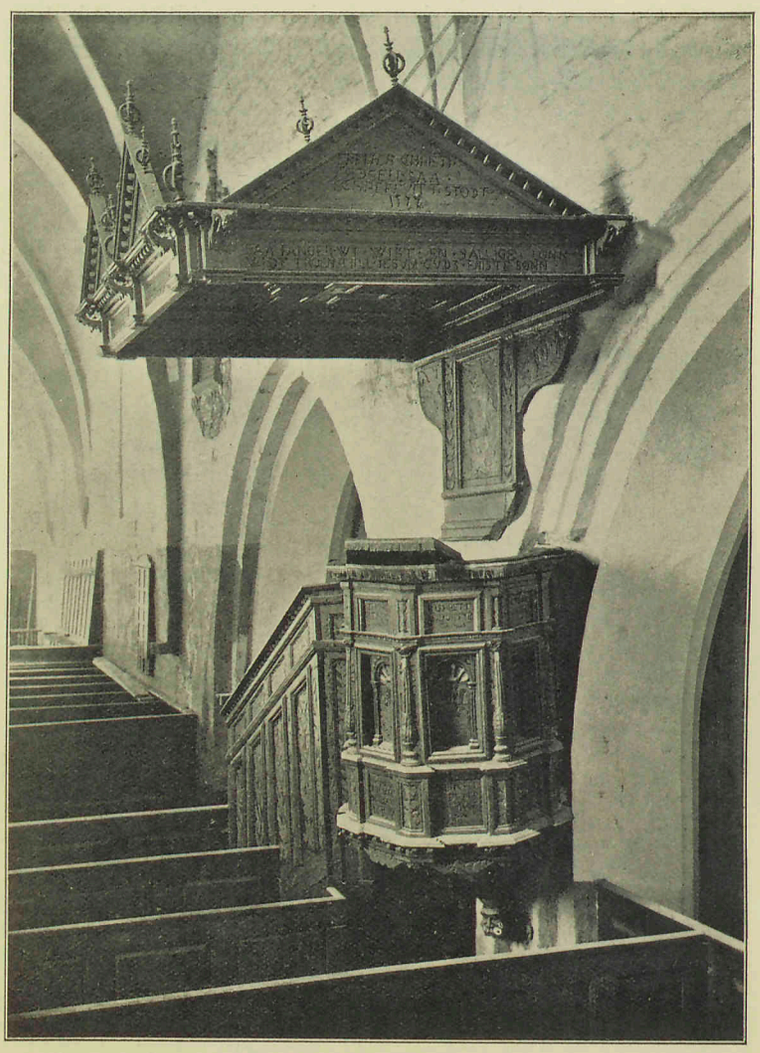

Fig. 3. Prædikestol i Sæby kirke, 1577. Af en Vendsyssel-snedker.

kelser på den strålende guldgrund have virket på den undrende og naive menighed, som så den ind i selve himlen, og selv om typen først er skabt i middelalderens sidste århundreder, må den være voxet fast i folkets bevidsthed. Lutheranerne havde lettere ved at kritisere end ved at danne noget nyt, og en tid lang synes de at have stået meget vaklende. Peder Plade gik stiltiende ud fra, at man kunde beholde de gamle hovedtavler; andet tyder på, at man helst har villet nøjes med et krucifix, men også malede billeder var tilladelige. »Ikke heller laster jeg sanddru historier, som *males* til en ihukommelse«, skriver Bergens bisp, Jens Skielderup, 1572, i sit lille skrift: »En kristelig undervisning af den hellige skrift, om hvad en kristen skal holde om afgudiske billeder og støtter udi kirkerne«*), der tillige indeholder en oversættelse af, hvad en mærkelig lærd Mand i København, doctor Niels Hemmingsen, har skrevet om denne sag: »Efterdi sædvanen er mægtig, da giver jeg dette råd, at guds ords tjenere må lide historiske malning og lignelser, hos hvilke er ingen vrang mening ... og ... efter den Wittenbergs exempel tilstede, at man maler en tavle, Kristi nådes historie, hans fødders toelse eller hans pines historie«. Men det bedste var dog måske at staffere tavlerne med en række skriftsprog, så at guds rene ord, strålende i gyldne bogstaver, kunde tale til menigheden. Jens Skielderup anbefaler »herlige sententser af den hellige skrift«, og Jakob Madsen nævner med særlig glæde »en herlig ny tavle med katekismi lærdom; to støtter forpå, ingen billeder; ingen hvælving« eller »en smuk tavle på alteret med verbis cænæ danice & latine« (nadverordene på dansk og på latin)**). Når disse teorier anvendtes på tavler af den gamle

*) Dette interessante lejlighedsskrift kendes kun i to exemplarer, men er optrykt 1905 på foranstaltning af cand. Fr. B. Wallen, Kristiania. Det fortjener at kendes af enhver, der har interesse for vort kirkeinventars historie. — Jvf. Niels Plades Commonefatio de vera invocatione dei. Wittenberg. 1557.

**) Jacob Madsens Visitatsbog, s. 160 og 334.

gotiske skabsform, blev resultatet kun magert i sammenligning med de svundne tiders figurrigdom (fig. 4). Men samtidigt lærte kunstnerne en ny altertype at kende, den, hvis forbillede Albrecht Dürer hentede i Italien og brugte til ramme om sit berømte allehelgensbillede fra 1511. Dens indflydelse spores ofte på de protestantiske fløjaltere, og ved år 1600 blev skabsformen overalt forladt og erstattet af renæssancestilens søjlebygning; det er til en tavle af denne slags, hvortil Jakob Madsen sigter med sine ord om den herlige ny tavle med to støtter forpå (fig. 5). Endelig gjorde man det sidste, afgørende skridt, at forene den nye arkitektoniske opbygning med udskårne figurer. Efter i nogen tid at have importeret sådanne figurtavler, begyndte man kort før år 1600 at forarbejde dem herhjemme, og et stykke ind i Kristian IV's regering vandt den nye type fuldstændig sejr. Tavlerne fyldes med en vrimmel af dekorative led og af figurer i alle størrelser, statuer, hautrelieffer og basrelieffer side om side, der i reglen illustrerer de vigtigste optrin af den nye pagt, indledet med et par scener fra det gamle testamente og ledsaget af evangelister og kristelige dyder. Et af de ældste exempler herpå er den 1902 ved ildebrand ødelagte altertavle i Vor Frue kirke i Ålborg (fig. 6). Ligesom »skriftsprogtavlerne« øjensynligt er et udslag af de kryptokalvinistiske strømninger indenfor den danske kirke på Frederik II's tid, således står figurtavlernes sejr i forbindelse med den lutheranske ortodoxis sejr under Kristian IV. I skarp modsætning til de billedfjendske kalvinister slog ortodoxiens fører, biskop Jesper Brochmand, i sin »Systema universæ theologicæ« (1633) et slag til fordel for hæderlige og passende fremstillinger af den hellige historie*), og en populær forfatter som Niels Heldvaderus rettede 1610 et angreb på gendøbere og andre ugudelige billedstormere og tilføjede: »Findes (Gud ske lov) ikke heller nogen kærling

* Kirkehistoriske Samlinger II, 3, s. 763.

Fig. 4. Lutheransk fløj-altertavle i Sejerslev kirke på Mors, 1590—1601. Af en vestjydsk snedker.

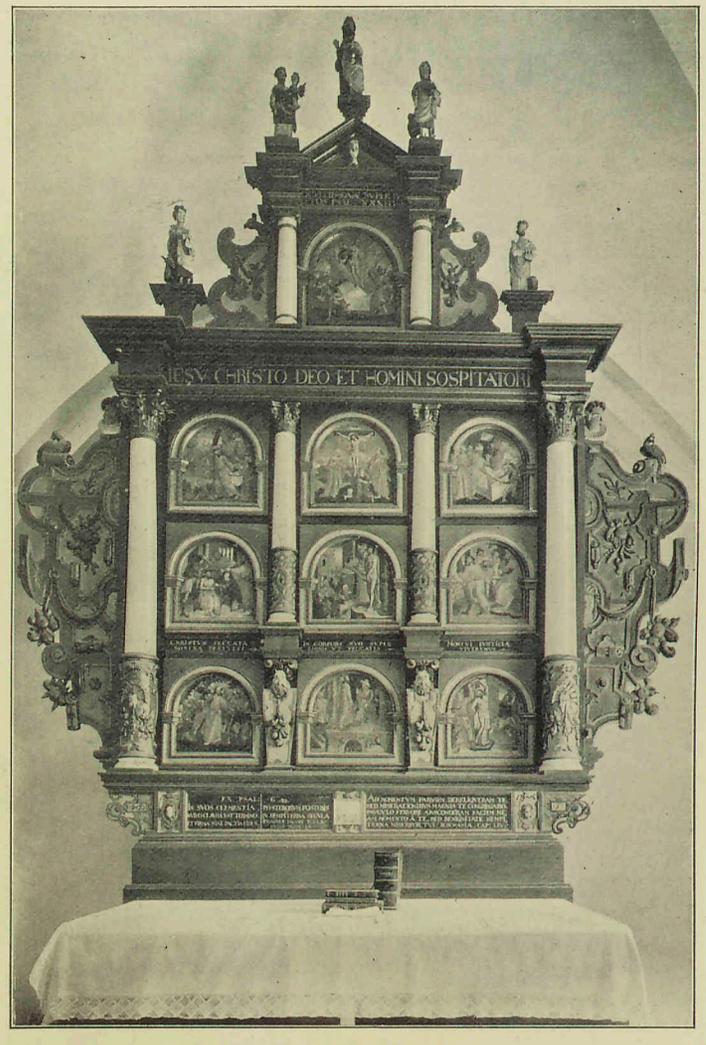

Fig. 5. Lutheransk søjle-altertavle i Haraldsted kirke ved Ringsted.

så uforstandige her til lande, at hun tilbeder noget billede i guds sted« *).

Skridt for skridt fulgte det øvrige kirkeinventar med altertavlernes udvikling og udstyres stedse rigere og stedse med flere figurer; allerede før altertavlerne blev også prædikestolene illustrerede bibler, og noget lignende gælder epitafierne, de på væggen ophængte mindetavler, en slags tilgift til ligstenene og en, sikkert kærkommen, erstatning for de nedhuggede sidealtere, efter hvis forsvinden kirkerne trods alt stod bare og nøgne. De dukkede op herhjemme i den sidste katolske tid, og da var en lille trætavle med et enkelt våbenskjold tilstrækkelig selv for en fyrstelig person (fig. 7), og en lille malet skive mer end nok for en adelsmand. Men efter 1536 tog deres udvikling fart. Frederik II's og Kristian IV's højadel nøjedes nødigt med mindre end monumenter af sandsten eller marmor, mens de samme kongers velhavende borgerlige og gejstlige undersåtter anbragte et maleri af sig selv og deres familie i deres sognekirke, »gud til ære, kirken til beprydelse og sig selv til evig amindelse«. Efterhånden som tiden gik, blev malerirammen rigere og rigere udstyret med snitværk (fig. 8). En sand lidenskab for at smykke kirkerne med pragtfuldt udskåret inventar havde pany grebet sindene, en kappestrid, hvori den ene menighed ikke vilde stå tilbage for den anden. Det gik så vidt, at selv gejstligheden fik betænkeligheder; på Roskilde landemode 1598 bestemtes det, at præsterne tilligemed kirkeværgerne skulde sørge for, at kirkerne ikke besværedes med unyttige og overdådige udgifter, men alle udgifter skulde være mådelige og tarvelige og efter stedets og kirkernes lejlighed. »Her er i landet på bygden de, som har givet for en prædikestol 300 daler« *).

Og man nøjedes ikke med tavler, prædikestole, stader og epitafier. Hertil kom skriftestole, præstestole og degnestole, alterbordspaneler, korskranker, kirkedøre, orgler og pulpiturer, døbefonthimle, stundom også fonte, — altsammen ting, der i

*) Niels Heldvald: En kort Forklaring over vore gamle Kirkeskikke. (Ny udgave 1863). S. 47.

*) Kirkehistoriske Samlinger II, 5, s. 44. Sml. s. 30.

de 99 af 100 tilfælde skulde udstyres med snedker- og billedskærerarbejde.

De gejstlige betænkeligheder gjorde ingen nytte; selv i de dårligere tider under den sidste del af Kristian IV's regering og endnu i årene om 1660 blev man ved med at anskaffe store og kostbare snitværker til kirkerne. Thi den tilbøjelighed, som gav sig udslag heri, bundede ikke blot i kirkelige strømninger, men havde mindst lige så stærke rødder i renæssancetidens stigende luxuskrav. Den hænger på det nøjeste sammen med det verdslige bohaves historie. I middelalderen havde værelsernes møbeludstyr kun været ringe. Gennemgår man et kildeskrift som »Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450«, finder man kun nævnt en enkelt stol (en foldestol) og kun to skabe, hvoraf det ene, der omtales i den lundske ærkebiskop Nicolaus' testamente 1379, ikke engang var bestemt til verdsligt brug, men stod i kapellet i Lund, dertil nogle borde og iøvrigt en snes kister, hvoraf een udtrykkeligt nævnes som brudekiste, nogle skrin, en ørk samt senge og deres udstyr*). Ganske i overensstemmelse hermed nævner de middelalderlige folkeviser kun enkeltvis stole; langt hyppigere omtaler de derimod bænke, borde og senge; mens skabe næppe forekommer en eneste gang, og mens den fortryllede fugl sætter sig på klæde-stangen inde i jomfruens bur**), er kister og skrin det sædvanlige gemmested for klæder og kostbarheder, og i brudekister bringer jomfruerne deres medgift, således som den mishandlede hustru fortæller:

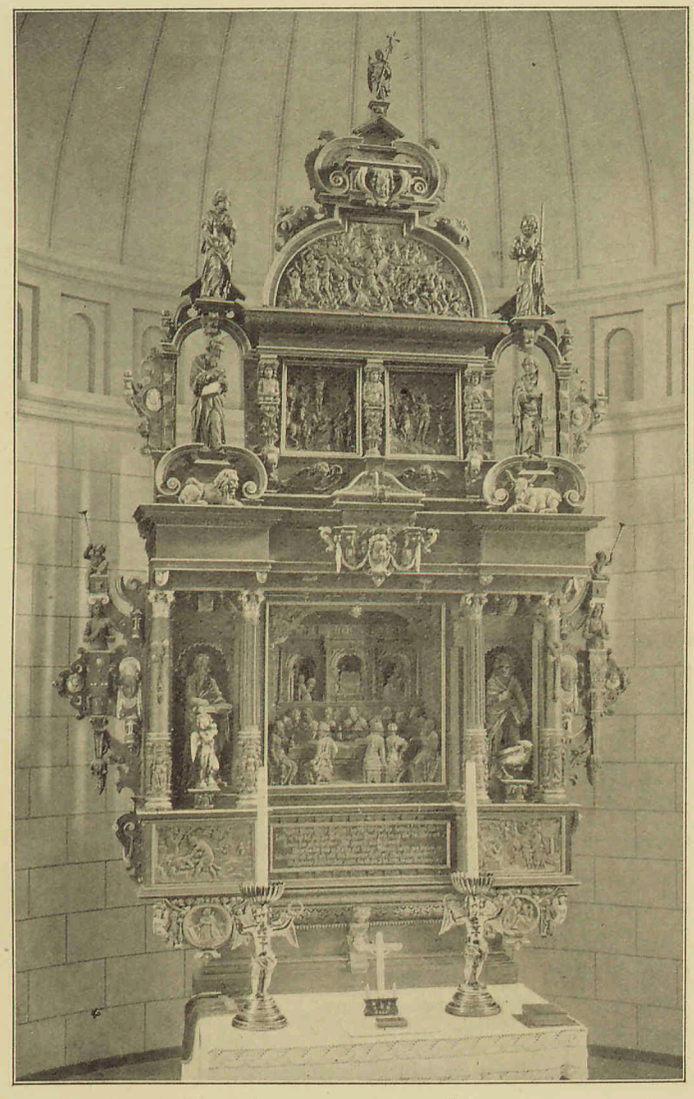

Fig. 6. Altertavle i Vor Frue kirke i Ålborg, 1616—19. Af en billedskærer i Ålborg.

> Jeg førte i Eders bure,
> vel otte kister fulde.
> De to var fulde af sobel og mår,
> de to var fulde af dyrehorn,
> de to var fulde af hviden sølv,
> de to var fulde af røden guld*).

Skabe var dog ingenlunde ukendte**); de er ret jævnligt bevarede i kirkerne, og

*) Erslev: Testamenter 1901, s. 255 (Sagoversigt).
**) Sv. Grundtvig: Folkeviser II, s. 231.

*) Sv. Grundtvig: Folkeviser II, s. 199.
**) Hos en bonde i Sanderum fandtes forhen et skab med årstallet 1451 (Vedel Simonsen: Odense II, 1, s. 64).

Fig. 7.
Epitafium over prins Frants († 1511).
I Odense St. Knuds kirke.

de omtales hyppigere i dokumenter fra tiden ved år 1500*). I det hele må det sikkert siges, at bohavets historie herhjemme i renæssancetiden kun fortsætter en udvikling, der var begyndt allerede i middelalderens senere del, og de middelalderlige texters sparsomme omtale af møbler kan for en del forklares deraf, at de var nagelfaste og ikke regnedes med blandt løsøret, men hørte til huset, således som det klart fremgår af et skiftebrev fra Ribe 1561: »det store adelhus, som nu Hans Severinsen selv ibor, med kakelovn, panel og bænke, bænkekister, træsenge oven og neden og så meget som nagelfast er«**). Fremskridtene hænger sammen med den forbedrede konstruktion af ildstederne, indførelsen af »kakelovne« og senere af jernovne, og ikke mindre er de afhængige af glasteknikkens udvikling. De lyse, velopvarmede rum, som enhver nogenlunde velhavende nu kunde indrette sig, måtte give lyst og mod til at anvende meget på boligernes udstyr og gøre sindene modtagelige for enhver impuls fra udlandet. Luxuskravene steg stærkt i løbet af 1500-tallet og bredte sig til langt større kredse end før. I de velhavende huse klædtes væggene med smukke træpaneler, og man ønskede flere og rigere udstyrede møbler; skønt kisterne vedblev at udgøre gemmemøblernes store tros, voxede der ved siden af dem en række forskellige skabsformer op, ikke blot som før med døre og klapper, men også med nymodens skuffer. Og disse nye skabsformer løsnede sig fra deres faste forbindelse med væggene; mens de ældre middelalderlige skabe næsten altid har rå smalsider, beregnede på at mures ind i væggen, er deres efterfølgere fra 1500'erne ofte dekorerede på de tre sider,

Fig. 8. Epitafium i Holmens kirke.
Opsat o. 1677 af viceadmiral Poul Jørgen Bjørnsen.
Rammen skåret af Lorentz Jørgensen i Holbæk.

*) Den mulighed er ingenlunde udelukket, at middelalderens sprogbrug ikke har skelnet skarpt mellem kiste og skab. Sml. Tidsskrift for Kunstindustri, 1898, s. 145.

**) M. Mackeprang i Danske Magazin. V, 4, s. 79.

så at de, ligesom nutidens møbler, kan stilles foran væggen, selv om de efter vor tids begreber vedbliver at være store, tunge og uhandlelige. På lignende måde frigjordes også siddemøblerne mere og mere fra deres vægfaste pladser; i Frederik II's tid trænger de flyttelige enkeltstole, som middelalderen kun havde brugt i ganske ringe tal, sejrrigt og i anselige mængder ind på slotte og herregårde, og i løbet af 1600erne erobrer de den finere del af borgerstanden, mens vægbænkene viger tilbage til bøndergårdene, hvor de holder sig til ind i forrige århundrede. I synsforretninger og skiftedokumenter kan man følge, hvorledes brydningerne mellem gammelt og nyt afføder en mængde nye former; allerede ved år 1500 optræder en række hidtil ukendte gloser, som senere stedse øges, og som står i stærk modsætning til middelalderens fattigdom på udtryk for møbelarter. Der nævnes borde og »skiver« (vistnok småborde) med og uden skuffer og udtræk, kisteborde, foldeborde, foldeskiver og skænkeskiver, der er bagstole (stole med ryg), foldestole, »slopbænke«, slagbænke, kistebænke, foldebænke og »hemmelige stole« (natstole), der er kurvesenge, skruesenge, stabelsenge eller stolpesenge, panelsenge og himmelsenge, der er tresorskabe, kontorer, vraaskabe eller stolpeskabe, kandeskabe, hængeskabe og bogskabe, der er almindelige kister, jernbeslåede kister, ryggekister (med tagformet låg), ørke (vistnok kister med buet låg), foldekister, fodkister og skrin, en mangfoldighed af betegnelser, som det hyppigt falder vanskeligt at udrede med sikkerhed, fordi datiden, der jo var fortrolig med de enkelte gloser, ikke har behøvet længere forklaringer af deres betydning.

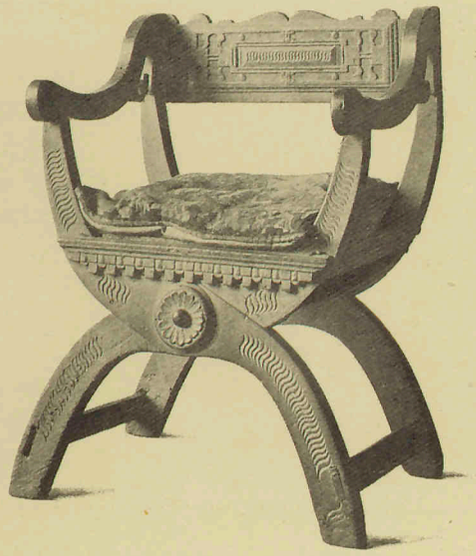

Fig. 9. »Kurulstol« fra Birket kirke på Lolland (Nationalmuseet).

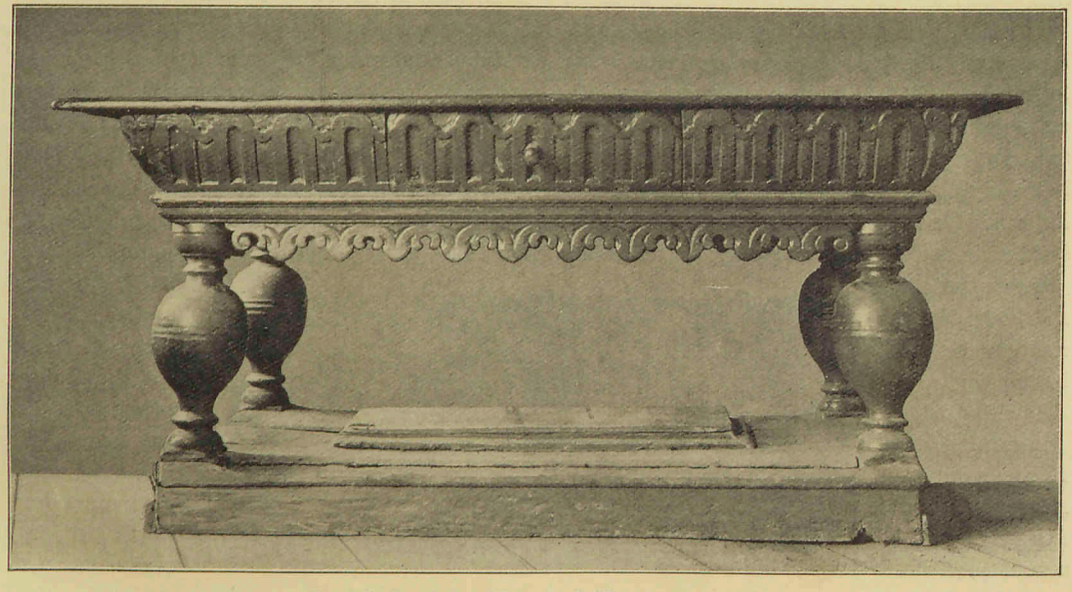

Fig. 10. Bord fra Odsherred (Nationalmuseet).

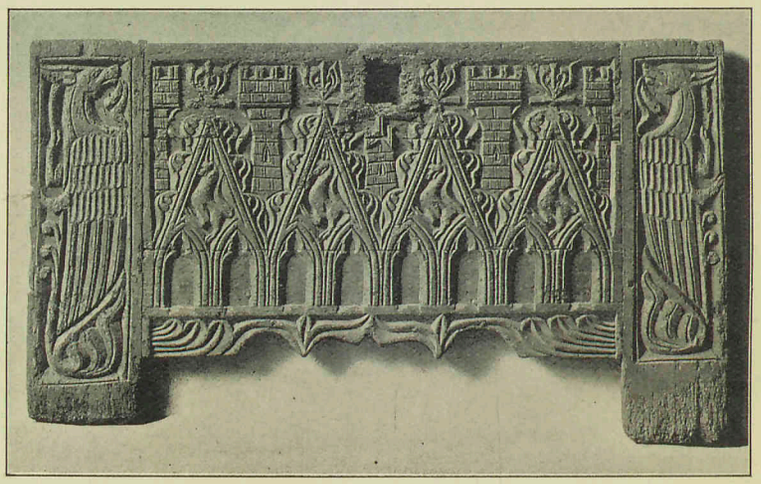

Fig. 11. Kisteforside fra Århusegnen, c. 1400 (Nationalmuseet).

Da det her vil føre for vidt at give udførlige citater, nøjes jeg med at henvise til J. Olrik: »Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden«, den righoldigste samling af aktstykker, som skildrer borgerlige hjems udstyr i tiden ved år 1600. Om møblernes fordeling i en borgerlig stue gives her (s. 17—18) følgende lærerige oplysninger:

»Under vinduerne i stuen samt på de tilgrænsende afsnit af tværvæggene har der altid været anbragt bænke, som oftest kistebænke. Foran disse har der i almindelighed stået to borde (et øvre og et nedre), der kun sjældnere betegnes som kisteborde. Hermed stemmer Charles Ogiers skildring fra 1634: lange træbænke løber langs de tavlede vægge, dækkede med federdyner og hynder; i stuen står to borde med fine duge på; på det ene står en vandkande med vaskefad, på det andet to sølvkander med øl og vin. Foran disse borde har der hyppigt stået andre, fritstående bænke, såkaldte forsæder. Foldebænke og foldestole er heller ikke ualmindelige; muligvis har der hyppigt stået en sådan mellem de to borde, ligesom i sjællandske bondestuer. Nogle stole forekommer der i reglen også i stuen, men deres plads har næppe været så fast. — Et højst almindeligt møbel er vråskabet, hvis plads er »i hjørnet ved vinduerne«, »ved bordenden« ligesom stolpeskabene i bondestuerne. I de fleste stuer fandtes endvidere een eller to slagbænke, eller som det ofte skrives »slopbænke«, der indeholdt sengklæder, og ved at slås ned, kunde indrettes til natteleje. Deres plads har vistnok som regel været i ovnens nærhed. I det ene af stuens hjørner op til bagvæggen stod som regel en seng (himmelseng). Sjældnere fandtes to senge i stuen. Allerede i det her behandlede tidsrum (til 1621) synes der imidlertid at spores en vis tilbøjelighed til i al fald i bedrestillede hjem at forvise dette møbel fra stuen til kammeret indenfor og således begynde den i nutiden så almindelige, men for oldtids og middelalders tankegang ret fremmede sondring mellem sovekammer og opholdsrum. Resten af væggen optoges af større og mindre kister og skabe. Blandt de sidste kan nævnes de sirlige skabe med små rum, »tresurer« (trésor), der fandtes i velhavende huse, samt det såre almindelige kandeskab, der svarer til nutidens buffet og rummer det finere husgeråd. Også dette møbel synes der imidlertid at herske en vis tilbøjelighed til

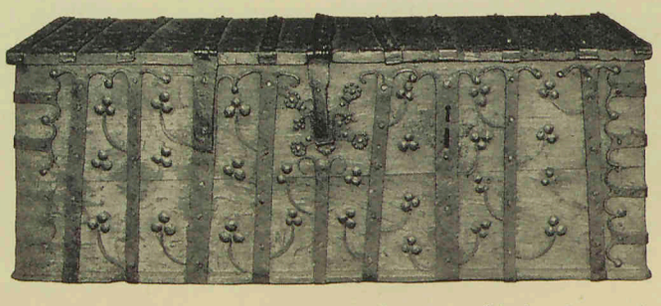

Fig. 12. Kirkekiste fra Ferring kirke ved Bulbjerg (Nationalmuseet).

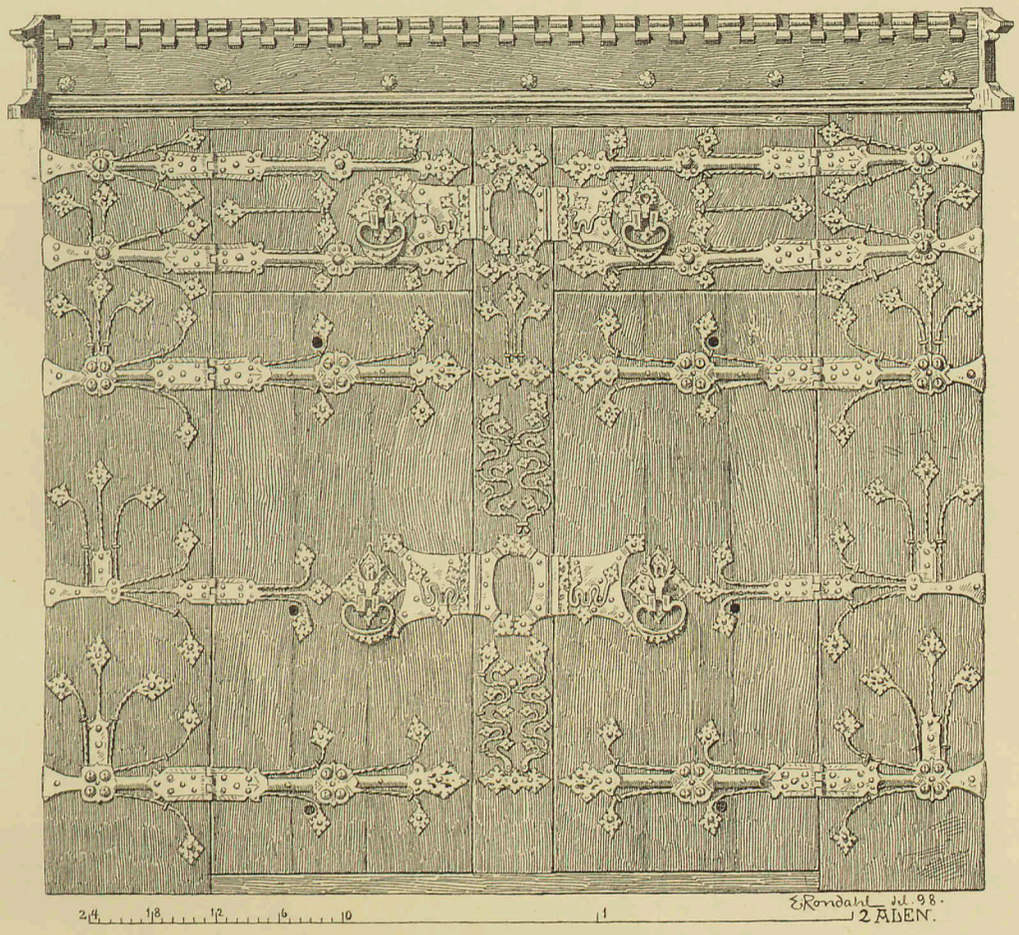

Fig. 13. Skab i Malmø St. Peders kirke. c. 1450.

at forvise ud af stuen, ud i køkkenet — hvad der naturligvis i endnu højere grad gælder om madskabet, der kun i få hjem har forvildet sig ind i stuen fra køkkenet. Endelig findes i stuen hylder og rækker til fade, tallerkener, kander o. s. v., og over bordet hænger der hyppig en himmel.«

Mange af de nævnte møbeltyper synes nu sporløst forsvundne, sikkert fordi de var så tarvelige, at ingen har brudt sig om at bevare dem. Hvad der er levnet til vore dage, er især det større, pragtfuldere udstyrede bohave, som efterhånden sank ned i bondeeje og blev dèr, indtil samlerlysten fik tag i de gamle møbler, og som nu — skøndt driftige antikvitetshandlere en tid exporterede mængder til udlandet — er godt repræsenterede på vore museer.

Mens de kirkelige arbejder fra renæssancetiden, spredte over hele landet, endnu den dag i dag præger så godt som alle købstadkirker og landsbykirker, har man let adgang til at lære datidens møbelhåndværk at kende i de offentlige samlinger, hvis righoldige rækker af bohave kan tjene til at illustrere, hvorledes håndværket udvikledes sammen med forbruget, hvilke tekniske fremskridt det gjorde, og på hvilken måde de skiftende stilarter fik udslag.

Teknisk set står de ældste bevarede møbler på et lavt trin; ved første øjekast synes de mere tømrede end snedkrede. To kisteforsider fra tiden ved år 1400, som findes på Nationalmuseet, hører til den ældste, kendte kistetype, hvis repræsentanter forekommer overalt i Europa; de består af to lodrette hjørneplanker, som forlængede under kistebunden har dannet fødder, og mellem dem vandrette brædder, der med

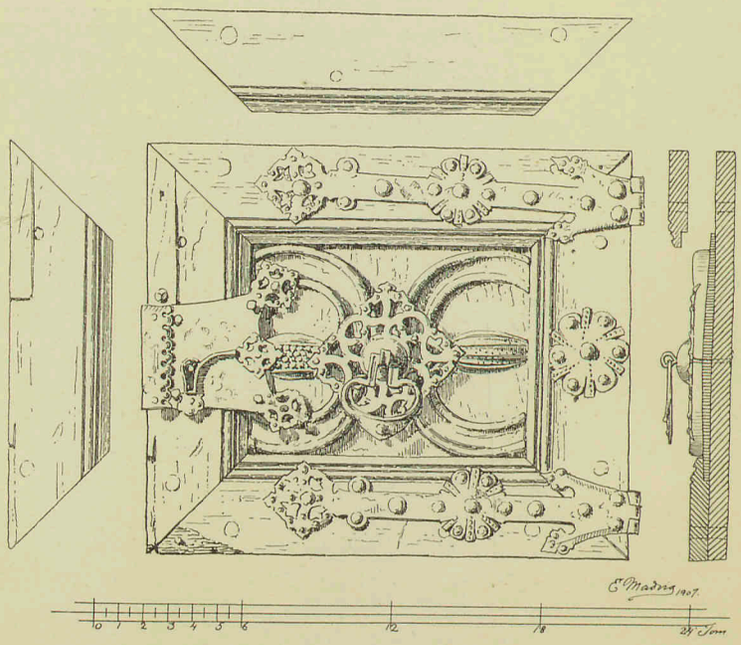

Fig. 14. Dørkonstruktion fra det Fig. 18 afbildede skab. c. 1525.

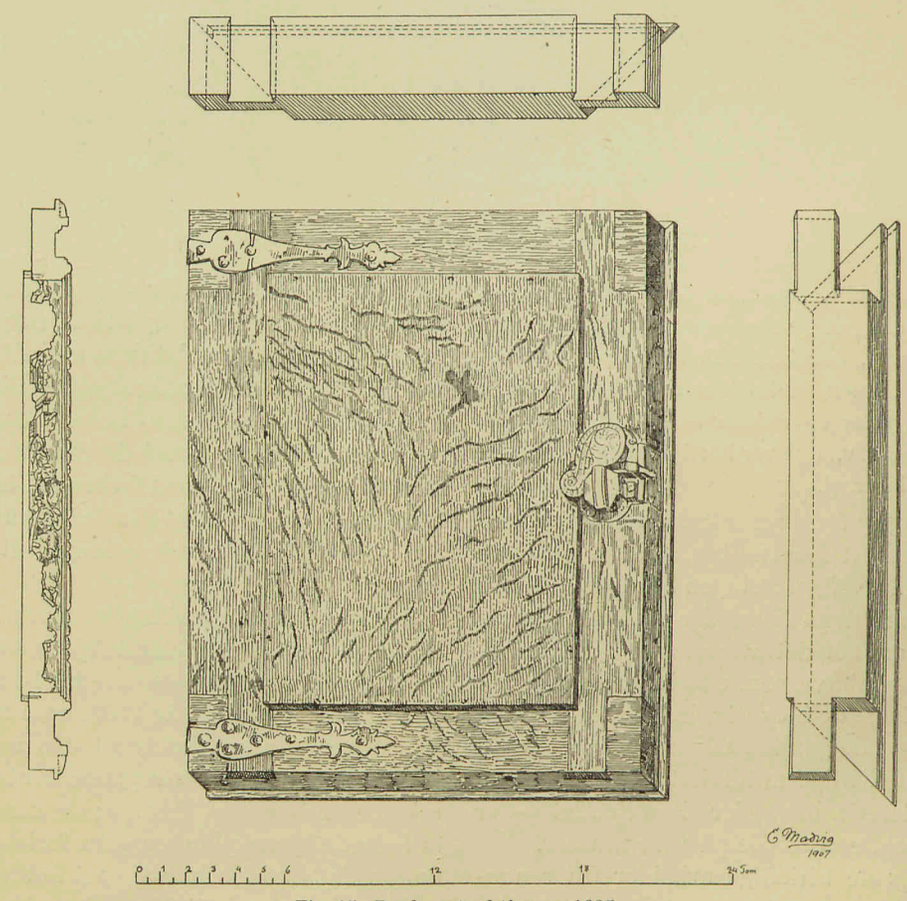

Fig. 15. Dørkonstruktion. c. 1625.

fjer er stemt ind i og fornaglede med hjørneplankernes noter. Folkemuseet ejer en lignende, fuldstændig, men sikkert lidt yngre fodkiste fra Sønderjylland*). Fælles for alle disse gamle kister er, at snitværk og konstruktioner endnu ikke er rimede sammen; de grovt skårne, gotiske dekorationer breder sig over fladen, uden hensyn til plankernes sammenføjning (fig. 11). Andre møbler fra 1400erne viser, at man, foruden fjer og not, der jo er en ligefrem og simpel udvikling af tømmerhåndværkets tap og taphul, også har kendt sammensinkning. Men i almindelighed har snedkeren ikke kunnet hjælpe sig selv; han måtte søge bistand hos smeden, og både skabenes og kisternes svære planker sammenholdes af jernbånd, mens de planker, der tjener som skabsdøre, ved svære, store låseblik, ved anselige, vidt forgrenede hængselbeslag og ved dørgrebsplader hindredes fra at slå sig. En tid kunde det se ud, som smedene helt vilde tage luven fra snedkerne med deres kunstfærdige jernbeslag; men heri skete der en forandring, da fyldinger og rammeværk igen blev almindeligt gængse. Disse konstruktioner var ikke absolut nye; paa de gotiske altertavler, således allerede på Nationalmuseets ældste alterskab fra Pretz i Holsten*), er problemet virkelig løst, idet fløjene, der jo efter tidens skik skulde smykkes med skulpturer på den ene og med malerier på den anden side, er gjorte af sammensinkede rammer, der omfatter virkelige fyldinger. I de sjældnere tilfælde, hvor begge fløjens sider er prydede med malerier, træffer man almindeligt rammeværk, sammenholdt med tap og nagle og udstyrede med gotiske profiler, en simpel skråkant på nederste ramstykke og rigere led på de tre andre sider. Det samme ses på rygpanelet af en i Nationalmuseet opbevaret kirkestol med Århusbispen Niels Klausen Skades våben (1491—1520), efter sigende fra selve domkirken, og ved år 1500 vinder den nye metode i det hele stærkt indpas.

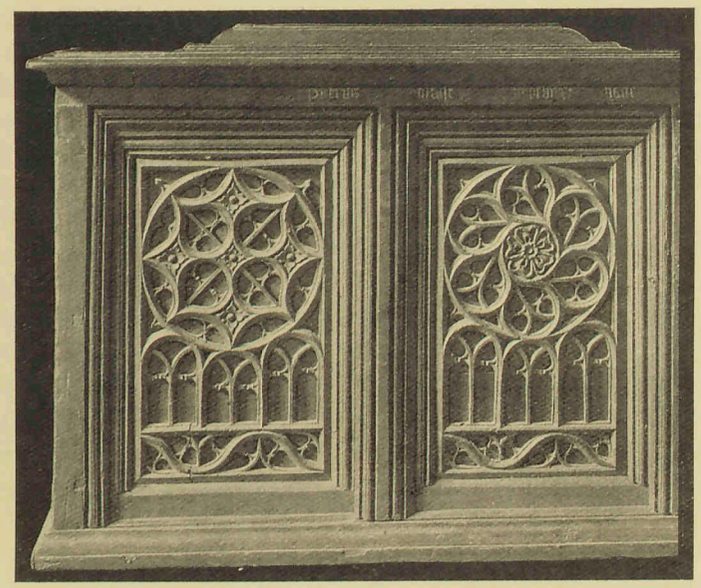

Fig. 16. Kiste med stavværk, vist fra Børglum, 1519 (Nationalmuseet).

*) Nu på Bygningsmuseet i Lyngby (Tidsskrift for Kunstindustri, 1898, s. 113).

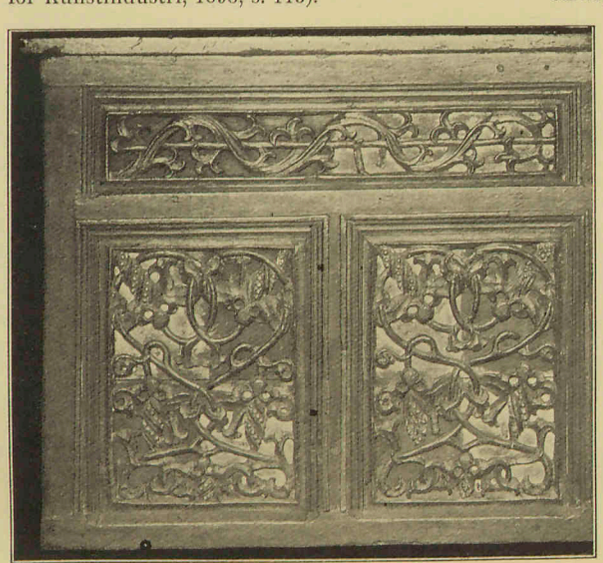

Fig. 17. Kiste med sentgotisk Løvværk (Nationalmuseet).

*) Rimeligvis Hamburgerarbejde fra tiden ved 1440.

Mellem skabenes enkelte dørfløje indskydes tværstykker (ligesom bindingsværkets løsholter), og dørkarmene profileres. Kisteforsiderne beklædes med et system af pånaglede rammer og fyldinger, og endelig følger selve skabslågerne med, langsomt og nølende. Jernbeslagene holder sig her sejgt og breder sig længe på trods af snitværk og profiler. Ofte er dørene, ligesom kisterne, udstyret således, at fyldingerne og ramstykkerne nagles på grundfladen; lige så ofte er kun de vandrette rammedele udførte af særlige træstykker (fig. 14). Men i løbet af 1500'erne bliver virkelige fyldingsdøre mere og mere almindelige; jernbeslagene kastes helt bort, og tilslut udformes, i overensstemmelse med renæssancens smag for ensartede profiler, en såre indviklet form, der fortil ser ud som en slags gering, men i virkeligheden er noget helt andet; de lodrette ramstykker har affasede revler, der er drevne i tilsvarende grater paa de vandrette (fig. 15). Ved år 1600 er denne dørkonstruktion herskende næsten overalt i Danmarks møbelkunst.

Det 17de århundredes tekniske fremskridt gik i en helt anden retning, og nu kom limpotten for alvor i brug. Hidtil havde man næsten kun nyttet egetræ eller fyrretræ som materiale; nu vandt finere træsorter indpas; på egetræet lagdes løvsavede ornamenter af tynde plader, lyse eller mørke, der altså tegnede sig svagt ophøjede, og fyldingsfladerne dækkedes fuldstændigt af pålagte, forskelligtfarvede mønstre; Frederiksborg slotskirke rummer de rigeste intarsiaværker, og Nationalmuseet ejer flere udmærkede exempler på denne teknik (fig. 28). Først i Kristian IV's allersidste tid vandt almindelig finering for alvor indpas, og renæssancens intarsia står hyppigt side om side med udskæringer. Thi renæssancetiden herhjemme var fremfor alt snitværkets gyldne tid.

Blandt de gotiske altertavlers snitværker indtager figurerne den største plads, og trods alle *sengotikkens* særheder, trods manierisme, trods knitrende foldekast og al anden unatur kan man i altertavlernes

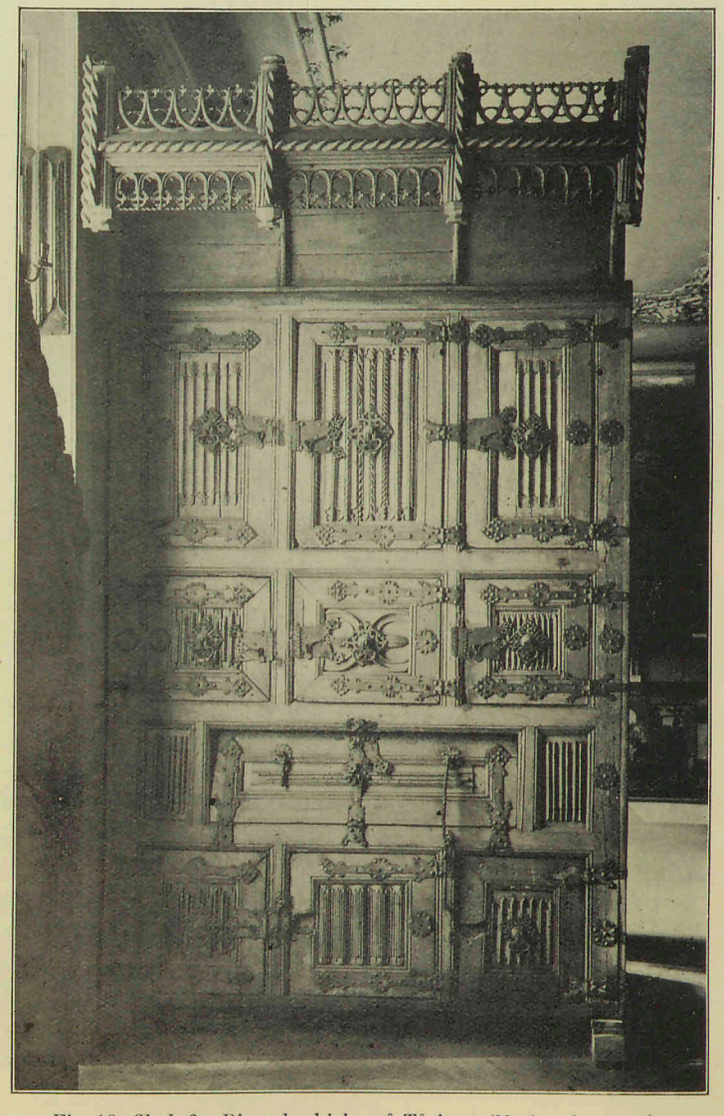

Fig. 18. Skab fra Bjerreby kirke på Tåsinge (Nationalmuseet).

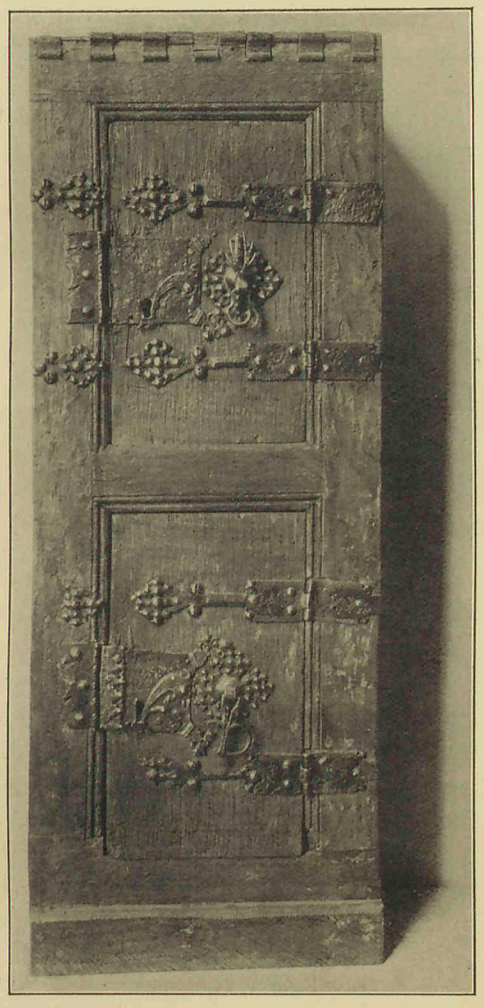

Fig. 19. Skab fra Odsherred (Nationalmuseet).

overfyldte korsfæstelsesscener og i deres lange helgenrækker træffe skikkelser, som man ikke glemmer, bly jomfruer, udmajede hofdamer og især karakterfulde, gamle prælater. På det gotiske bohave forekommer figurlig skulptur derimod så godt som slet ikke; man efterligner, ligesom på altertavlerne, det gotiske *stavværk*, der som bekendt nedstammer direkte fra de gotiske bygningskonstruktioner. Det er i så henseende betegnende, at ornamentet (de før nævnte, ældste kister fraregnet) som regel skæres i gennembrudt arbejde. Således er det 1480 udførte kirkeskab fra Nørre-Broby på Fyen*) over dets svære jernbundne forside beklædt med et kniplingsværk af vinduesornamenter, spidsbuer og »fiskeblærer«, og ganske på samme måde er et par kister med maskeret rammeværk smykket med pånaglede fyldinger i gennembrudt arbejde (fig. 16). Også på andre måder gør den gotiske ornamentiks arkitektoniske oprindelse sig gældende; selv om det er en forlængst død og begraven fejltagelse, at de gotiske snedkere kritikløst overførte stenformerne i træet, og selv om rene kopier af tyske kirkespir kun findes på enkelte kirkelige pragtstykker (især tårnformede monstransskabe), sikkert er det dog, at de brugte korsblomstsmykkede småspir, tildannede af en enkelt stolpe, og krabbebesatte kølbuer, at de efterlignede bygningernes stræbepiller, og at arkitekturens profiler kopieredes i snedkernes kelinger. Når ramstykkerne ved fyldingernes underkant kun er profilerede med en simpel skråkant, skyldes det uden tvivl en påvirkning fra kirkevinduernes skrå sålbænke. Ligeledes er de skydeskåragtige led på skabenes pandebrædder sikkert i familie med borgenes kreneleringer. Selv da stavværket i årene nærmest efter 1500 trænges tilside af den seneste gotiks *løvværk*, bevarer den nye ornamentik meget af det arkitektoniske præg; bladene er skarptskårne, stikkende, tidselagtige, ofte samles de på småkviste, og ligesom stavværket udføres de regelmæssigt i gennembrudt arbejde (fig. 17).

Helt uden sammenhæng med arkitekturen står derimod det sent middelalderlige *foldeværk*, det såkaldte »pergamentsornament«, med dets sammenfoldede læg og udtungede rande, der heller intet har at gøre med pergament og vistnok helt og holdent er oprunden af træteknikken (fig. 18). Det hører altid hjemme på snedkernes fyldingsflader og forekommer ikke i nogen anden industri, og det holder sig med sejhed indenfor snedkerhåndværket, længe efter at renæssancen havde vundet indpas.

Ved et tilfælde, der ligner en tanke, er Danmarks første renæssancearbejder udførte netop i de år, da reformationen sej-

*) Farvetrykstavle i »Danmarks Riges Historie«, II, s. 678.

rede. Det er dog ikke andet end et tilfælde; den ny ornamentiks første blænkere optræder allerede spredt mellem de katolske alterskabes ornamenter*), og de første arbejder i udpræget renæssancestil er bekostede af katolske prælater. Det gælder Absalons ligsten i Sorø, der er hugget 1538, og det gælder Danmarks ældste bevarede, af renæssancen påvirkede møbel, det ligesom Absalonstenen afabbed Henrik Tornekrans bekostede relikvieskab i Sorø kirke, der må være udført før hans død 1538, måske endda før 1529, da Roskildebispen Lave Urnes våben også ses på skabet**). På dets nederste døre dominerer foldeværket, på de øverste derimod er pilastrene med de mange vaseformede led tydeligt prægede af den tidlige renæssances »kandelabermotiver«. Og omvendt, gotiske former holder sig langt efter 1536, og først i Kristian III's sidste år kan man sige, at de nye former helt vandt sejr*).

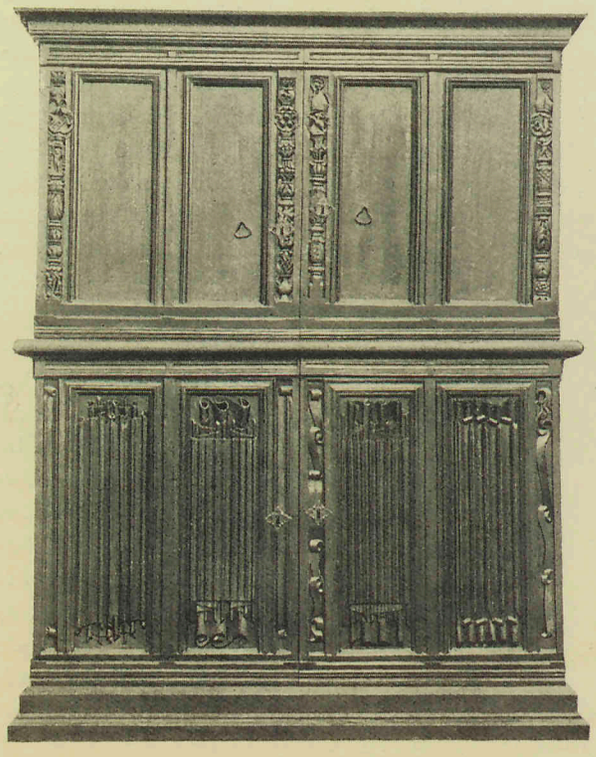

Fig. 20. Relikvieskab i Sorø kirke.

Det nye, som *ung-renæssancen* bragte, var især *akantus-værket*, det evigt levende ornament-motiv, som nu, i genfødt, efter de klassiske forbilleder renset skikkelse, fra Italien gik sit sejrstog gennem Europa. Hos os forekommer det dog kun sjældent i ren form; på den lange rejse mod nord omformedes det, især af tyske håndværkere og »kleinmestere«, iblandedes med gotiske elementer og forgrovedes; ser man bort fra de heraldiske hjelmklæder, hvor allerede det sentgotiske bladværk havde gjort sig gældende, bruges den egentlige, bølgende akantusranke kun yderst sjældent; langt hellere ordnedes bladene symmetrisk om en midtaxe, og de allerede i Norditalien skabte, hjerteformede småblade på tynde stilke blev heroppe i Norden meget almindelige. Da man nu i snedkerhåndværket opgav det gennembrudte arbejde og skar ornamentet umiddelbart i fyldingstræet, er renæssancens bladværk sjældent udført i højt relief; langt hyppigere er det ganske fladt, idet bladenes omrids ikke er underskårne, men gives med lodrette snit, mens deres enkelte flige adskilles ved små karvesnit, og bladfladen bearbejdes med huljernet. Alligevel er grundkarakteren bevaret; mod nord som mod syd blandes planteornamentet med blomster og frugter, dyrehoveder og vildmænd; det voxer på faunmaskernes hager, isser og øren, det ordnes om medailloner med antikiserende eller portrætagtige hoveder, og i rankeslyngene leger muntre småbørn, Italienernes putti.

*) Sml. Fr. Beckett: Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder (Tidsskrift for Kunstindustri 1896, s. 53 f.

**) Sml. Tidsskrift for Kunstindustri 1898, s. 151. Kirkehist. Saml. I, s. 655.

*) Man vil her måske savne den i Tidsskrift for Kunstindustri 1885, s. 67, afbildede fylding med cifrene 1520. Den stammer imidlertid ikke fra dette år. Efter våbenskjolde, hvormed den har hørt sammen, har den tilhørt Frederik Quitzow og Pernille Rud, der blev gift 1580.

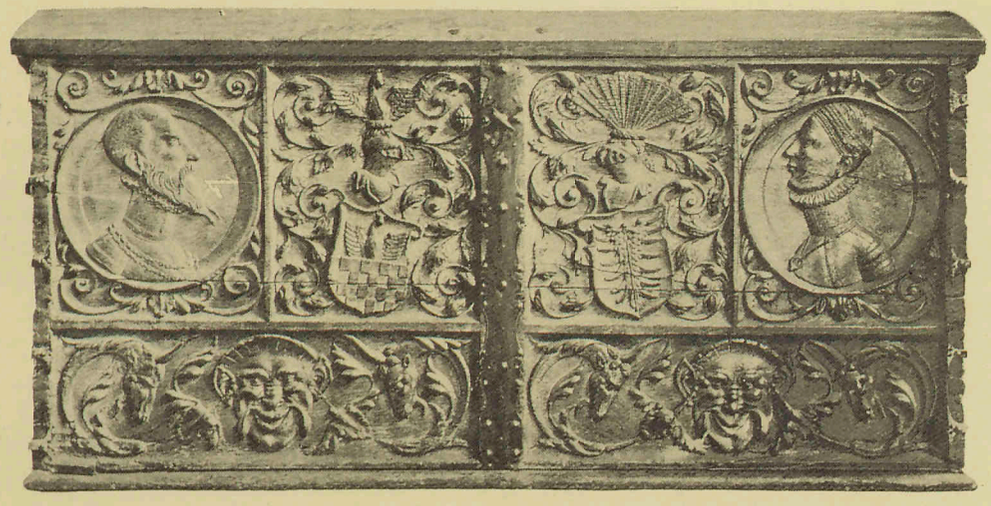

Fig. 21. Klavs Podebusks og Anne Krognos' kiste. c. 1540 (Nationalmuseet).

Samtidigt med de første akantusornamenter møder vi også på snedkerarbejder renæssancens arkitekturmotiver, først kandelaberagtigt sammensatte pilastre, senere korinthiske søjler. Men større betydning får de ikke i første omgang. Thi akantusværket holder sig indenfor fyldingerne, og rammeværket, der stærkere og stærkere præges af renæssancens mest yndede profil, karnissen, behersker møblerne mere end før og mere end senere.

Allerede på Frederik II's tid begynder Danmarks snedkerarbejder at antage et helt andet præg. *Høj-renæssancen* gør sig gældende. Akantusbladet afløses af *kartouchen,* bøjelige plader af et eller andet ubestemmeligt elastisk stof, der er rammeagtigt udtunget i volutsvungne eller lige afskårne flige; to sådanne flager tænkes lagt ovenpå hinanden, og gennem sprækker i den ene stikkes den andens flige. Indenfor rammen findes løve- og faunmasker, kvindehoveder, frugtklaser med laurbæragtige blade, fugle og tøjguirlander. Dette festlige og overdådige ornament fik sin sidste uddannelse i Nederlandene, og gennem nederlandske håndværkere og ornamentbøger spredtes det ud over Europa. Den direkte brug af ornamentstik, der sikkert har været meget hyppig, kan stundom eftervises, men intetsteds ses den så tydeligt som i fig. 23–24, hvoraf den første

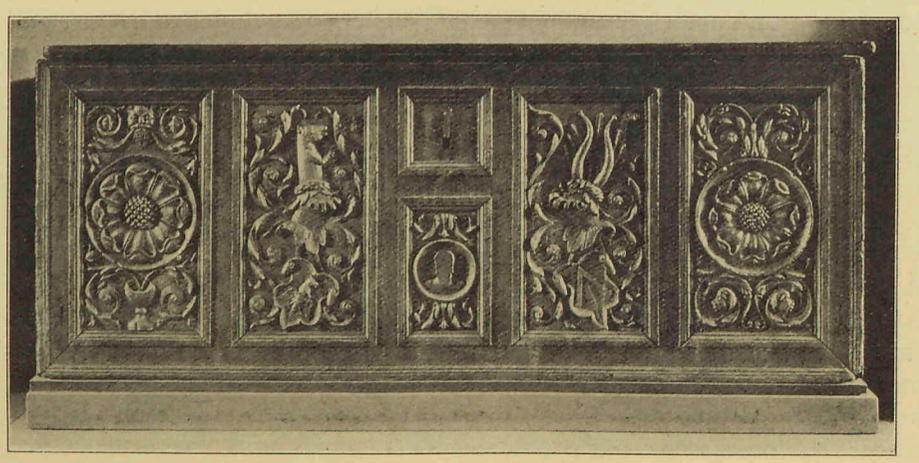

Fig. 22. Just Ulfelds og Anna Kås' Kiste. c. 1550 (Nationalmuseet).

Fig. 23. Kistefylding fra Kundby ved Holbæk (i Privateje).

gengiver en sjællandsk kistefylding, den anden et italiensk kobberstik i nederlandsk maner. Skønt snedkeren har misforstået forbilledets skitsemæssigt antydede øjne, kan der dog næppe være tvivl om, at han i virkeligheden har gjort ornamentet smukkere og mere sluttet og langtfra har nøjedes med en slavisk kopi.

Sammen med ornamentstikkene fulgte søjlebøger, »arkitektura'er« og lignende værker; de fem søjleordener, karyatider og hermer studeredes med iver, og de virkede mere på kunstindustrien end på selve arkitekturen. Ret beset gør renæssancens arkitektoniske grundlove sig kun lidet gældende i bygningernes hovedlinjer, men de bemestrer sig alle deres dekorative led og tager hele snedkerhåndværket med i købet. De lodrette ramstykker forklares som bærende og de vandrette som bårne dele af søjlekonstruktioner. Altertavlerne får (som tidligere antydet) form af slotsportaler med store søjler og frontespice, og prædikestolenes enkelte fag ordnes som bygningsfaçader med fodstykker, søjler eller hermer. I fyldingerne indlægges rundbuer, bårne af pilastre, og gesimserne deles i antikkens arkitektoniske led, arkitrav, frise og gesimsliste, mens æggestave optræde både i tide og i utide. Thi nøje følger man ikke de strænge arkitekturregler; selv om man kender både den toskanske, den ioniske, den korinthiske og den romerske søjle, blander man uden samvittighedsnag de forskellige ordener, og den *pseudo-arkitektur*, hvormed møblerne ikke mindre end kirkeinventaret beklædes, er ofte småtskåren nok; dog overholder man den tilsyneladende logik i den arkitektoniske dekoration, og ved år 1600 sætter den sit præg på så godt som alle arbejder, både fine og tarvelige. Ret beset bliver den nok så udbredt som kartouchen; thi denne erstattes i mange tilfælde af det simplere og mindre sammensatte, kantede »beslagornament«, og af antikke båndslyng. Begge former hører på en måde til arkitekturen; båndfletningerne er direkte lån fra antikke bygningsdele og mosaikker, og beslagornamentet, der hellere burde kaldes *kassetteornamentet*, er sikkert opstået ved en krydsning af romerske loftskassetter, renæssancekartoucher og arabiske båndornamenter, der smeltedes sammen til et hele, som passede udmærket for snedkerne og fik stor udbredelse i deres håndværk (fig. 25 og 34).

Endnu et er ejendommeligt for højrenæssancens snedkerarbejder; ikke blot altertavler, prædikestole og andet kirkeinventar, men også kister og skabe smykkes med bibelske figurer; i fyldinger og døre anbringes relieffer med scener af det gamle og det nye testamente, med apostle og evangelister, og kvindelige hermer og karyatider bliver allegorier for de kristelige dyder,

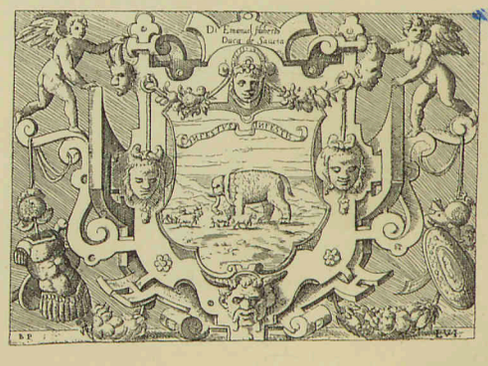

Fig. 24. Stik af Battista Pittoni (c. 1550—60).

troen med kors, håbet med anker og fugl, kærligheden med to børn, klogskaben med spejl og slange, mådehold med kande og skål (blandende vand og vin), styrken med søjle. Der er i disse figurer ikke noget tilbage af den sentgotiske træskulpturs manerer, men heller ikke af dens fortrin; nu efterlignede man Italierne eller rettere de nederlandske og tyske manieristers stik, og billedskærernes relieffer bærer ofte præg af, at de er kopierede på anden hånd efter figurer et personligt og karakteristisk præg. Men heller ikke i de sjældnere tilfælde, hvor billedskærerne bruger figurer i samtidens dragter, er der ydet virkelig portrætkunst, og alt i alt kan det siges, at arbejdet på de mange dekorative småfigurer har svækket billedskærernes sans for skulpturkunst i moderne forstand; hvad de har ydet, er i første række rent dekorativt.

I det sidste årti af 1500'erne stod højrenæssancen fuldt udviklet, og i det andet

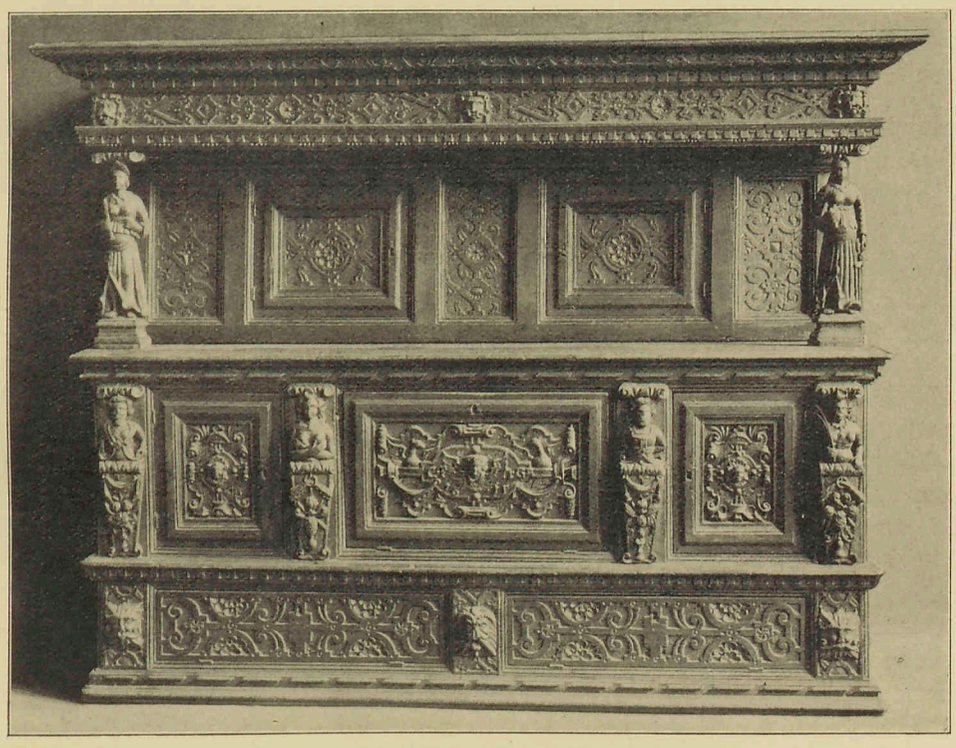

Fig. 25. Lollandsk skab. 1615 (Nationalmuseet).

malerier*). De bibelske æmner behandles i klassisk maner, og det lå fjærnt for den herskende kunstretning at give sine ideal-

*) I »Historisk Tidsskrift for Skåneland« I meddeler L. Weibull et interessant exempel på, hvor yndede kobberstikkene var. Daniel Stenhugger i Malmø († 1603) ejede foruden tre malerier en »kunstbillerbog«, som dennes kollega mester Jørgen synes at have arvet, da der i hans skifte nævnes en »bog papir med nogen kunst deri« og »500 kunststykker«. Mester Jørgen døde endnu samme år, og Jakob Kremberg, billedskærer i Lund, overtog da »alle kunststykkerne, som var 500, stykket overhovedet for 2 skilling, og dertil et egeskrin, som samme kunststykker i lå«.

årti af 1600-tallet mærker man i stedse stigende grad den dekorative *barok*. Formerne bliver fyldigere og federe, hermepilastrene får grovere linjer og større udladning, figurerne bliver triveligere og lægger sig kuglemave til. I deres brovtende og forsorne væsen aner man en afglans af Rubens' kunst, og man tager dem uvilkårligt som fuldgyldige udtryk for en tid, der satte bordets glæder meget højt. Både i figurer og i ornamentik ytrer den sans for lys- og skyggeeffekter, som allerede mærkes i højrenæssancen, og som måske er det mest

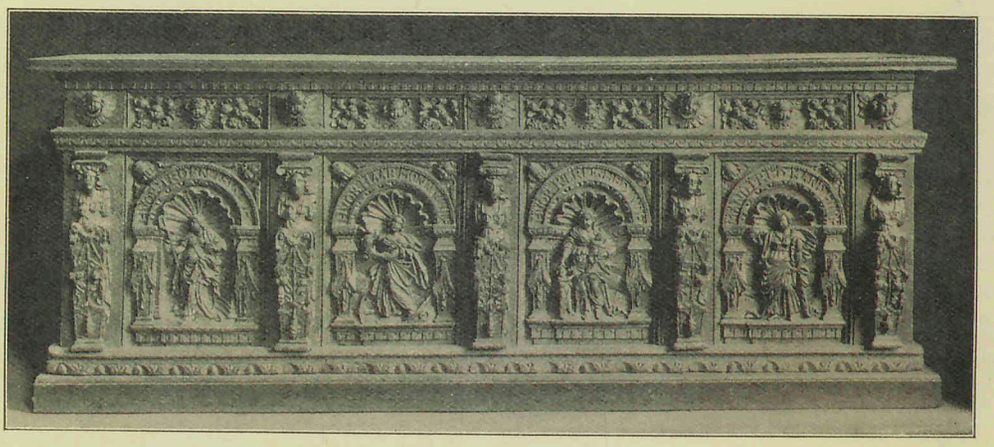

Fig. 26. Kiste fra Vejleegnen. Af en østjydsk snedker c. 1620 (Nationalmuseet).

betegnende karaktertræk i al barokkunst, sig på de voldsomste måder. Den dekorative arkitekturs logik forsvinder, gesimser og søjlestillinger kommer i forfald, hermerne mister mere og mere deres betydning som bæremotiver. Netop fodlisten, som skulde støtte hele figuren, opløses i volutsving. Søjlerne snos, og listerne bliver til buklede og bølgende springlister eller flammelister. Der nyttes vel de samme bestanddele som før, men de behandles på en ny måde. Betegnende er de ændringer, der foregår med et enkelt led som det ioniske kapitæls volut; højrenæssancen følger det antikke forbilleds regelmæssige, flade spiral, barokken drager den ud til en proptrækkerkrølle, trykker den flad, spidser vindingerne og trækker den tilslut fuldstændigt af led. Kartouchen kasseres, og i stedet for den bruges nu tunge, sværladne akantusranker og især masker, fantastiske, buklede og bruskede, der umærkeligt går over i allehånde, ligeså knortede og underlige volutsving, alt udført med en teknisk bravur, der synes at trodse træets struktur for at opnå det højest mulige relief (fig. 29—31). Tyskerne kalder disse sære motiver øreflipornamenter; Svenskerne har døbt dem *bruskornamenter*, et kort og betegnende ord, der fortjener at optages på dansk som betegnelse for den stil, der nåede sit højdepunkt c. 1630—60.

For ret at forstå datidens snitværker, både de figurlige og de ornamentale, må det erindres, at de næsten alle har været beregnede på at »stafferes«, på at virke

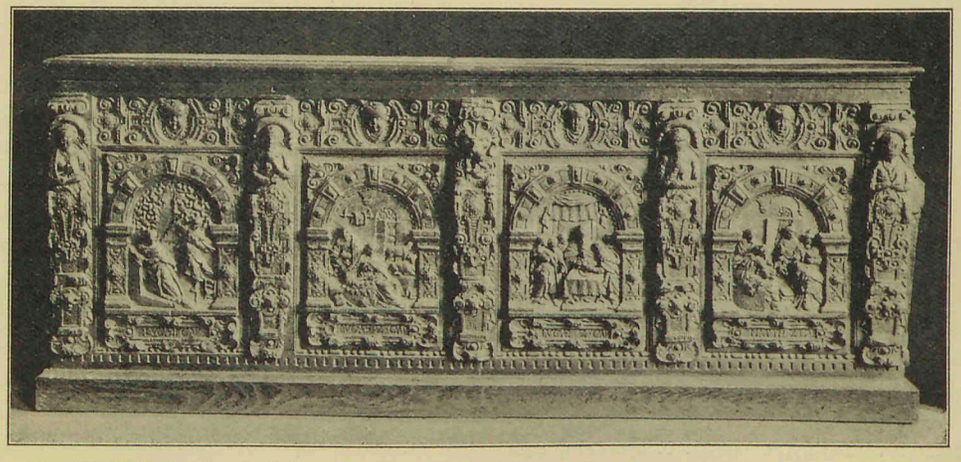

Fig. 27. Kiste fra Sønderjylland. Af Henrik Ringerink i Flensborg. c. 1610 (Nationalmuseet).

med guld og farver. Mest gælder dette kirkeinventaret. De gotiske alterskabes træværk skjules altid af en kridtering, som tjener til grund for farverne, og helgenbillederne står på guldgrund i gyldne dragter med rødt eller blåt foer*). Under renæssancen ændres farvevalget, det bliver mere broget og langt mindre bundet til bestemte nuancer eller regler, og stundom kan kridteringen falde bort, så at malingen lægges direkte på træet, uden at det ændrer hovedsagen. Både altertavler, prædikestole og epitafier stråler med de kraftigste og pragtfuldeste farver. Af kirkeregnskaber fremgår, at malerens arbejde hyppigt kostede omtrent lige så meget som snedkerens og billedskærerens, og man møder exempler på, at snitværker henstod flere år umalede, førend kirken kunde skaffe de fornødne midler til »stafferingen«; når enkelte store billedskærerarbejder fra Kristian IV's tid aldrig er bleven malede, er det næppe, fordi man ikke har ønsket det, men kun, fordi man ikke har haft råd dertil, og i virkeligheden er bruskornamenterne som skabte til at forgyldes. Noget anderledes stiller sagen sig med almindeligt snedkerarbejde. Desværre har det verdslige bohave lidt så meget ved senere tiders misforståede iver for at rense egetræet, at de bevarede stykker kun giver os mangelfulde oplysninger. Skrevne kilder nævner både »fernidtzet« bohave og stafferede pragtmøbler; på Frederiksborg stod således 1650 et par helt forgyldte senge »på den indianske maner«, en »engelsk seng«, der på siderne var rødt anstrøget, og hvis udskårne stabler var »overalt forsølvede, forgyldte og med adskillig farver formalede« og flere stole, der ligeledes strålede i guld, sølv og farver. Almindelig har en sådan pragtfuld staffering af møblerne dog næppe været, og den tilhører i al fald højrenæssancens tid. Gotikken kendte den ikke — uden derfor at undvære farverne; står de gotiske snedkerarbejder hyppigt i nøgent træ, farves ornamentbunden dog i reglen rød eller blå, og både i middelalderen og gennem hele renæssancetiden var det desuden almindeligt at stryge bohavet med en enkelt eller et par farver. Skiftedokumenterne nævner atter og atter røde kister og grønne skabe; og stundom forekommer også sorte, gule, grå og blå møbler. I den senere del af Kristian IV's regering må den brogede bemaling på grund af tidens stigende lyst til at bruge finering være kommen noget i miskredit, men først i den sidste halvdel af 1600-tallet synker stafferingen ned til at blive simpel og foragtet, kun god nok til tarvelige fyrretræsmøbler eller som surrogat for marmor og kostbare stensorter, og man finder da også exempler, der, som stolestaderne i Frederiksborg slotskirke, viser, at intarsiafelter med forskelligfarvede træsorter står side om side

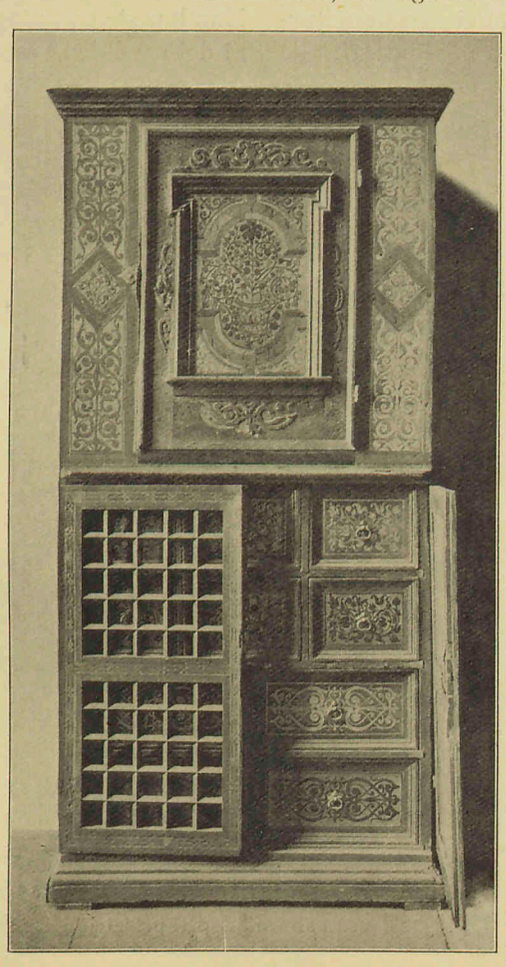

Fig. 28. Intarsia-Skab fra Tidselholt på Fyn c. 1610—20 (Nationalmuseet).

*) En ganske enestående undtagelse er Hans Brüggemanns store altertavle i Slesvig domkirke.

med kraftigt stafferede snitværker — for os et mere betegnende end tiltalende udslag af renæssancetidens ubændige farveglæde.

Både om stafferingen, af hvis historie der her kun kan nævnes de allergroveste hovedtræk, og om stilformerne gælder det, at udviklingen ikke overalt følger samme gang. I og for sig er det et ganske naturligt fænomen, som man vil finde til alle tider; men i renæssancetidens snedkerarbejder, som så hyppigt bærer årstal, træder det særligt tydeligt frem. Et snitværk fra året 1600 kan være udstyret med gotiske ornamenter, mens et andet fra samme år er smykket med akantusblade og et tredje med kartoucher. Det går så vidt, at af to forskellige arbejder fra samme år kan det ene vise stilformer, der tilhører gotikken og ungrenæssancen, og det andet bruskornamenter i udpræget barokstil. Man må spørge, hvorledes dette forhold skal forklares? Er det gamle og unge snedkere, der har arbejdet side om side? Har det sin årsag i en modsætning mellem faglærte byhåndværkere og husflidsarbejdere? Eller skyldes det en modsætning mellem sendrægtig dansk industri og udenlandsk import, der fulgte de nyeste moder?

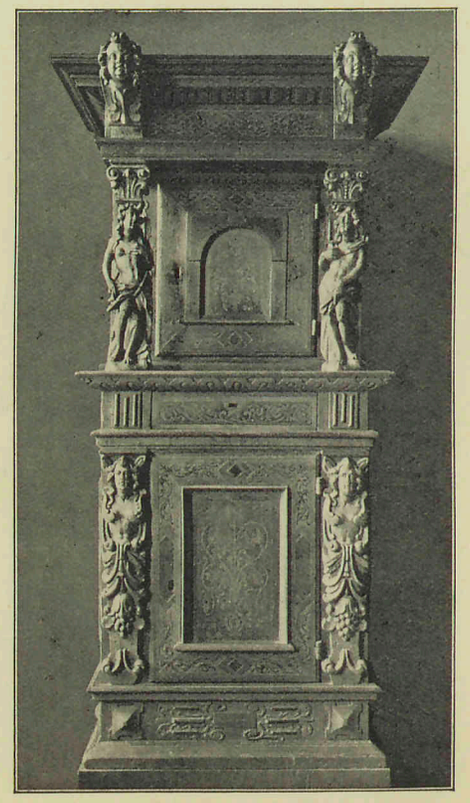

Fig. 29. Vråskab fra Selsø (i privateje).

* * *

Hvad man hidtil har vidst om Danmarks snedkere og billedskærere på 15—1600 tallet, er næsten alt samlet i professor C. Nyrops udmærkede bog fra udstillingen 1879, hvor der s. 65—73 kortelig gøres rede for fagets lavsforhold og for de kendte håndværkernavne. Siden er der vel fremdraget en del ny navne (især i F. R. Friis' samlinger), og kendskaben til stilformernes udvikling er gået stærkt frem; men kun ganske enkelte, som doktor Francis Beckett i sine studier over Claus Berg, har på engang givet sig af med de skrevne kilder og med de bevarede mindesmærker. Man har stedse antaget eller underforstået, at det var ilde bevendt med datidens snedkerhåndværk, og det er ganske forklarligt. De skriftlige oplysninger synes at pege stærkt i denne retning. De lybske kistemageres skrå fra 1508 tillod ikke den svend, der drog til Danmark på sin profession, at blive mester*), og i overensstemmelse hermed var der i København 1510 kun fem våbenføre snedkere og en enkelt billedskærer**), mens en snedker i provinserne var en så sjælden fugl, at Jacob Snedker, der 1512 blev borger i Århus, på tro, love og ære måtte tilsige kun at flytte bort byen »i minde« ***). Fra en senere tid har man fremdraget Frederik II's overvejelser angående arbejderne på Kronborg 1585, at »dersom de snedkere og billedsnidere, som nu er der udi bestilling og tjeneste, blive aftakkede, skulde de eller deres lige på foråret ikke være så vel ved hånden at bekomme«†). Og som baggrund herfor står Koldinghusrecessens ytring om, at der her udi riget kun findes »få

*) C. Wehrmann: Die älteren lübeckischen Zunftrollen, s. 259 (Lübeck 1864).

**) Københavns Diplomatarium I, s. 280—5.

***) Hübertz: Aarhus I, s. 241.

†) Danske Samlinger I, 5, s. 173.

håndværksfolk, som noget kunne«*) og Frederik II's klagende ord: »Her udi riget befinder sig stor brøst på godt håndværksfolk«**). Sikkert er det også, at kongerne benyttede indkaldte mestre og svende, og fremdeles synes disse vidnesbyrds pålidelighed at stadfæstes af datidens specielle betegnelser for enkelte arter af møbler. Der nævnes hyppigt »pryske« (preussiske) og »dantsker« (Danziger) møbler, der forekommer både hollandske og engelske senge og andre nederlandske møbler; en enkelt gang møder man en »franzosk« kiste (den stod på Vordingborg 1534***), og cypresskrin er ikke sjældne;

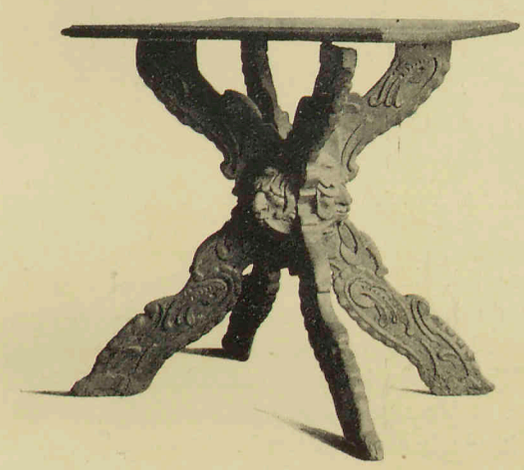

Fig. 30. Barok bordfod (Nationalmuseet).

1650 nævnes således blandt inventaret på Frederiksborg »en stor cipres kiste, som skal være kommen af Candia«†). Til yderligere bekræftelse hører vi, hvorledes Københavns snedkere efter gang på gang at have klaget deres nød for byens borgmestere og rådmænd 1554 opnåede et forbud mod, at fremmede (ɔ: udenbyes folk) solgte eller førte »noget snedkerværk, snedkerne til skade, synderligen stettinske skiver, kontor, tresor med noget andet snedkerværk uden i herredage og om høsten, dog med så skel, at snedkerne her i byen har lige så godt fal, så vel gjort og for sådant køb, som fremmede vil sælge sådant beredt arbejde for*«). Og hertil kommer endnu, at snedkerlavene er forholdsvis unge. Mens fag som slagternes, bagernes, skomagernes og skræddernes forlængst var fæstnede, vides der intet om nogen dansk snedkersammenslutning før 1497, da Flensborg malere, guldsmede, glarmestere og snedkere trådte sammen til »eyne broderscap unde amte«, der var viet S. Lucas og S. Eligius, malernes og guldsmedenes helgener**). Først 1554 fik de københavnske snedkermestre lavsartikler***), og først fra tiden henimod 1600 kendes snedkerlav i de større danske købstæder. Da Helsingør snedkerskrå udstedtes 1581, sagdes det udtrykkeligt, at »snedker embede haver hertildags ikke været under lav og skrå her i Helsingør«†).

Efter disse udsagn kunde det se ud som om det måtte stå ynkeligt til med det hjemlige håndværk. Men allerede Nyrop har påpeget, at der i al fald har været en opgang i løbet af 1500-tallet, og ret beset er de skrevne kilder endda ikke så negative, som det ved første øjekast synes. Lybækkerne havde vel næppe vedtaget det nævnte forbud fra 1508, hvis de ikke havde haft grund til at frygte en opvoxende konkurrence; overfor kongernes klager må man huske datidens stigende luxuskrav og store forbrug, og hvad de mange udenlandske møbler angår, viser det sig, at den talrigste klasse, Preusserne og Danzigerne, i al fald overvejende har været simple fyrretræsmøbler††). Selv om det ingenlunde skal nægtes, at det opvoxende danske kunsthåndværk kun mangelfuldt har kunnet tilfredsstille efterspørgslen, og selv om det

*) Forordninger og Recesser 1558—1660. I, s. 49.

**) Københavns Diplomatarium VI, s. 152.

***) Danske Magasin IV, 2, s. 12.

†) Danske Samlinger I, 2, s. 141.

*) Københavns Diplomatarium II, s. 366.

**) Nyrop: Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen II, s. 273 f.

***) Københavns Diplomatarium II, s. 361 ff.

†) Det ærbare og velagtede Snedkerlav i Helsingør 1581—1906, s. 3.

††) Olrik: Borgerlige Hjem, s. 25. Sml. skiftet efter Peder Oxe: »2 store beslagne fyrrekister, 3 andre danske fyrrekister« (Danske Samlinger II. 6, s. 185). På Frederiksborg fandtes dog 1650 udskårne Danziger-senge af egetræ.

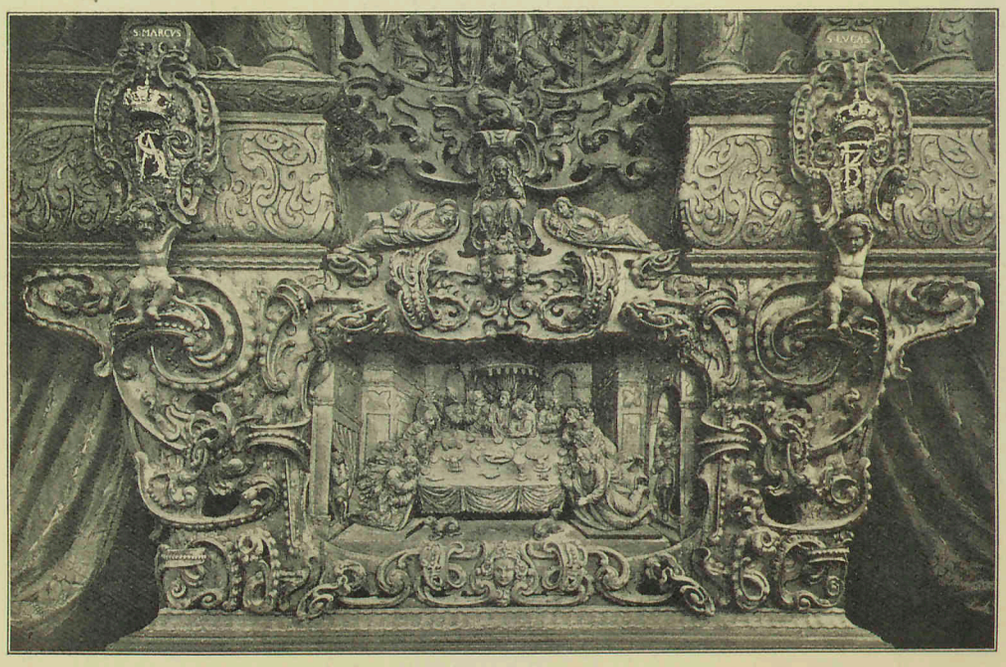

Fig. 31. Fra Altertavlen i Holmens kirke. 1661. Af Abel Schrøder fra Nestved.

i følge sagens natur var agterude for sydlige landes kunst og industri, må det endvidere fremhæves, at snedkerlavenes sene fremkomst ikke blot kan forklares ved, at håndværket var ungt og dets dyrkere fåtallige. Det hænger sikkert også sammen med, at faget, ligesom i visse egne af Tyskland, endnu delvis hørte til de frie kunster. Hvor skråerne kræver mesterprøver, omtaler de ikke billedskærerarbejde. I Flensborg forlanges 1497 (eller lidt senere) som mesterstykker »ene schenkeschiue van viff stucken unde eyn pannele mydt enen troch welffte« *); i København kræves 1554 en skive med to skuffer, et tresor og en fodkiste og i Ålborg 1595 en uddragen skive, en kiste udi fod og et skrin. Det tyder på, at billedsniderne ikke var sikre lavsmedlemmer, selv om der også findes exempler på det modsatte, især fra Kristian IV's senere tid, da lavsbåndene blev snævrere, og da behøvlingen sammen med andre tyske lavsskikke kom i brug. Køge snedkeres skrå fra 1624 siger således udtrykkeligt, at den skal omfatte både billedsnidere og høvlarbejdere *). Endeligt spores det, at mange snedkere arbejdede ude på landet. Thi ikke blot kunde det hænde, at adelen fulgte kongernes exempel, tog håndværkere i sin tjeneste og lod dem bosætte sig ved sine gårde, men desuden trivedes rundt om i landsbyerne en frodig bondeindustri. Måske har disse almuehåndværkere ment, at tømrer og snedker var nogenlunde det samme; i al fald har enkelte af dem skåret deres navn og deres hjemstavn på de arbejder, de har præsteret, uden ringeste respekt for alle gode konge-

*) »Et skænkebord af fem stykker og et panel med en trughvælving« — hvilken sidste sikkert må forklares som en udkragende, buet gesims i lighed med dem, der findes på gotiske altertavler, ikke, som hævde ti »Tidsskrift for Kunstindustri« 1898, s. 151, et fyldings-bueslag.

*) 1633 frarådede snedkerlavet i Hamburg Flensborgerlavet at optage Klaus Gabriel fra Fl., som havde lært hos Henrik Lagemann i København, en uzünftig mester (Mittheil. des Vereins für Hamburg. Geschichte X, s. 70—71). Ansøgeren blev vel optaget, men måtte ikke gøre glat arbejde, en ordning, der også tidligere var gængs i Flensborg, og som vi desuden møder i Helsingør (Laur. Petersen, Tillæg s. IX).

lige forordninger om, at der på landsbyerne kun måtte bo grovsmede, tømmermænd, murermestre, skindere, skræddere, der syede vadmel, og skomagere, der gjorde deres egne sko og ikke arbejdede for andre *).

Jo mere man studerer de bevarede arbejder, des mindre tilbøjelig bliver man til at lægge altfor stor vægt på datidens klager over håndværkernes tarvelighed. Monumenterne godtgør, at renæssancetiden i virkeligheden var en blomstringstid for Danmarks snedkerkunst.

Allerede forholdene i det nuværende Danmarks nærmeste nabolande, i de gammeldanske provinser østensunds og i hertugdømmerne, taler stærkt til gunst herfor. Arkivar L. Weibulls lærerige afhandling om billedhuggere og træskærere i Malmø og Lund under renæssancen (Historisk Tidskrift for Skåneland I, 1900) giver indenfor sit område fyldige oplysninger om blomstrende virksomheder, og hvad hertugdømmerne angår, har provinsialkonservator R. Haupts værk (Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein), ikke mindst den af Biernatzski udarbejdede håndværkerfortegnelse i tredje bind, samt en række monografier af Sauermann, Brinckmann, Branth og andre tyske videnskabsmænd skabt et godt grundlag for en almindelig redegørelse og godtgjort, at træskærerkunsten i disse grænselande dyrkedes med den allerstørste flid og dygtighed af indfødte mestre.

Det er dog ikke hensigten her at begynde en skildring af disse virksomheder. Sikkert vil billedet tegne sig renere og klarere, når fremstillingen holdes indenfor Danmarks nutidige grænser, og selv om der i national henseende ikke behøver at være nogen væsentlig forskel mellem kongeriget og hertugdømmerne, selv om der både her og hist var indvandret mange håndværkere sydfra, så var udviklingen dog ret forskelligartet, og selv i en by som Flensborg var Tyskheden allerede dengang absolut fremherskende. I det følgende vil derfor kun de udpræget danske almuearbejder fra Sønderjyllands nordlige del blive inddraget i studierne, mens det ellers må være nok at nævne de enkelte mestre, som det er nødvendigt at kende

*) Københavnske reces 1537. Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV, s. 180. Bestemmelsen gentages i Koldinghusrecessen 1558.

Fig. 32. De københavnske snedkermestres lade. 1652.

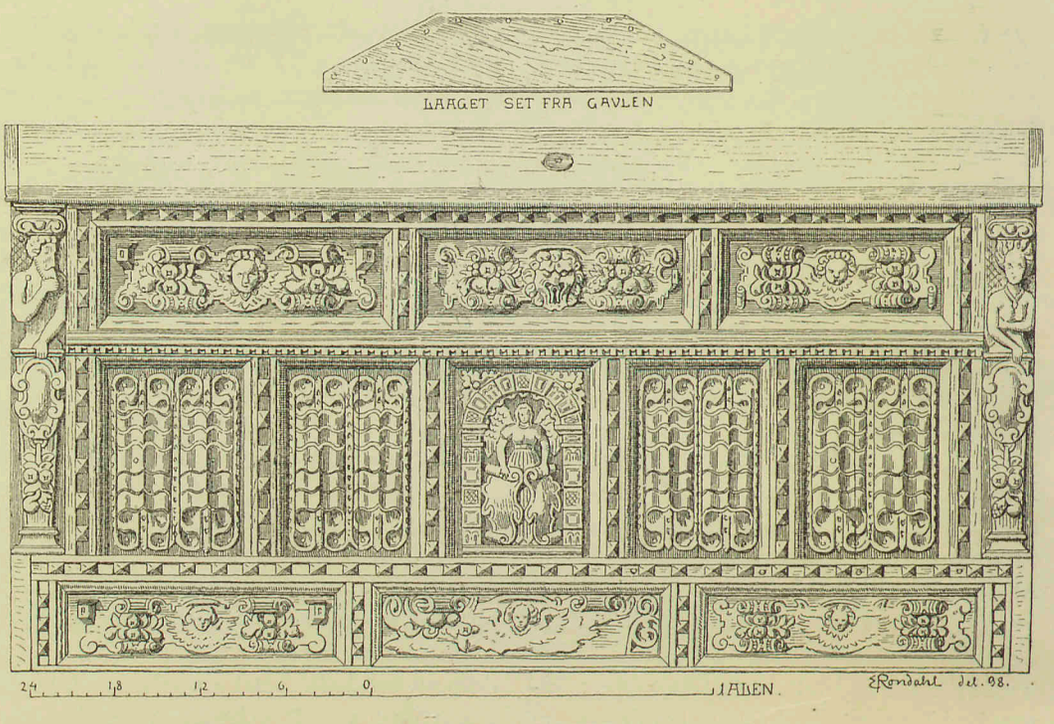

Fig. 33. Kiste af nordtysk (bremisk) type. Fra Ditmarsken (Folkemuseet).

for at forstå bestemte kongerigske værksteder. En større mangel er det i virkeligheden, at de skånske mestre ikke er komne med, skønt de stod på lige så dansk grund som det nuværende Danmarks. Men her har rent praktiske forhold hindret mig i at foretage de nødvendige, videregående undersøgelser efter samme målestok som herhjemme, og det lader sig derfor forhåbentlig undskylde, at skånske forhold næsten ikke omtales i mine studier.

* * *

Anledningen til disses fremkomst (først som foredrag i det kgl. nordiske Oldskriftselskab) er den omordning, som for et par år siden foretoges i Nationalmuseets renæssanceafdeling, der netop omfatter genstande fra tiden mellem 1536 og 1660. Da snitværker og møbler her omordnedes, var det på dette særlige område, ligesom stedse tidligere, målet at gennemføre og uddybe samlingens hævdvundne kronologiske opstilling. Derfor var det nødvendigt at sammenligne museumsgenstandene med beslægtede sager ude i landet for at kunne tidsfæste dem og oplyse deres herkomst, og således har arbejdet tvunget til at samle de spredte iagttagelser, der i årenes løb er gjorte, og til at finde og fastslå udviklingens hovedlinjer. Såvidt det lader sig gøre indenfor de nuværende museumslokalers altfor trange og snævre rammer, har hovedresultaterne af dette arbejde på et hidtil kun lidet dyrket område været alment tilgængelige i nogen tid. Men ifølge sagens natur kan man i museumssalene kun få lejlighed til at illustrere enkelte, spredte iagttagelser og til at betone visse, særligt vigtige træk. De kortfattede etiketter og det tilfældighedens præg, der uundgåeligt knytter sig til det lille udvalg, trænger til at suppleres og udfyldes i en samlet fremstilling.

Her har en anden side af museets virksomhed ydet grundlaget. Ved de istandsættelser af kirkeinventar, som museet i en årrække har forestået, er der bleven samlet en række grundige beskrivelser og talrige billeder af mere fremragende snedkerarbejder rundt om i alle landets

egne*), og til denne stamme har undersøgelser og billedindsamlinger føjet en mængde andet stof**). Efterhånden som man således har lært en større del af landets snitværker, møbler og kirkeinventar, at kende, viser det sig, at de selv yder afgørende beviser for existensen af betydelige, hjemlige virksomheder. Provins for provins og by for by har de deres særpræg. Det stedfæstede, på sin oprindelige plads bevarede kirkelige inventar, der ikke af handlende og samlere er rykket bort fra dets hjemstavn, har i denne sammenhæng den allerstørste betydning. Ved hjælp af det kan man, selv uden at kende navnene på de arbejdende håndværkere, sammenstille grupper, der er udgåede fra samme værksted eller hører til samme »skole«, hvis man da tør bruge et så fordringsfuldt, kunsthistorisk udtryk. Og disse grupper vil vise sig at være begrænsede til bestemte egne, det vil sige, at værkerne ikke er indførte i færdig stand fra udlandet, men er forarbejdede her i Danmark. Om de skyldes indvandrede eller indfødte mestre, kan vel ikke i alle tilfælde afgøres, men dels selve værkernes signaturer, dels oplysninger i kirkeregnskaberne, der især er bevarede fra Kristian IV's tid, og som her for første gang er nyttede i større udstrækning, lærer os hyppigt håndværkernes navne at kende.

*) Sml. Nationalmuseets anden Afdeling og dens Virksomhed siden 1892. Kbhvn. 1908. S. 152 f.

**) Heribl. bør fremhæves de talrige fotografier, som fotograf Kr. Hude i Roskilde har skaffet tilveje.

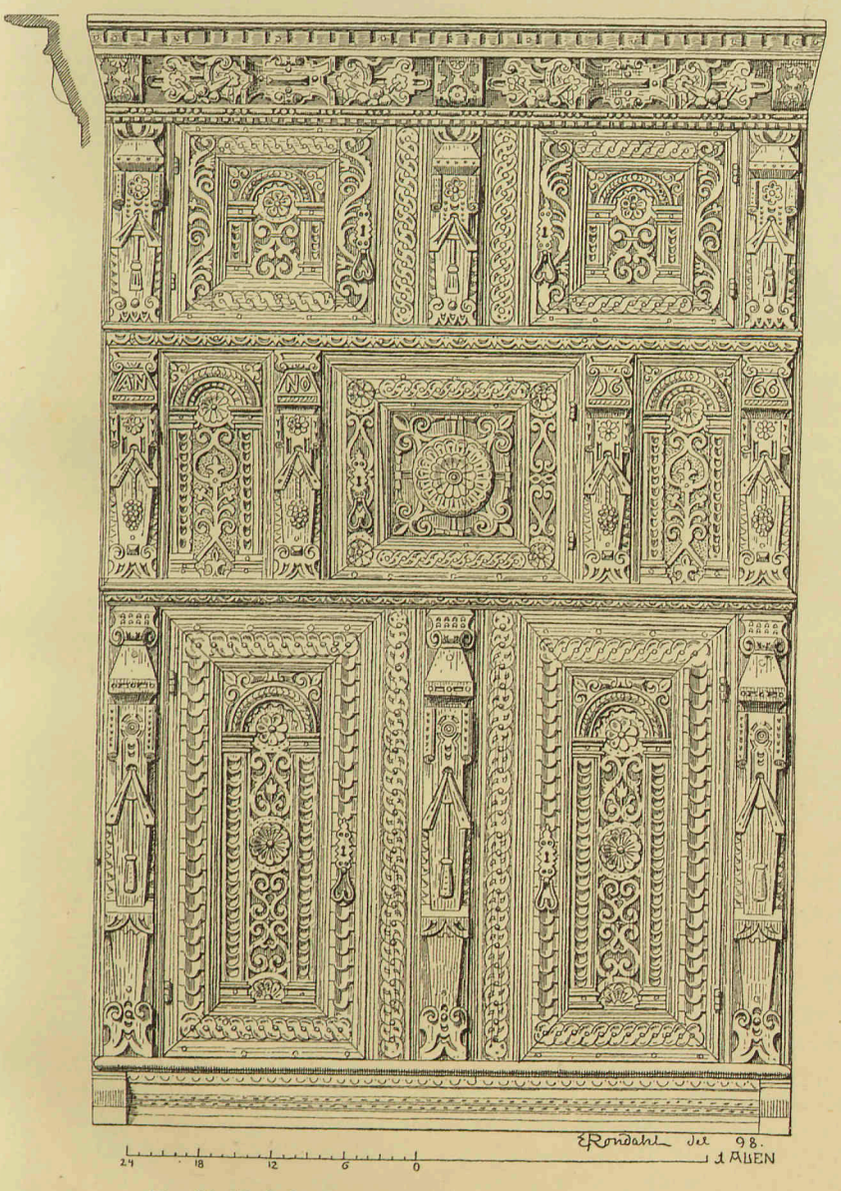

Fig. 34. Skab fra Ostenfeld. 1666 (Frilandsmuseet, Lyngby).

Tit og ofte kunde der i det følgende blive lejlighed til at fremhæve, at stoffet endnu langt fra er helt gennemarbejdet. Meget må forbigås i tavshed, og for det meste andet vil først fremtidige undersøgelser afrunde og fuldstændiggøre billedet. Hvor stort æmnet er, vil forstås, når det erindres, at man for at nå til bunds deri burde rejse ikke blot fra købstad og til købstad, men også fra landsbykirke til

landsbykirke; før man kender dem alle og har gennemstuderet deres indhold, er materialet ikke udtømt, og dette arbejde vil endnu tage mange år. Mer end foreløbige skildringer af de enkelte snedkeres og billedskæreres virksomheder kan der derfor ikke gives, men skønt ingen bedre end forfatteren selv kan se fremstillingens mangler, og skønt ingen bedre ved, at ænmet om en snes år vil kunne fremstilles på en anden og grundigere måde end nu, så vil dog de hidtil nåede resultater sikkert være tilstrækkelige til at vise, at der på dette område virkelig fandtes en hjemlig kunstindustri, hvis frodige værker det har sin interesse at kende.

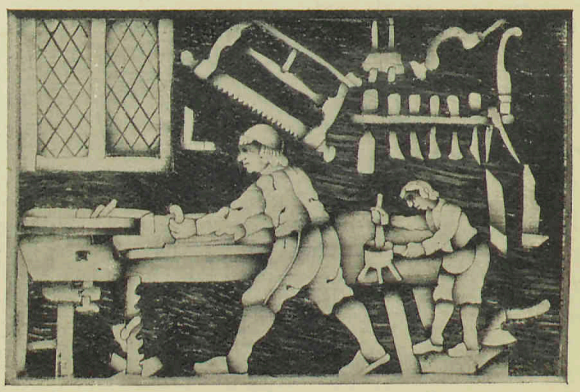
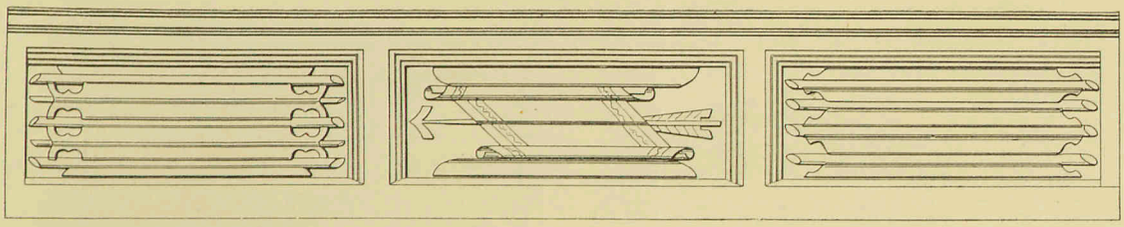

Fig. 35. Fra snedkermestrenes lade.

FØRSTE AFSNIT

GOTIK OG UNG-RENÆSSANCE

De billedskærere, som tilvirkede vore sentgotiske kirkeskulpturer, signerede ikke deres arbejder, og deres personligheder er derfor kun lidet kendte. Når man ikke medregner den slesvigske *Hans Brüggemann*, der udelukkende arbejdede i hertugdømmerne, og som iøvrigt var født i landsbyen Walsrode ved Verden*), er der kun et eneste navn, som lyser i mørket, og det tilhører mesteren for den store passionstavle fra Odense Gråbrødrekirke, *Claus Berg*. Også han var en indvandret Tysker; en sønnesøn af ham fortæller, at han var født i Lübeck, og at han ifølge dronning Kristines kaldelse drog derfra til Danmark og bosatte sig i Odense; hans kunstneriske stil viser, at han har fået sin uddannelse i Sydtyskland**). Angående hans storslåede virksomhed må jeg nøjes med at henvise til dokt. Francis Beckett***), som har påpeget, at en række statelige værker, spredte over hele landet, er udgåede fra Claus Bergs værksted, således altertavlerne i Tirstrup på Djursland (fig. 1), i Århus Vor Frue og i Bregninge (Ærø) samt det store krucifix i Sorø.

Sikkert er det, at en mængde af de sentgotiske snitværker er importerede fra Lübeck eller fra andre nordtyske stæder, mens en langt mindre gruppe stammer fra Nederlandene, og med en vis ret er det sagt, at kun beskedne og fordringsløse små altertavler kan antages at være gjorte af hjemlige håndværkere*). De navnløse lokale værkstedsgrupper, det hidtil er lykkedes at spore rundt om i landet, står virkelig på et ret lavt trin. Men enkelte synes dog at have hævet sig over det middelmådige, hvad der især gælder et par grupper af sjællandske krucifixer, og andre har i al fald været ret anselige; i de sidste år har således en tysk kunsthistoriker**) søgt at påvise, at en række sentgotiske altertavler i Nordvestslesvig er udgåede fra samme værksted, og har peget på Ribe som dets hjem, og da beslægtede arbejder findes i det nuværende Ribe stift, kunde det virkelig se ud, som en lybsk billedskærer

*) Repert. für Kunstwissenschaft XXIV, s. 124.
**) Sml. Münzenberger & Beissel: Mittelalterliche Schnitzaltäre Deutschlands II, s. 93.
***) Renaissancens og Kunstens Historie i Danmark s. 21—41. Mens overdelen af højalteret i Århus domkirke næppe kan regnes mellem Claus Bergs arbejder og Odense-epitafiet over prins Frants (fig. 7) er meget omtvisteligt, kan der til Becketts liste føjes et krucifix i Skovby kirke ved Odense, og det kan oplyses, at altertavlen i Tirstrup bærer årstallet 1521. Sml. »Nationalmuseets anden Afdeling siden 1892«, s. 154.

*) Altertavler i Danmark i den senere Middelalder, s. 10.
**) Matthæi: Mittelalterliche Holzplastik Schleswig-Holsteins, s. 111—13. Sml. Branth i Bericht des Thaulowmuseums, Kiel, 1902—3, s. 9.

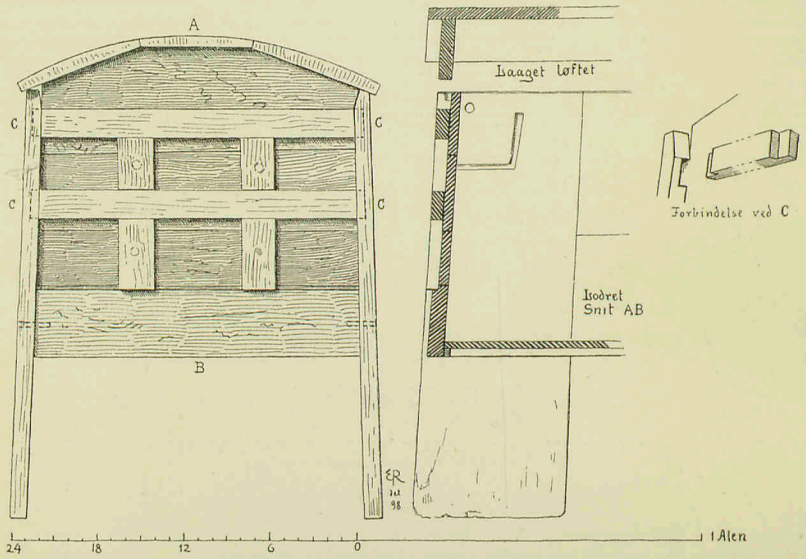

Fig. 36. Gavl og snit af fodkiste fra Krogsbølle på Fyen.

har slået sig ned i stiftsstaden og dèr har fået et anseligt virkefelt. Men trods disse bidrag og trods det store, danske værk om vore sentgotiske altertavler lader spørgsmålet om Danmarks sentkatolske billedskærere sig ikke afgøre, før hele stoffet er systematisk gennemarbejdet, og her kan vi så meget bedre nøjes med antydninger, som billedskærernes virksomhed ikke fik ringeste betydning for udviklingen efter 1536. Lutheranerne slog dem i hartkorn med præster og munke. »Billedsnidere søgte deres både; så gjorde og præster og munke, som havde ikke liden profit deraf«, siger Bergens bisp Jens Skielderup 1572. »Så tager en billedsnider et træ, og ved noget af samme træ varmer han sig og koger sin mad, og af det andet gør han et smukt dejligt billede og skikker det, som han vil og kan bedst; så gives det

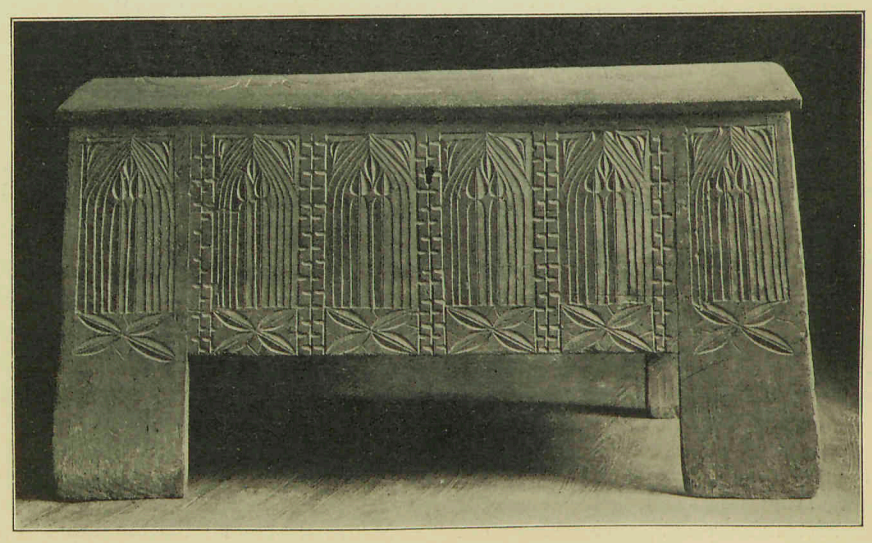

Fig. 37. Fodkiste fra Krogsbølle på Fyen (Nationalmuseet).

navn, hvad han vil, efter den skikkelse, som han haver gjort, og sælger det siden det dyreste han kan«*). Disse ytringer, sammenholdte med, hvad der er sagt om kirkeinventarets udvikling, viser mer end nok, hvor brødløs deres kunst ved reformationens indførelse blev. Snedkerne derimod kunde uhindret fortsætte deres arbejde, og det er betegnende, at gotisk møbelornamentik holdt sig med stor sejhed, og som viser så slående ligheder, at de må være forarbejdede i samme værksted (fig. 36—7). Både i hovedlinjerne og i de konstruktive enkeltheder er de formede som de førnævnte middelalderlige fodkister; selv gavlene med de pålagte revler svarer ganske til, hvad der findes på ældre nordtyske kister. Ligeledes er snitværket fordelt på samme måde, på låget to gotiske firpas, på forsiden, uden hensyn til de lod

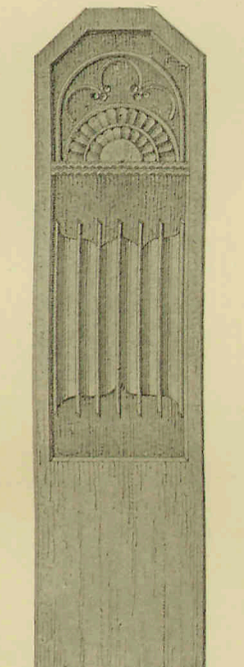

Fig. 38.
Stolestade i Tibirke kirke.
1567.
Nordøstsjællandsk arbejde.

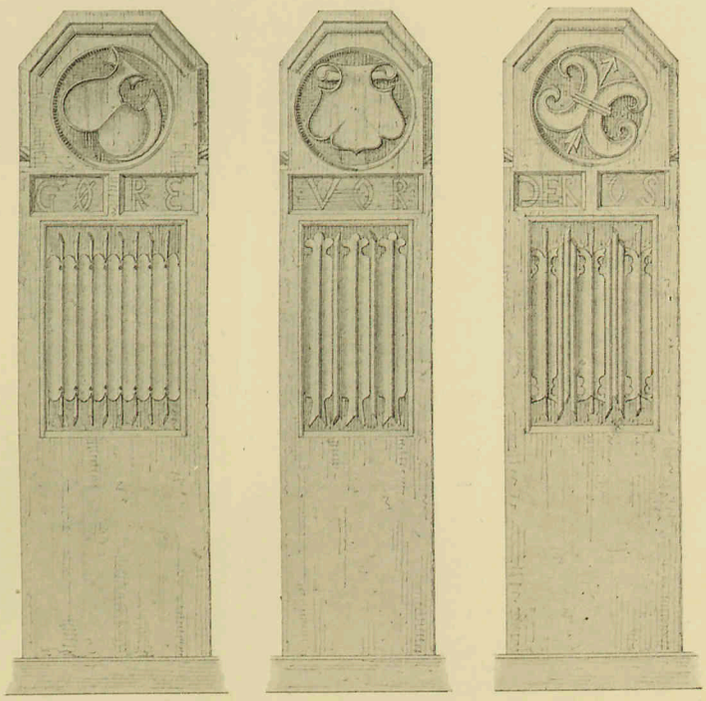

Fig. 39—41.
Stolestader i Sigersted kirke ved Ringsted.
1546.
Køgearbejde.

mens den sentgotiske figurstil forsvandt pludseligt og uden at efterlade sig spor.

Selv ældgamle møbelformer kan man møde endnu på reformationstiden. Der findes rundt om i Danmarks museer en halv snes *kister*, der alle stammer *fra Fyen*, rette og vandrette planker, en række stavværksvinduer. Men på de fyenske kister virker denne dekoration kun som en flad og bondsk efterligning, der mere minder om et gennemskåret løg end om gotisk arkitektur, og hertil kommer endnu, at lågene overalt er ryggede, og at det på de middelalderlige fodkister uundværlige låseblik stedse mangler. Lignende ejendommeligheder viser et par jernbundne skabe, hvoraf det ene fra Midskov på Hindsholm er kommet til Frederiksborgsamlingen,

*) Jens Skielderup: En Christelig Undervisning af den hellige Skrift om afgudiske Billeder. — En af de fåtallige billedskærere, der nævnes før i tiden mellem 1536 og 1560, er en Jakob Billedsnider, som magistraten i Lund 1559 skulde lade komme til kongen i København. Kancelliets Brevbøger II, s. 291.

mens det andet står i Hesselager kirke. De har tilsvarende gammeldags tømmerkonstruktioner, og på deres pandeplanker er udskåret langstrakte, firbladede rosetter, ganske som de ses forneden på kisternes

Andre gotiserende grupper af snedkerarbejder står alle på et yngre udviklingstrin, kender de sentgotiske konstruktioner, rammeværk, fyldinger og pålagte lister, og behersker den sentgotiske ornamentik. De

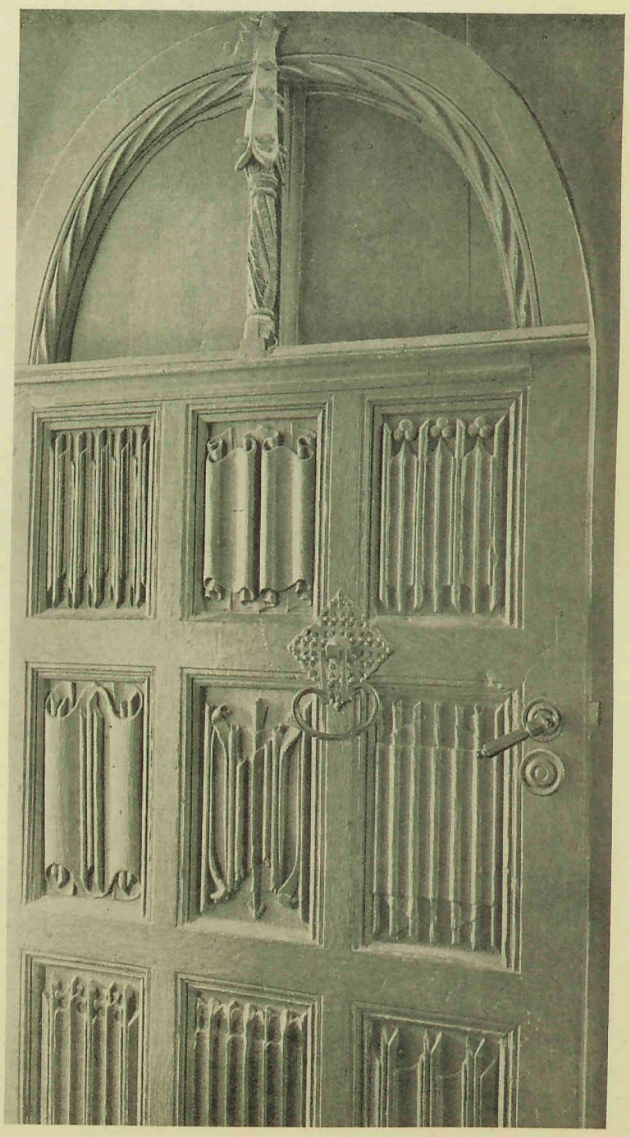

Fig. 42. Kirkedør i Lillehedinge kirke på Stevns. Kogearbejde.

forsider. Uden tvivl stammer alle disse møbler fra begyndelsen af 1500-tallet, og da kisterne har været bevaret i ikke ringe tal i de fyenske bøndergårde, er det sandsynligst, at de er tilvirkede så sent som efter 1536.

ældste af dem kan sikkert også føres tilbage til de sidste katolske prælaters virksomhed for kirkernes udstyr. Dette gælder således et andet fyensk værksted, hvorfra Nationalmuseets store kirkeskab fra Bjerreby på Tåsinge (fig. 18) og nogle an-

Fig. 43. Korgitter i Køge kirke.

dre snedkerarbejder i fyenske kirker er udgåede, alle med rigt varierede foldeornamenter, endvidere et værksted, som spores i Ålborgegnens kirker, og som især yndede gotiske arkitekturmotiver*), og endelig forholder det sig på samme måde med den ældste af de kendte sjællandske grupper, der med stor sandsynlighed kan stedfæstes til *Køge*. Korgitteret og de ældste dele af stoleværket i Køge kirke, der må være opstillet i årene nærmest efter reformationen (fig. 43—44), viser nøje overensstemmelse dels med katolske snedkerarbejder (stoleværk i Haraldsted kirke fra 1520**) og degnestole i Tostrup fra 1525, i Stenmagle fra 1533), dels med yngre arbejder i kirkerne på Stevns og andetsteds i omegnen af Køge, og det ses, at snitværkerne på Køge bindingsværkshuse er påvirkede af de kirkelige arbejder; deres gotiserende knægte, der er formede som snoede pilastre på små konsoller, genfindes ikke i nogen anden dansk eller nordtysk by, og da motivet, der iøvrigt var stærkt brugt på sentgotiske snedkerarbejder, meget hyppigt forekommer indenfor den omtalte gruppe af kirkeinventar*), kan der næppe være tvivl om, at der allerede i årene ved 1536 har været et anseligt snedkerværksted i Køge, hvis virksomhed kan spores omtrent til Kristian III's død. Det har kunnet udskære flotte, lidt plumpe gotiske blomster, således som de forekommer både på kirkestolene i Køge og på andre stolegavle, samt skjolde af rigt varierede former (fig. 39 f.), men sin styrke har det haft i behandlingen af det sentgotiske foldeværk (fig. 42). Med en forbløffende opfindsomhed har

*) De gotiske prædikestole i Frejlev og Volsted hører til denne gruppe.

**) Muligvis kan også monstranshuset i Haraldsted henføres til dette værksted, mens en kirkedør fra 1525 er udført af en anden snedker, der desuden har gjort Lave Urnes stol i Roskilde domkirke (Ældre nord. Architektur I. 2. Blad 2).

*) Således foruden på fig. 42 også på korgitteret i Køge, på en prædikestol i Skjensved (Tune herred) og på en kirkedør i Højerup (Stevns herred) fra 1557.

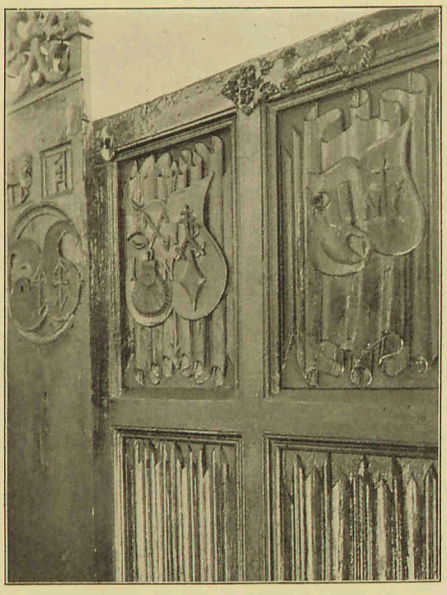

Fig. 44. Stolestader i Køge kirke.

man stedse lagt folderne i skiftende, kantede eller blødt svungne læg, vundet dem om stave og udtunget randene i bølgelinjer eller bladværk*). Som særegne småtræk kan nævnes, at man ofte har formet stavene som pile og langs folderandene indridset et lille, spinkelt ornament. Efter gotisk skik er smedejernsbeslagene endnu og kun ornamentbundene har enkle, kraftige farver, rødt i flere nuancer, blåt og sjældnere grønt.

I det hele og store er det karakteristisk for Køgearbejderne, at de ikke forlader de sentmiddelalderlige former, og kun svagt spores ungrenæssancens indflydelse i nogle enkelte pilasterformer.

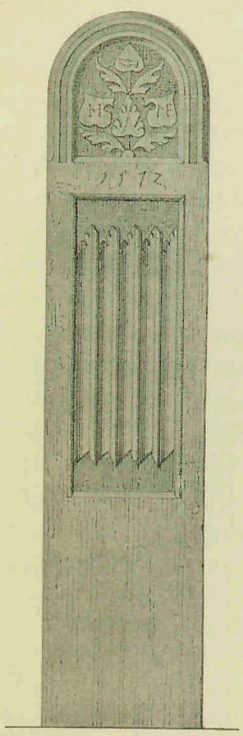

Fig. 45.
Stolestade i Tibirke kirke.
1572.
Nordøstsjællandsk arbejde.

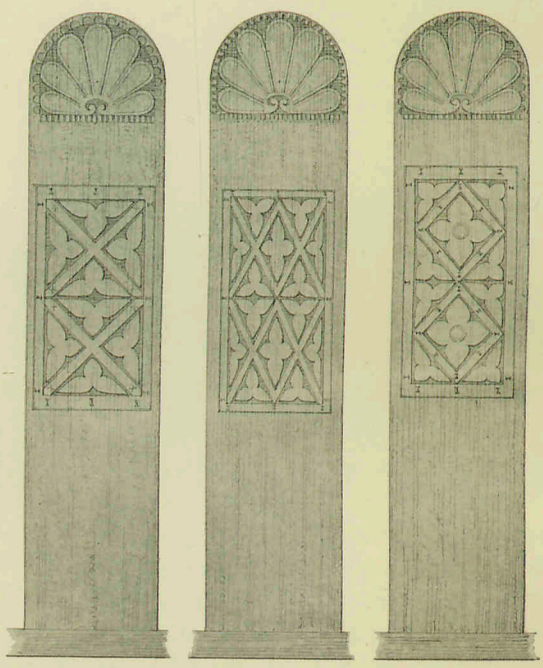

Fig. 46—48.
Stolestader i Vigersted kirke.
Midtsjællandsk arbejde.

ganske anselige, og gotisk er også disse arbejders farvegivning; overalt, hvor det har kunnet kontrolleres, har det vist sig, at træet for største delen har stået umalet,

*) Sml. Fra Arkiv og Museum, III, s. 346 f. — Adskillige af Køge-arbejderne er tegnede og opmålte. Hetsch's Industrielle Tegninger 1879: degnestol og korstol i Haraldsted. — Løffler: Sorø Akademis Landsbykirker, s. 39. Degnestol i Stenmagle. Ældre nordisk Architektur I. 4 Blad 14: prædikestol i Skippinge; I, 4, Blad 4: dør fra Højerup. — Blade, udgivne af Forening af $^{3}/_{12}$ 1892: gitterdør fra korskranken i Køge (1895, blad 7) og dør fra Lillehedinge kirke (1895, blad 5). Sml. vignetter s. 1 og s. 29.

Andre sjællandske værkstedsgrupper fra årene omkring 1550 blander gotikens og renæssancens former. En nordøstsjællandsk gruppe, der hører hjemme i Hillerøds og Slangerups omegn, og på hvis arbejder der findes årstal fra 1556 til 1579*), har for skik at smykke stolestadernes gavle med ret enkle foldeornamenter, me-

*) Af degnestolen i Strø (1562) og af stader i Slangerup (1562) og Helsinge findes tegninger i Ældre nord. Architectur I. 2. Blad 9. — Dør i Vejby (1556) sammesteds I. 4. Blad 4. — Stolestaderne i Tibirke er rigt illustrerede i Niels Pedersen: Tibirke kirke, Fredensborg 1903.

dens det øverste parti på de ældre arbejder dekoreres med halvrosetter, på de yngre med akantusornamenter (fig. 38 og 45). En ulige dygtigere snedker, som ved år 1555 har leveret nogle arbejder til Holbækegnens kirker, behandler akantusbladene med større overlegenhed, men anbringer dem dog efter sentgotisk skik som gennembrudt bladværk mellem to spir på toppen af stadegavlene*). Foruden flere stolestader, deriblandt en fuldstændig række i Højby kirke (Ods herred) har han rimeligvis også forarbejdet det fig. 50 afbildede skab, og at hans virksomhed har haft sin betydning, fremgår deraf, at flere bondesnedkere har søgt at efterligne ham. En blandt dem, Harmens snedker, har 1590 sat sit navn på stoleværk i Sæby kirke (Løve herred), andre har tilvirket prædikestole til kirker mellem Holbæk og Nykøbing, således i Tusse (1584), Asmindrup (1584), Asnæs og Rørvig, og egnen er rig på stolestaderækker med fantastiske og plumpe udskæringer**). På Kvandløse kirkes stolestader er der indridset navnet »Lav Nielsøn« og indskriften: »Jeg Rasmos Nilsøn vor oc met at gre desse sdole«.

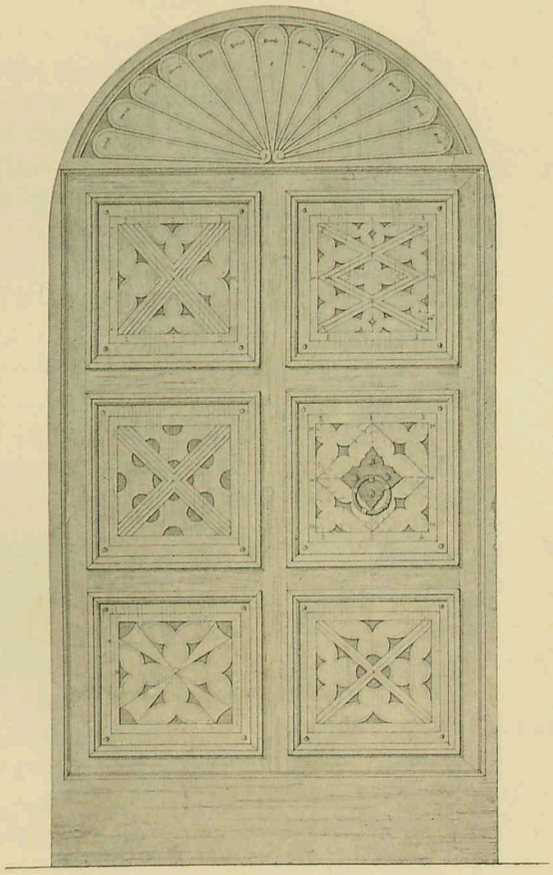

Fig. 49. Dør i Høm kirke. Midtsjællandsk arbejde.

Det fænomen, som her nævnes for første gang, at en dygtig og forholdsvis selvstændig snedker følges af ubehjælpsomme kopister, gentager sig på denne tid atter og atter, og der vil blive lejlighed nok til at nævne exempler også fra højrenæssancens og barokkens tid. Hist og her bliver det særligt iøjnefaldende, fordi foregangsmanden har brugt karakteristiske, let genkendelige ornamentformer. Således træffes i midtsjællandske kirker på mange stolestader en ejendommelig dekoration, bestående af krydsende striber, hvis mellemrum er udfyldte med akantusrosetter (fig. 46—9); de kan trods deres meget forskelligartet udførelse vistnok føres tilbage til den flinke mester, som har leveret stolestaderne til Freslev kirke (nu i Nationalmuseet). Motivet spores i mange kirker omkring Ringsted, Sorø og Slagelse og træffes jævnligt på de nysnævnte stolestader i Holbækegnen*). Og på lignende måde, omend ikke så udbredt, forekommer i *Nørrejylland* et andet ornament, der er dannet af sammenslyngede bånd og meget ligner tidligt middelalderlige slyngmotiver. Om det skyldes en påvirkning fra de jydske granitkirkers skulpturer, er dog såre tvivlsomt. Det ældste exempel, jeg kan nævne, er prædikestolen i Rostrup kirke fra 1544

*) Degnestol i Ågerup kirke ved Holbæk 1557. Ældre nord. Architectur II. 4. Blad 17.

**) Sml. Kirkehist. Saml. II, 4, s. 133 (nu ødelagte stolestader i Merløse kirke).

*) Sml. Ældre nord. Architectur I. 2. Blad 9 (stolestader i Sønder Jernløse kirke). Kirkehist. Saml. I, 1. s. 541 (stolestader i Slotsbjergby).

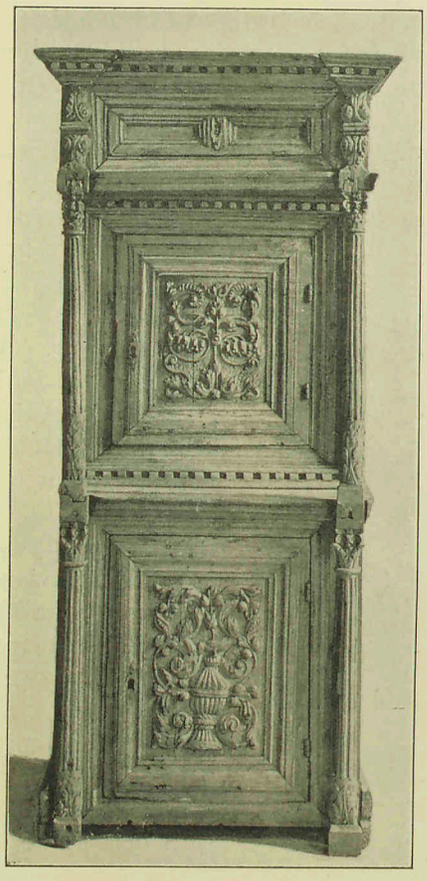

Fig. 50. Skab fra Odsherred (Frederiksborg). Nordvestsjællandsk arbejde.

(nord for Hobro, sml. s. 3 og fig. 51), og her er slyngene, i lighed med skriftbånd på samtidige ligsten forklarede som pergamentruller, langs hvis rande der er lagt runde stave med gotiske blade. Vistnok samtidigt, men i noget ringere udførelse, er motivet brugt på en kirkedør fra nabokirken Astrup (nu i Nationalmuseet), ligesom Rostrup-stolen med Axel Juuls og fru Kirsten Lunges våbenmærker. Endnu en tredje gang kan motivet rimeligvis knyttes til denne mægtige nørrejydske adelsmand, ejeren af Villestrup, idet det forekommer på en stump af et stolestade i Asmild kirke og sikkert hører sammen med andre af kirkens stole, der bærer hans våben og årstallet 1565. Senere er det gentaget på et ligtræ i Ulfborg kirke (over erlig og velbyrdig Ane Vognsdatter † 1578) og på en række stolestader i Flade kirke i Vendsyssel (1592)*). Først de yngre, typologisk set reducerede former virker som romanske, og den rimeligste forklaring på deres forekomst må derfor være, at de stammer fra den mand, der har arbejdet for Axel Juul til Villestrup — en forklaring, som på ingen måde formindsker deres værd som et godt og smagfuldt ornamentmotiv, der med rette er brugt igen i vor tid, f. ex. på Københavns rådhus.

Mindre ejendommelige, provinsielle smågrupper kan spores i næsten alle egne af landet, men rigest og fyldigst er overgangsformerne mellem gotik og renæssance repræsenterede i *Vestjylland*. På Frederik II's tid dannede Ribe bys store opland et sammenhængende stilområde, og indbyrdes beslægtede arbejder fra den sidste halvdel af 1500-tallet træffes over hele Ribe amt fra syd til nord og fra Vestkysten øst på til Kolding, dertil i de sydvestlige herreder i Ringkøbing amt og i Sønderjyllands nordvestlige del. I hertugdømmet hører stilformerne især hjemme i de gamle kongerigske enklaver og går i al fald ikke ud over Ribe stifts tidligere grænser, og ligeledes i kongeriget synes det at gælde, at selv de yderste forposter for de vestjydske stilformer holder sig indenfor Ribe stift. Ifølge sagens natur er grænserne flydende, og da netop adskillige af grænseegnene ikke er tilstrækkeligt undersøgte, lader der sig endnu ikke afstikke nøjagtige linjer; det må være nok at be-

Fig. 51. Felt fra prædikestolen i Rostrup kirke ved Hobro. 1544.

*) Fra denne kirke stammer en fylding, der nu er brugt i en moderne dør i Randers Helligåndshus. Forf. skylder arkitekterne, bygningsinspektør Martin Borch og professor Hack Kampmann Tak for meddelelser om motivets forekomst i Asmild og Flade.

mærke, at de nordligste exempler er fundne i en kirke mellem Holstebro og Skive, de vestligste i en kirke lige ved Vejle, og at formerne optræder hyppigere og tættere, jo mere man nærmer sig Ribe. I selve Ribe herred, i Gjørding, Anst, Skads, Slaus og Horne herrederne fylder arbejder af denne art kirkerne og findes (eller fandtes) hyppigt i bøndergårdene, og det kan ikke ændre forholdene, at enkelte møbler er vandrede langt bort fra deres hjemstavn*). Ikke eet møbel i vestjydsk maner er truffet i sjællandske og fyenske bønders eje, et forhold, der står i bedste overensstemmelse med det faste kirkeinventars sikre og pålidelige oplysninger.

Den store vestjydske gruppe, Ribeegnens gruppe, som den også kan kaldes, er ikke blot den største af overgangsstilens grupper, men også den, hvis danske karakter er mest fremtrædende.

Herom vidner allerede de gode danske fyndsprog og bibelsprog, som findes udskåret på kirkelige og verdslige arbejder. »Gud unde os alle paa denne ø, ærlig at leve og salig at dø«, hører til de mest yndede. De fleste taler både om gud og om timelig velfærd, som »Naar min gud vil, stander lykken til« eller det bekendte kistevers »Marren Iørrensdaatter er mit nafen, gud unde mig af kisten gafen«. Et af de mest udførlige fyndsprog læses på præstestolen i Øsse kirke: »Vander varlig og

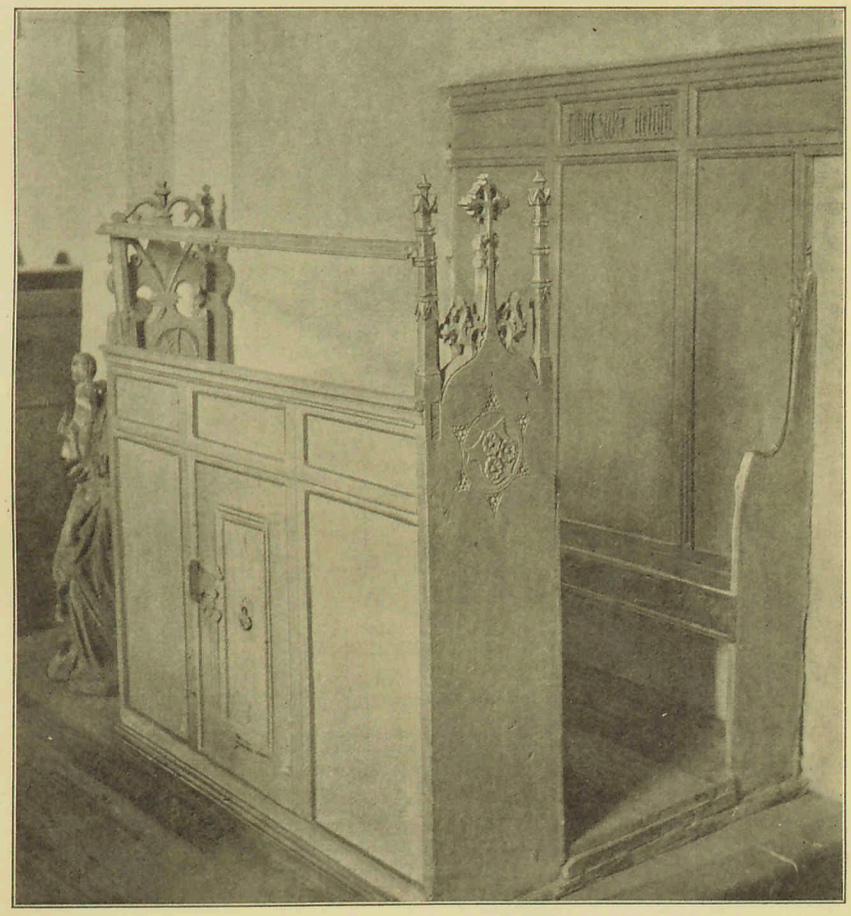

Fig. 52. Degnestol i Stadil kirke.

*) En kiste med årstallet 1600 er således fra Talleräs i Dovre nået til Norges etnografiske museum. Harry Fett: Gamle norske Hjem, fig. 169.

ter sparlig, tiden er farlig, døden chomer snarlig«. Endnu mere oplysende er de hyppigt forekommende snedkersignaturer, der her er almindeligere end i de vestsjællandske grupper. 1564 satte *Bertil Snedker* sit navn på et par skabsforsider; den ene, der findes eller fandtes på Romø, bærer indskriften: »Set til gud din lid oc tro saa fanger du løk oc øveg roo. Anno Christi 1564. Bertil Snedker« *); den anden, der fra Rejsby er kommen til Folkemuseets Frilandsafdeling i Lyngby, har en lignende indskrift: »Set tel gud din lid oc tro saa fanger du nok y alle din boo. Ano Christi 1564. B. S.« (fig. 54). 1573 forarbejdede *Hans Snedker* prædikestolen i Henne kirke (fig. 60), og 1585 leverede *Anders Snedker*, som ifølge Pontoppidans Danske Atlas (V, 691) hed Anders Katkier og nåede en alder af 113 år, prædikestolen i Jernved (fig. 63). Andre snedkere nøjedes ikke med navnet alene, og helt stolt klinger det, når der på *Mikkel Tuesens* stolestaderne i Nørre-Nebel kirke fra 1576 (fig. 57—58) læses: »Meckel Tusen i Tarp gjord desse skamel sjelanden i 26 u.« (selvanden i 26 uger). En kirkestol i Øsse bar tidligere følgende indskrift: »Denne stoel tilhører erlig oc velbiurdige mand Mads Nel. *Chresten Persen* snedigker i Hiager min egen hand 1583«. Derefter fulgte en uforståelig latinsk sætning og endelig på dansk den drastiske lærdom: »Du skal icke slaa det skiden vaand ud før endu har det rene end«. Jeg skylder at bemærke, at stolen forlængst er fjærnet fra kirken og tilintetgjort. På nogle ligeledes ødelagte stolestader fra 1583 i

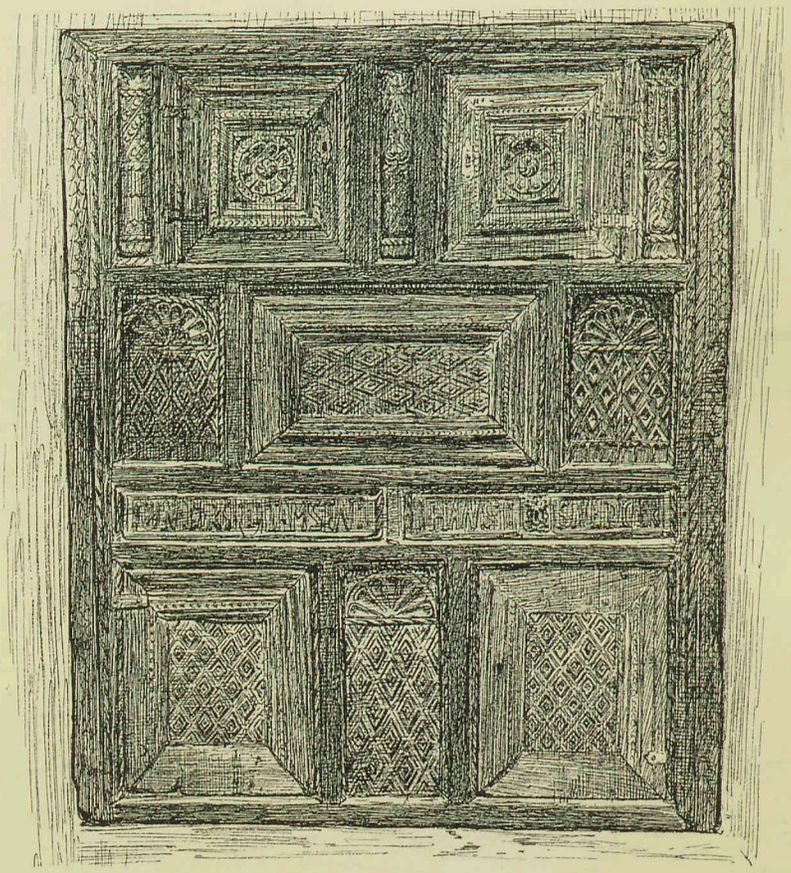

Fig. 53. Skab af Hans snedker.

*) Sml. Mejborg Slesvigske Bøndergårde, fig. 253.

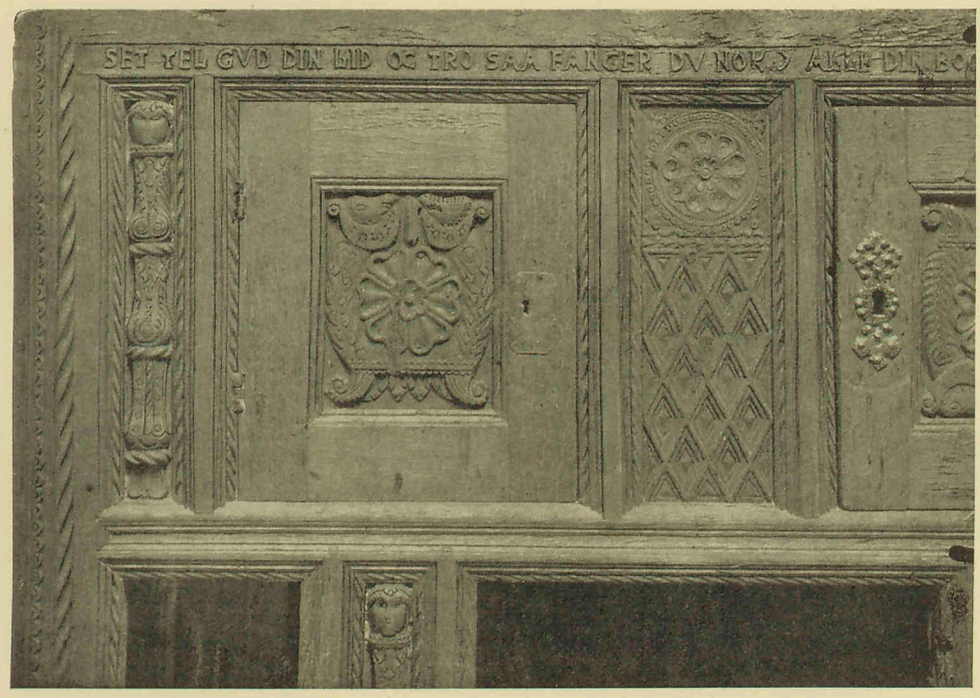

Fig. 54. Fra en skabsforside af Bertil snedker. 1564. (Folkemuseet, Lyngby).

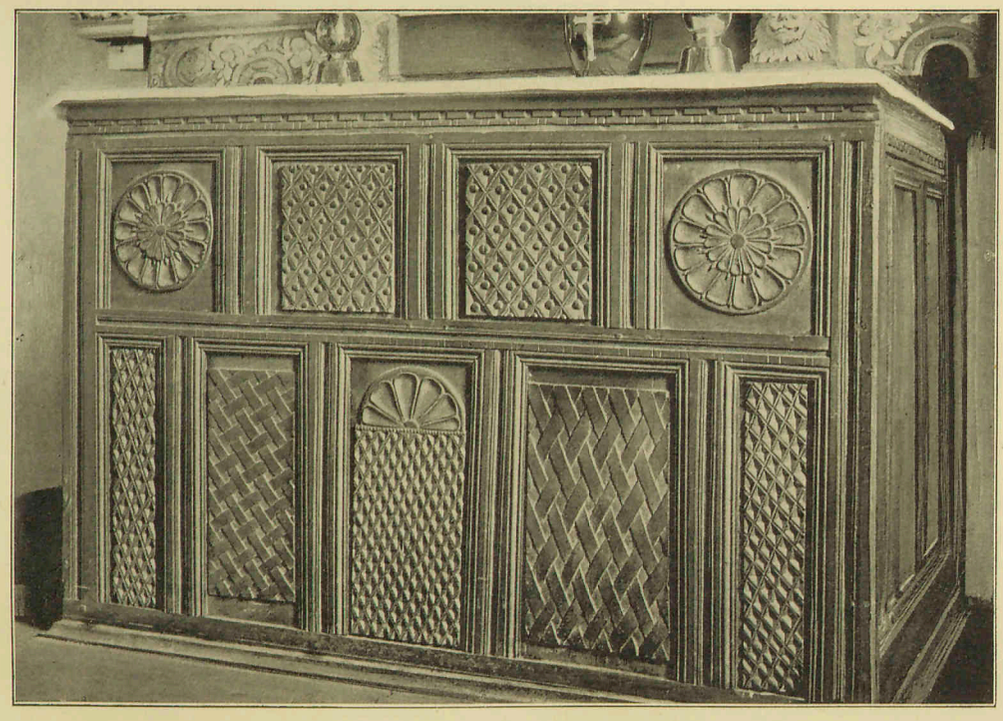

Fig. 55. Alterbordsforside i Skjern kirke.

Fig. 56. Stolestade i Oddum kirke.

Hanning stod: »Marine Jostis kone i Tylvad rete gaarstand. *Jens Jørgensen* med egen hand«. Flensborg museum ejer et skab, hvorpå læses: »*Mads·Movers·søns·* egen·haand·anno·1592«, og på Koldinghus findes et skab med indskriften: »*Jonas* gr. skap«, skåret på en sådan måde, at det kun kan forklares som en snedkersignatur (fig. 70—71).

En tysk forfatter, dr. E. Sauermann, direktør for Kunstindustrimuseet i Flensborg, har i en lærerig afhandling i Verwaltungs-Bericht des Kunstgewerbe-Museums der Stadt Flensburg 1901—5« behandlet en del af dette æmne*). Forholdene har medført, at hans studier ikke er gået stort ud over Sønderjyllands grænser, og noget med urette kritiserer han derfor min opfattelse, således som den har fået udtryk i Nationalmuseets ordning og etiketter. »Når den danske betegnelse for denne stilretning, som er udtrykt i ordet »Ribeegnen«, skal sige, at denne skole er at lokalisere til Ribe, så må det først klarlægges, i hvilket omfang skolen lader sig erkende østen og norden for Ribe. Sålænge det til behandling stående materiale i det forhåndenværende omfang næsten udelukkende er fundet syd for Ribe, ligger det nær også at søge skolens midtpunkt syd for Ribe. Den mulighed, at det er Skærbæk, kan ikke uden videre tilbagevises.« »Er den formodede lokalisering af skolen til Skærbæk rigtig, da falder også den hidtil atter og atter givne betegnelse af disse skabe og kister som jydske« (Cit. st. s. 91). Der er hertil at sige, at selv om arbejderne var fra Skærbæk, vilde de være lige jydske for den sags skyld. Thi de enkelte sønderjydske snedkere hvorom dr. Sauermann grupperer arbejderne, Bertel snedker, Mads Moversen og en tredje, som han er tilbøjelig til at benævne Mads Moversen den ældre*), skærer ligeså danske indskrifter

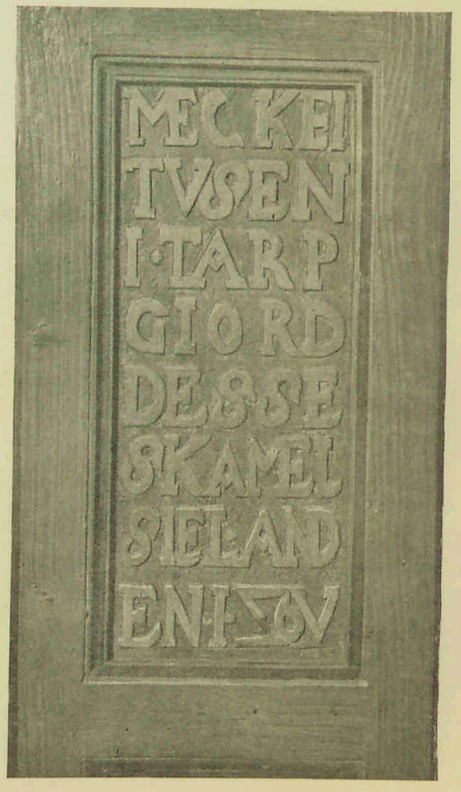

Fig. 57. Fra et stolestade i Nørre Nebel kirke.

*) Sml. også Bilder aus dem Flensburger Kunstgewerbe-Museum 1907.

*) Sauermann siger: »Mads Movers søn, det er Mads Movers den yngre« — altså er hans fader

som deres standsfæller i kongeriget. Iøvrigt kan slutningerne være rigtige nok, men efter min opfattelse bygger de alt for meget på den omstændighed, at der lige om Skærbæk og på Romø er bevaret et usædvanligt stort antal kister og skabe, te, tilfældigt fundne snedkernavne for stor betydning. Skønt man sikkert i mangt og meget kan anerkende dr. Sauermanns grupperinger, er der dog adskilligt, som må vække tvivl. Når således et alterbordspanel fra 1581 i Vester-Nykirke (Skads h.

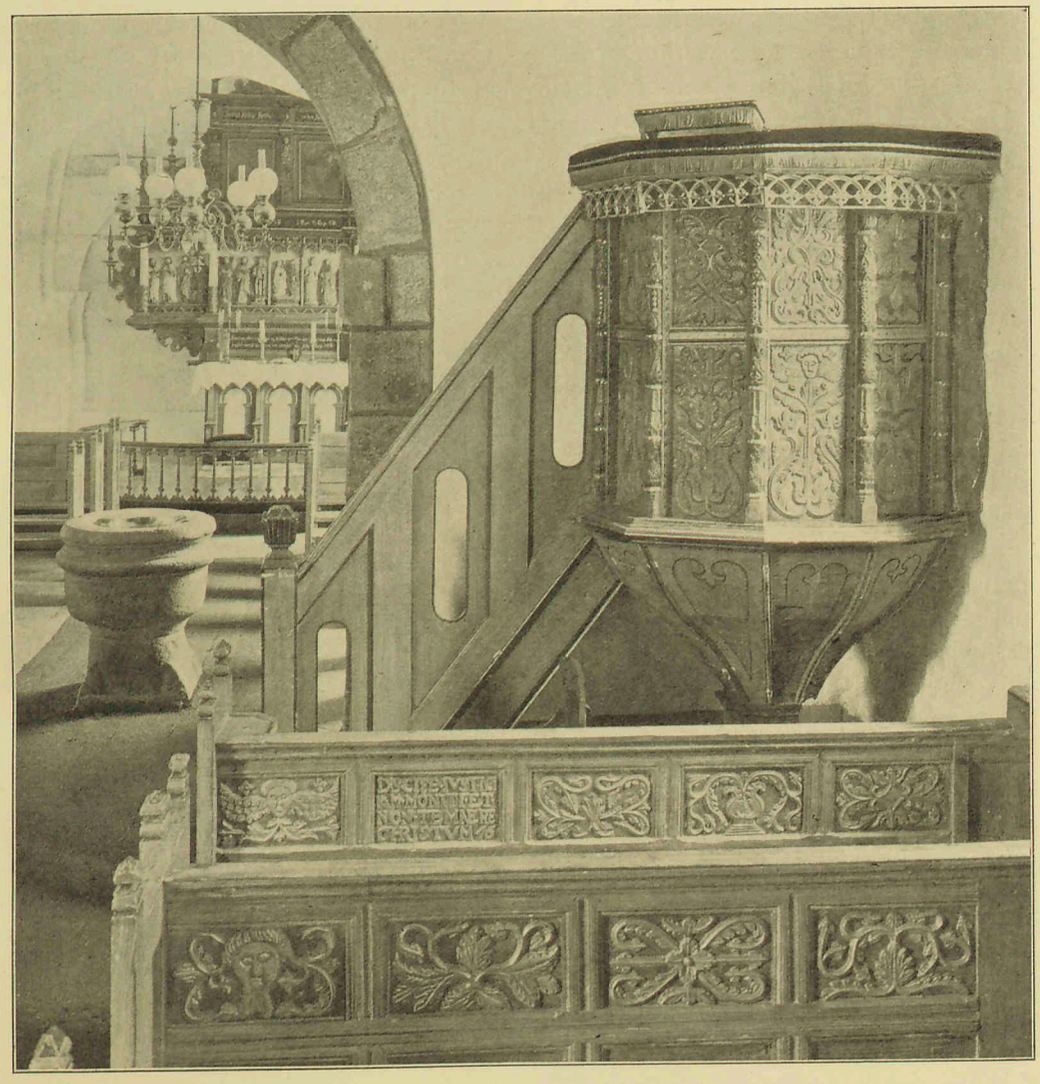

Fig. 58. Prædikestol og stolestader i Nørre Nebel kirke. 1576. Af Mikkel Tuesen i Tarp.

hvad der lige så godt kan skyldes en lokal konservatisme og moderne antikvitetshandlerdrift, som det kan have sin årsag i det 16de århundredes produktionsforhold. Og utvivlsomt tillægger de de enkelRibe a.)*) for at komme med blandt de arbejder, der tilskrives Mads' hypotetiske fader, erklæres for ufærdigt, er det sikkert en meget kunstlet forklaring; det er langt sandsynligere, at de er gjort af en helt anden snedker, især da alle de to år yngre stolestader i samme kirke er behandlede

Mads M. den ældre! Man behøver ikke at oplyse danske læsere om, at faderen selvfølgelig hed Mourids.

*) Sml. Verwaltungsbericht, fig. 33 og s. 77.

på ganske samme måde som alterbordet. Og når der mellem Bertil snedkers arbejder medregnes det fig. 53 afbildede skab, bliver man unægteligt noget betænkelig ved på dette nu ødelagte stykke at læse:

ANDERS TAMSEN: HANS: SNEDICHER*)

Et sådant exempel viser udmærket, hvor vanskeligt det er at udskille de enkelte arbejdere og afgrænse deres værker, og hvor let en forsker føres til overilede slutninger, sålænge ikke hele stoffet er omhyggeligt gennemarbejdet.

Det skal da fra min side villigt indrømmes, at det ikke lader sig bevise, at Ribe by er det eneste centrum for de vestjydske former, især da der i stadens kirker ikke er bevaret kirkeinventar fra »skolens« bedste år. Adskilligt kunde tyde på, at der er kommet en påvirkning længere sydfra, fra Nordfrisland. Men de nordfrisiske, tilsyneladende ældgamle arbejder, der i enkelte tilfælde bærer årstal ca. 1540—60, har dog ingenlunde de samme særegenheder som de vestjydske, og på den anden side er der mange indicier for, at Ribe bys snedkere virkelig har været de ledende og lærende**). Et fingerpeg i denne retning er det, at allerede den sidste katolske Ribebisp må have haft en dygtig snedker i sit sold. Den samme håndværker, der har gjort degnestolen i Stadil kirke (fig. 52), smykket både med stiftets og bispens våben, har også leveret degnestolen til Mjolden***) og Daler kirker (Sønderjylland), stolestader til Vester-Vedsted, Føvling†) og rimeligvis flere andre stole i Ringkøbingegnens kirker (f. ex. i Hover). Og den samme eller en anden mand har forarbejdet degnestolen i Borris kirke (Bølling herred) og et ganske tilsvarende stykke, der findes i Ribe Museum og skal stamme fra Hvidding kirke (i det slesvigske tæt sønden for Ribe). Disse helt gotiske arbejder fremviser vel ingen særlige »Ribeformer«, men de danner en slags forspil til, hvad der skulde udvikle sig, og deres existens kan forklare den stærke gotiske tradition i de senere vestjydske arbejder. Det spores da også, at de katolske håndværkere må have gjort sig gældende efter 1536; Ribe bys skattelister for 1547 nævner ingen billedskærere, men 7 snedkere, og dette tal synes senere at holde sig nogenlunde konstant; 1591 var det steget til 13*). Når vi derfor i tiden

Fig. 59.
Fylding fra et stolestade i Outrup kirke.

efter 1560 i Ribe by ikke blot ligesom i Køge finder ejendommelige, for denne stad særegne bindingsværksdekorationer, men også -- trods alle ødelæggelser — nogle af de fineste exempler på vestjydske snedkerarbejder, ligger det nær at antage, at de særlige vestjydske ornamenter har udformet sig i købstadens værksteder, og at landsbysnedkere som Mikkel Tuesen i Tarp har gået i lære dèr og efterlignet deres arbejder med større eller mindre held.

Men hvad enten de enkelte arbejder skyldes borgere eller bondehåndværkere, fuskere eller dygtige mestre, er alle knyttede sammen til eet hele. Allerede ved en betragtning af møblernes hovedtyper, som dog er for alment gængse til at være af

*) Sikkert den samme, som har forarbejdet prædikestolen i Henne. Mejborg: Slesv. Bønderg. fig. 254.

**) Exempler på frisiske møbler, afbildede i Mejborg: Slesvigske Bøndergårde, fig. 73—75.

***) Afbildet i Verwaltungsbericht 1901—5, s. 46.

†) Afbildet i Ældre nord. Architechtur I. 2. Bl. 9.

*) Kinch: Ribe II, s. 611—12.

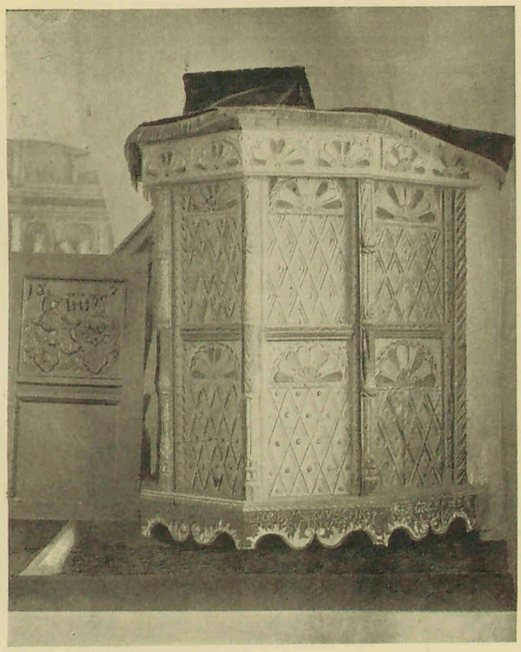

Fig. 60.
Prædikestol i Henne kirke. 1573. Hans snedker.

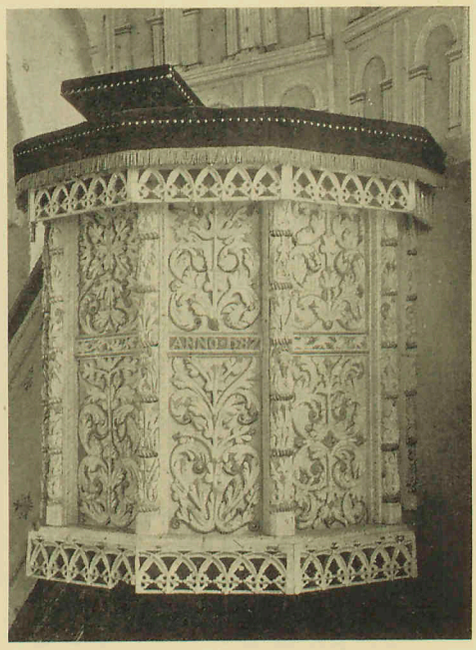

Fig. 61.
Prædikestol i Outrup kirke. 1582.

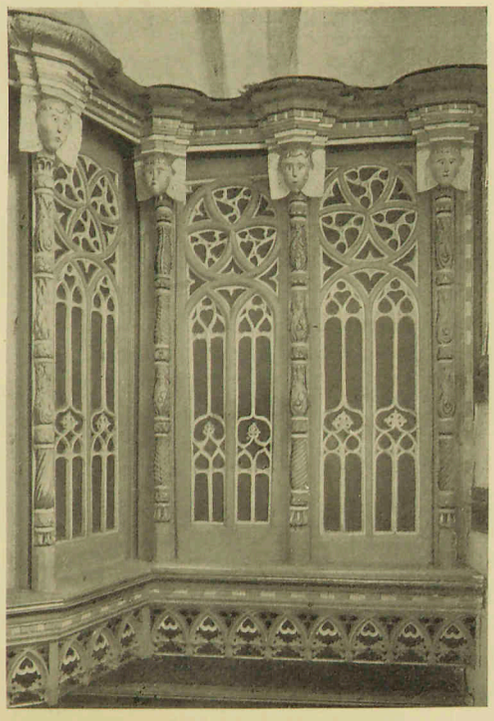

Fig. 62.
Prædikestolen i Jerne kirke.

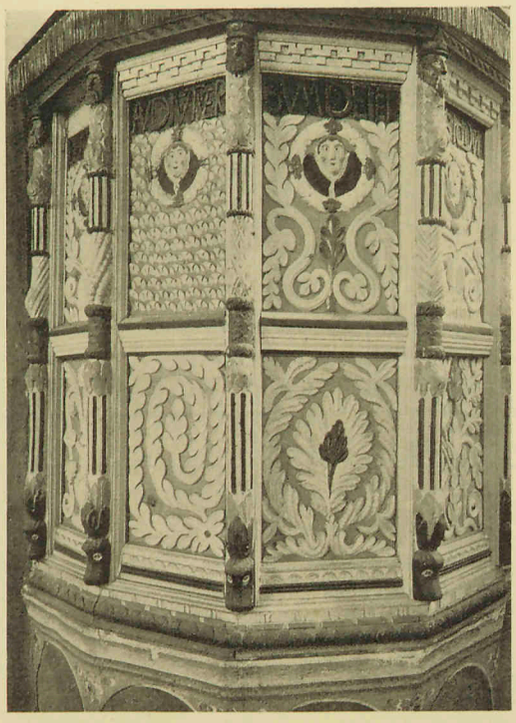

Fig. 63.
Prædikestol i Jernved kirke. 1585. Anders snedker.

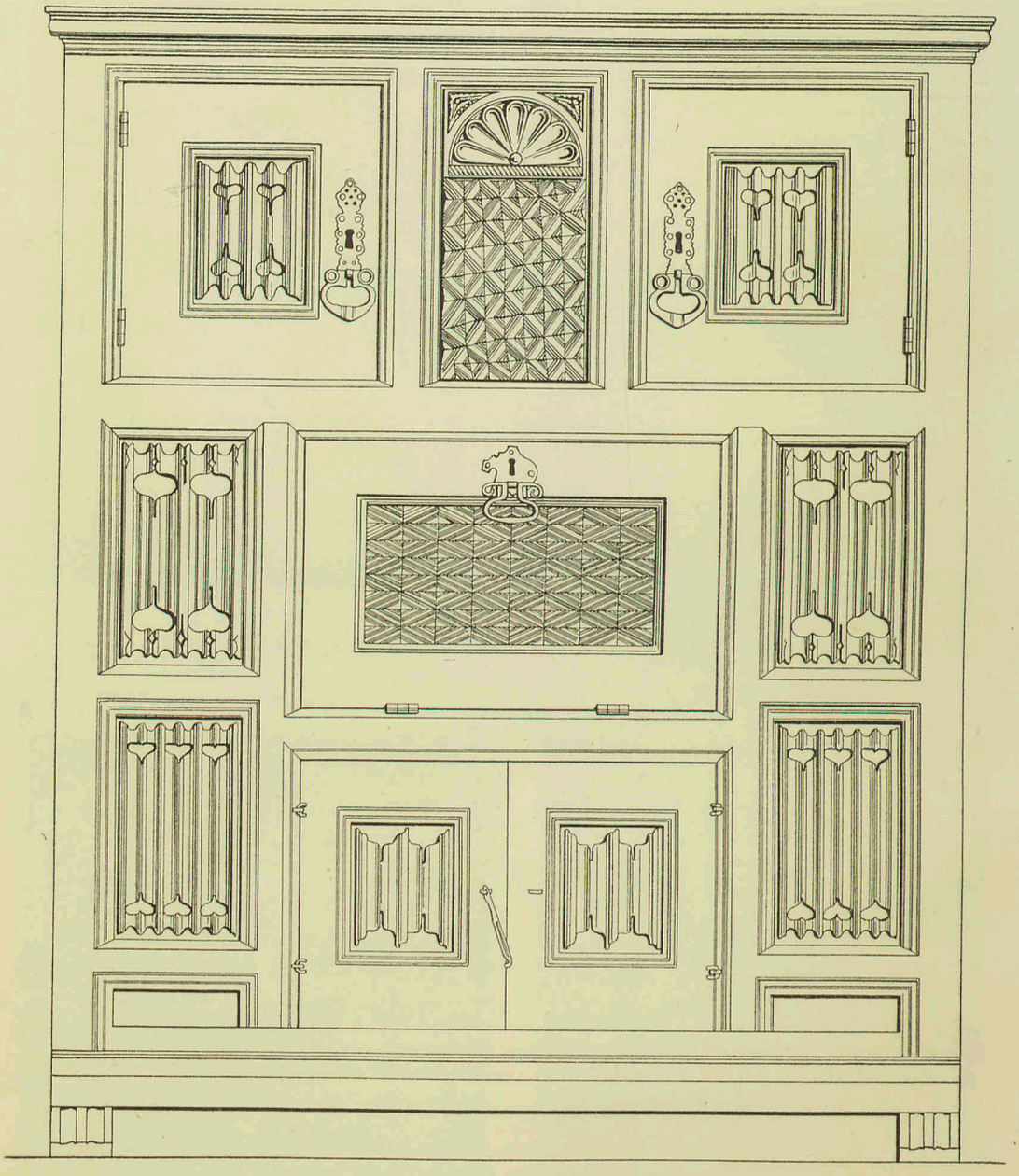

Fig. 64. Vestjydsk skab (Museet på Koldinghus).

større værdi i denne sammenhæng, kan enheden skimtes. Tydeligere træder den frem i kirkeinventaret; der findes således en konstant type for prædikestole, med slanke, tynde hjørnepilastre og med høje, smalle fag, der ved et vandret ramstykke er delt i to ligestore felter (fig. 60—3), og en endnu mere ejendommelig form for stolestadernes gavlstykker; mens det ellers som regel er skik både under gotikken og under renæssancen, at stolegavlene dannes af en enkelt planke, består de i Ribeegnens kirker af et rammeværk, som indfatter to fyldinger, og hvis lodrette ramstykker foroven ender i sære, forkrøblede profiler, der sikkert må betragtes som degenererede efterkommere af de gotiske stolegavles spir (fig. 56).

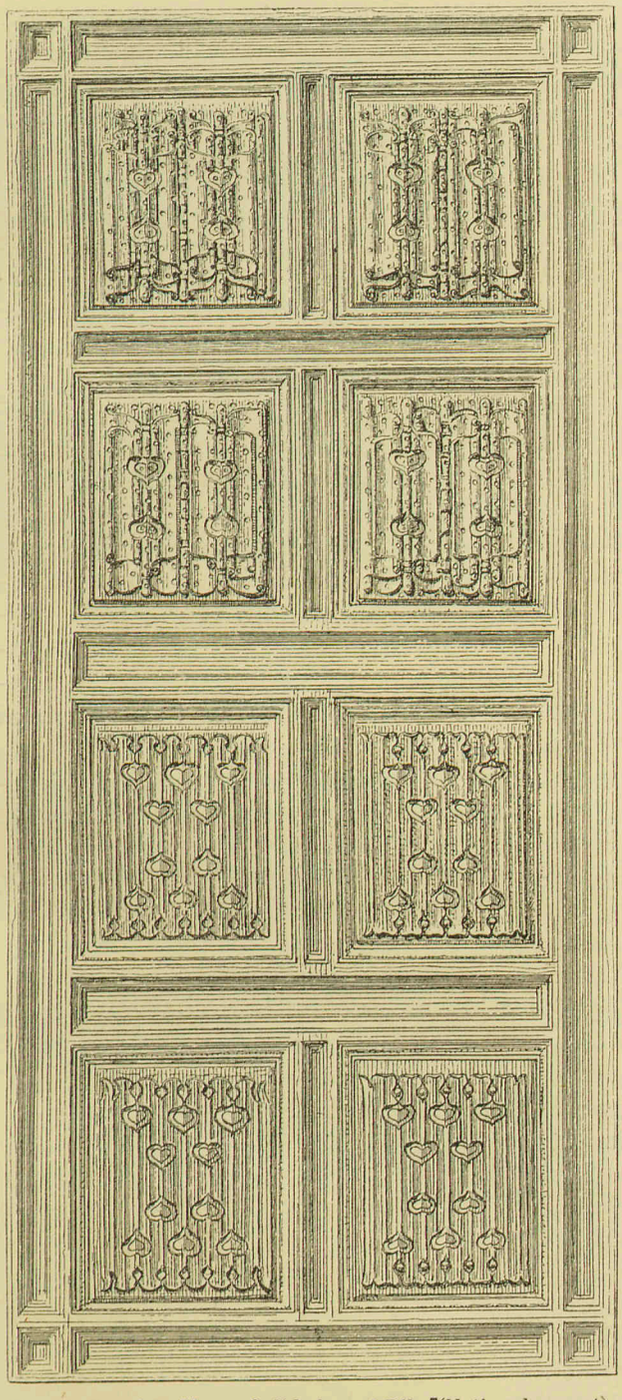

Fig. 65 Dør fra »Maren Splids hus« i Ribe (Nationalmuseet).

Stærkest kommer særegenhederne frem, når man gennemgår den udskårne ornamentik. Selv sådanne småting som indstemplede stjerner eller cirkler, der skulde tjene til at bryde de glatte træplader, gen-findes på en række arbejder, og den hyppige brug af skarptsnoede tovstave og af halvrunde tunger på profilerne er meget karakteristisk for vestjydske arbejder. Kun på de aller ældste stykker er der jernbeslag, men ellers breder snitværket sig frit og uhindret over fyldingerne, stundom også over rammeværket. Store hængsler og låseskilte findes på et meget anseligt, nu i Frederiksborgsamlingen opbevaret skab, hvis nøjere hjemsted desværre er ukendt, hvad der så meget mere må beklages som årstallet 1557 på klappens jernværk er det ældste, som hidtil er fundet på et arbejde af udpræget vestjydsk karakter. Om dets vestjydske herkomst kan der dog ikke være tvivl. Sammenligner man det f. ex. med prædikestolen i Vejrup kirke (Gjørding h.), med en Nationalmuseet tilhørende husdør, der stammer fra selve Ribe by, eller med kisten fig. 72, er lighederne iøjnefaldende. Dekorationen dannes hovedsageligt af foldeornamenter, som afspejler en gradevis udvikling. Enkelte, især på de underordnede pladser, er ganske usammensatte og ukarakteristiske; andre udmærker sig ved deres udtungede rande, hvis flige næsten løber sammen og synes at danne et hjerteformet udsnit, og atter andre viser exempler på, at hjerterne er løst fra forbindelsen med ornamentranden og optræder som selvstændigt virkende udklip i foldefladen (fig. 66—7). Allerede det andet stadium er ikke almindeligt i andre sentgotiske arbejder, hverken her i Danmark eller i udlandet, og det tredje er udpræget vestjydsk*). Og

*) Muligt kunde motivet stamme fra Belgien. I museet i Brügge har forfatteren set et par løse

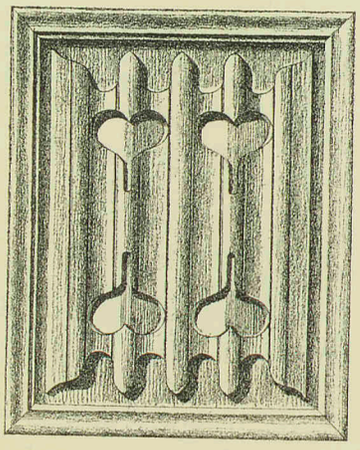

Fig. 66.
Vestjydsk foldeværk fra skabet fig. 64.

endnu mere gælder dette motivets videre udformning. Thi Ribeegnens snedkere gjorde det stedse rigere og mere gnidret, rykkede folderne tættere sammen, lagde det ene lag oven på det andet og udtungede randene i akantusformede småflige (fig. 68—9) således som det også ses på to af fyldingerne i skabet fra 1557. Allerede på et skab fra 1569 (i Nationalmuseet, uden oplysning om hjemsted) tæller man tre lag, der kommer tilsyne i de talrige hjerteudsnit, og ganske tilsvarende former ses f. ex. på et panel fra Vester-Vedsted og på en dør fra »Maren Splids hus« i Ribe Sønderportsgade (fig. 65) — for blandt de talrige exempler både i Nationalmuseet og andetsteds kun at nævne et par omhyggelige og fine arbejder, der efter deres herkomst at dømme skyldes værkstederne i byen selv. Iøvrigt kunde man variere foldeornamentet på adskillige andre måder, og ligesom gotikken længe gør sin indflydelse gældende i bohavets opbygning og hovedformer, således bevaredes også andre gotiske ornamenter. Mindst yndet var det stive stavværk; det findes, men exemplerne er ikke mange*) (fig. 57), og kun en sjælden gang er det efter den gamle skik udført i gennembrudt arbejde. Bedre kunde man bruge gotiske planteformer. Korsblomstfriser, hvis spidser rigtignok ikke vender opad, men nedad, ses atter og atter på prædikestolene fra 1570'erne og 1580'erne og træffes enkelte gange i rigtig stilling brugt på skabenes pandeplanker, mens bølgeranker, hvis linjeføring stærkt minder om sentgotiske vindrueranker, især florerer på sønderjydske arbejder, omend tilsvarende former også optræder i selve Ribe, f. ex. på en rest af en døroverligger i stiftsmuseet, fra 1579.

Side om side med det gotiserende ornamentforråd dukkede imidlertid andre former op. På skabet fig. 64 ses således mellem de øverste låger et felt med et ejendommeligt rudeværk og derover en halvroset. Disse motiver var især yndede af de to ældste navngivne mestre, Bertil snedker og Hans snedker, hvis fåtallige signerede arbejder meget ligner hverandre (fig.

møbelfyldinger med sådanne hjerte-udsnit. — Det eneste exempel fra Danmark udenfor Ribegruppen er et skab fra Flemløse på Fyen, med blandet dansk-tysk indskrift og årstallet 1553 (nu i Nationalmuseet, afbildet i Mejborg: Nordiske Bøndergårde, fig. 75).

*) Alterbordspanel i Døstrup 1572, afbildet i Verwaltungsbericht, fig. 29. — Jvfr. s. 43, fig. 62.

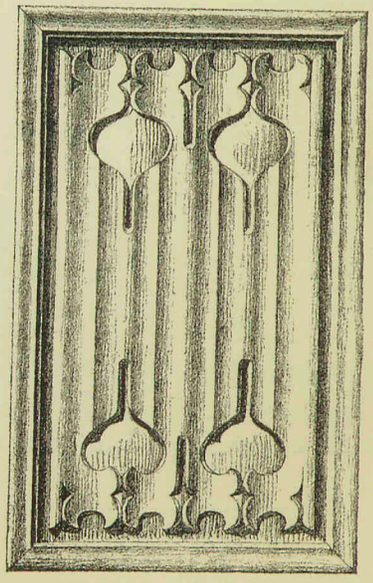

Fig. 67.
Vestjydsk foldeværk fra skabet fig. 64.

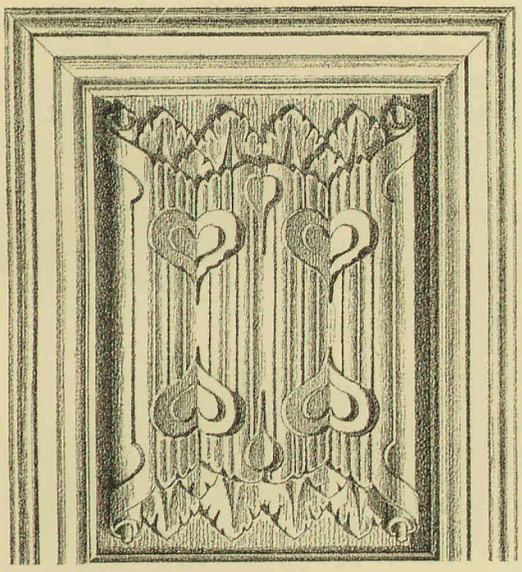

Fig. 68.
Vestjydsk foldeværk fra en kiste på Koldinghus.

53, 54, 60). Til rudeværket, som vanskeligt lader sig henføre til nogen bestemt stil, har de måske fået deres forbilleder fra Nederlandene, omend de, og især Hans snedker, omformede det efter eget behov og gjorde det mere karvesnitagtigt. Rosetten derimod, der både kan træffes halv og hel, ganske ligesom på fyenske og jydske bindingsværksbygninger, er vel snarest middelalderlig, men dog ved sin brug i slægt med antikkens buemusling og således delvis et renæssancemotiv. Og endnu et renæssanceelement findes allerede på deres arbejder, en pilaster med vaseformede led, der enten er riflede, snoede, karrerede eller dækkede med akantusblade. Dette ungrenæssancens yndede bæremotiv anvendes stadigt af det nævnte snedkerpar; på skabsforsiderne nytter de det, uden at tage hensyn til dets oprindelige funktion, blot til at udfylde de lange, smalle felter ved siderne af lågerne, hvor det foroven kan afsluttes med et lille, plumpt mandshovede, og allerede på Hans snedkers prædikestol i Henne er de mange leddede pilastre sat på alle hjørnerne. Også i andre værksteder har disse motiver været gængse. Rudeværk og rosetter findes således på nogle alterbordsforsider i kirkerne mellem Varde og Ringkøbing (fig. 55)*). Mens virkelige korinthiske søjler optræder ret sent og sparsomt i Vestjylland, er pilasterfyldinger hyppige på Ribeegnens møbler (sml. fig. 72), og som før nævnt hører der til alle gruppens prædikestole nødvendigvis leddelte hjørnebalustre. Anders snedker i Jernved har været så opfindsom at afslutte dem forneden med plumpe løvehoveder og at tage mandshovederne i brug som kapitæler. Lignende former findes på borde, af hvilke et står i Ribe domkirke, et andet i Flensborg museum**), samt på vinduesposter og sengestolper fra Ribe by (i Ribe museum).

Endeligt gav man sig med ufortrøden

*) På antemensalet i Lønborg, der iøvrigt ligner fig. 55, findes virkelige karvesnitstjærner, som kun meget sjældent forekommer på danske renæssancearbejder.

**) Verwaltungsbericht, fig. 36.

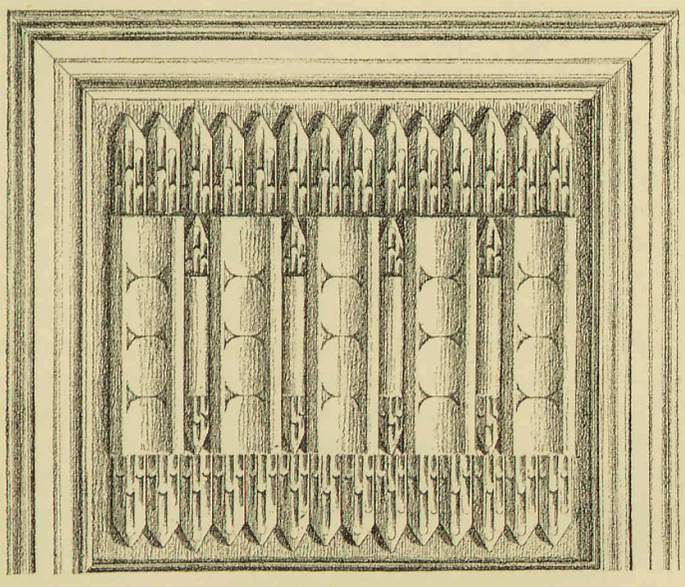

Fig. 69. Vestjydsk foldeværk fra en kiste paa Koldinghus.

dristighed i lag med akantusornamentikken. På Mikkel Tuesens arbejder i Nørre-Nebel kirke (fig. 58) har den trængt foldeværket ned på underordnede pladser og fylder prædikestolens og stolestadernes felter*). Netop hans snitværker giver en tydelig forestilling om, hvorledes bondekunstnerens grove hånd har behandlet det fine bladværk. Det bliver kantet og fladt, tungt og gnidret, men alligevel er der en sprælsk opfindsomhed i de idelige variationer af bladslyngene. Hyppigt forløftede Ribesnedkerne sig på de vanskelige opgaver, renæssancens løvværk stillede dem, og det er kun rent undtagelsesvis, at arbejdet lykkedes så godt som for den dygtige snedker, der har skåret prædikestolene i Lunde 1583 og Outrup 1582 (fig. 61), hvis akantus trods de stive midtlinjer uden vanskelighed dækker de givne flader og virker fyldigt og harmonisk. Ellers er der blade af alle mulige og umulige arter, et virvar, hvor det næsten er håbløst at udrede enkeltheder, da alle regler er forsvundne i snedkernes lunefulde fantasi og ubehjælpsomhed. At man brugte fyrretræ næsten ligeså hyppigt som egetræ, måtte fremme simplificeringen. Ofte står løvværket ganske glat, i en enkelt plan noget højere end bundfladen, og kun små indsnit langs bladrandene bevarer reliefkarakteren. Stundom skæres det endogså rent karvesnitagtigt, fordybet i bundfladen, som på en alterbordsforside i Nørre-Vium og på en mærkelig præstestol fra 1574 i Starup kirke. Men hyppigst præges bladværkets enkeltheder af, at de er udførte med huljernet; stænglerne får ved to paralelle snit en skarp ryg, mens bladfligene har fordybede ribber og langs randene små indsnit, der er gjort med samme let handlelige og virkningsfulde stykke værktøj. Denne teknik findes f. ex. på bindingsværksknægte i Ribe by, på Mikkel Tuesens arbejder og på den med ham nært beslæg-

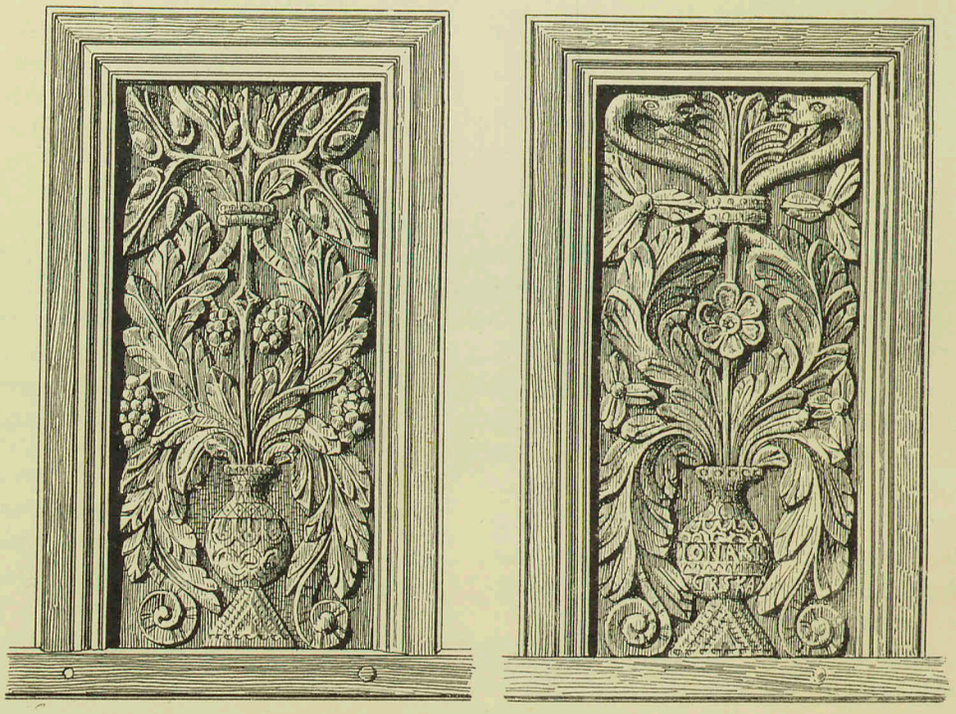

Fig. 70. Fylding fra skabet fig. 71.

*) Ret nære beslægtede prædikestole forekommer i Lønborg, Sønder-Bork, Hemmet og Lønne (1582, afbildet i Architekten, VII, s. 57).

tede gruppe af sønderjydske arbejder, som Sauermann har sammenstillet.

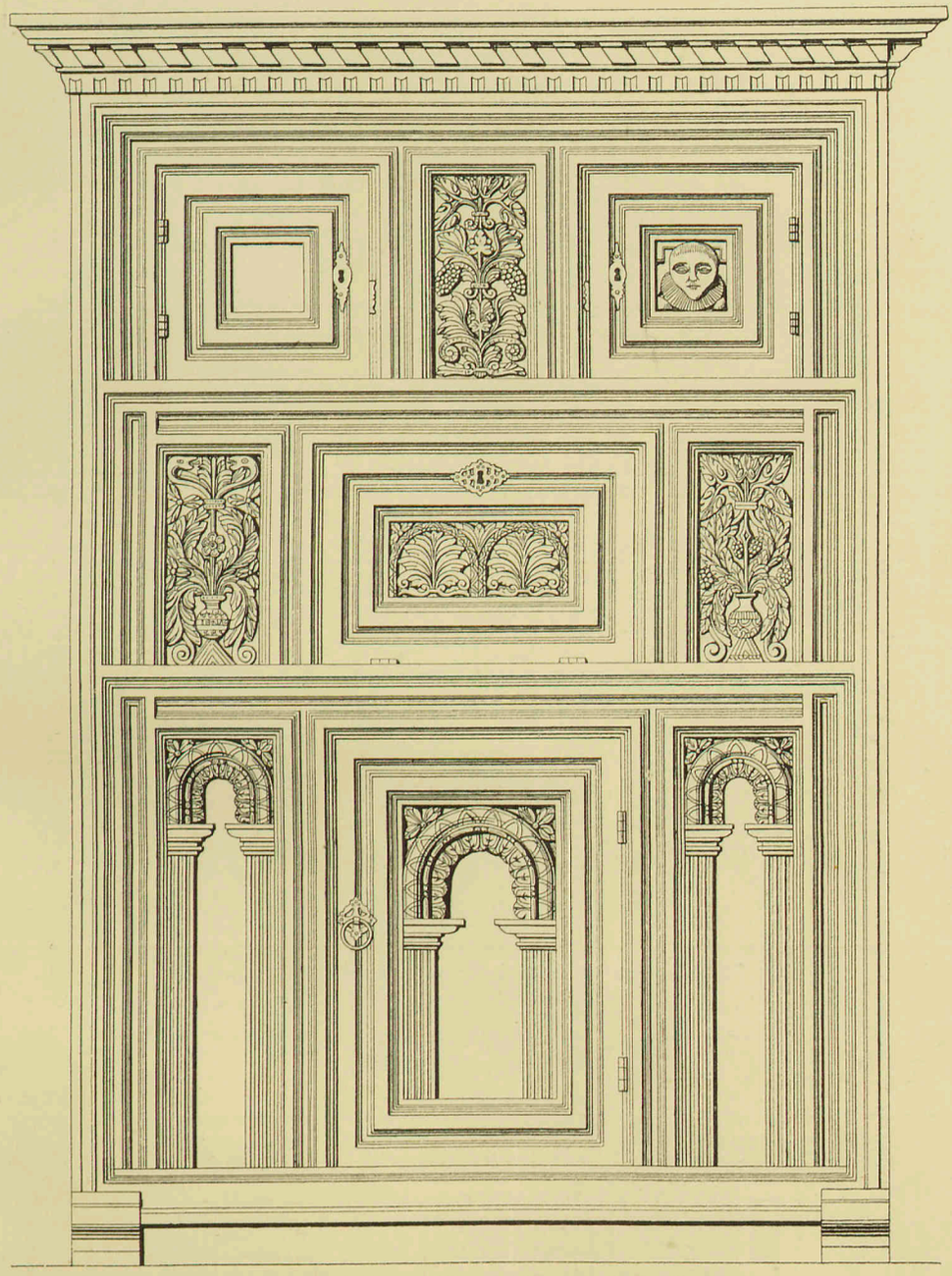

Fig. 71. Skab, skåret af Jonas (Museet på Koldinghus).

Snart ordnes bladene om et midtpunkt, snart voxer de op af et tredelt skedeblad, snart arrangeres de som buketter i en vase. Og meget ofte rummer de figurlige detaljer; der forekommer både plumpe engle-hoveder, skæggemasker og ejendommelige mandshoveder med langt, spidst skæg og små rundpullede hatte, hvori der sidder en lille fjer. Hele figurfelter kan også træffes. På stolestaderne i Oddum kirke i Nørre-Horne herred (fig. 56) findes således en mand, en kone, en kriger til hest, en

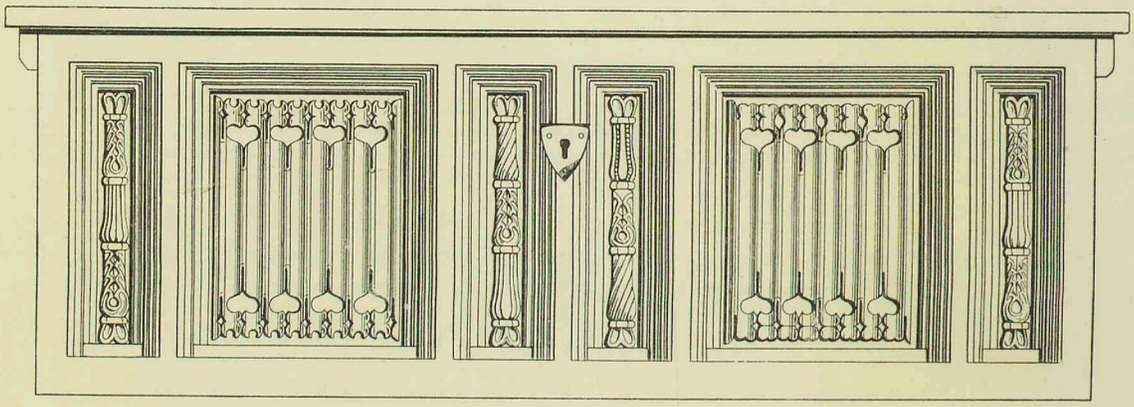

Fig. 72. Kiste med foldeværk fra Gredsted i Jernved sogn (Nationalmuseet).

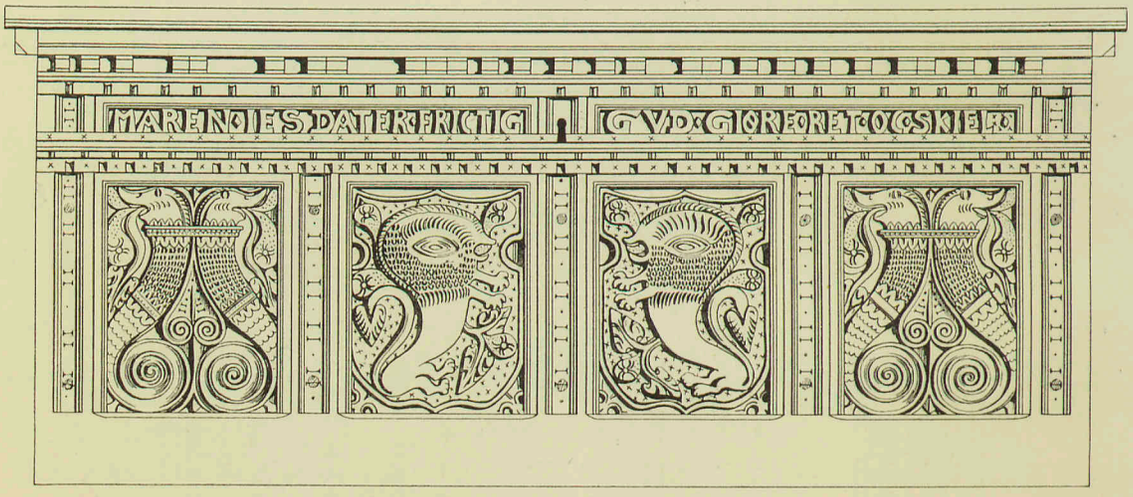

Fig. 73. Kiste fra Gredsted i Jernved sogn (Nationalmuseet).

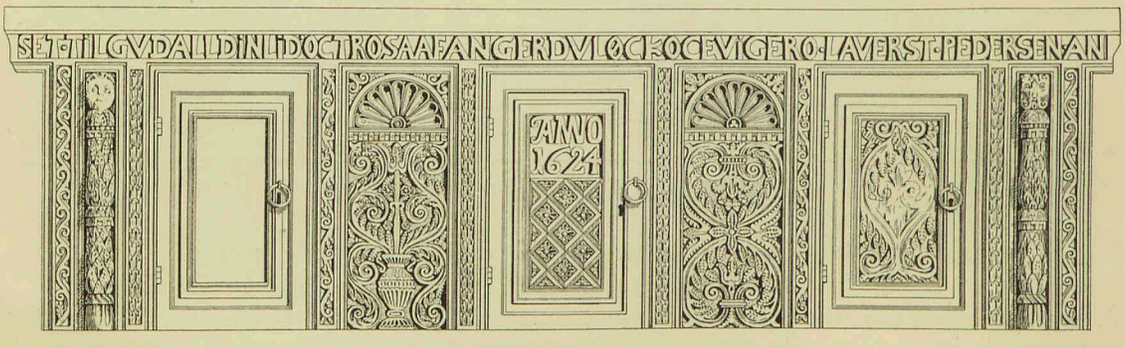

Fig. 74. Nordslesvigsk skabsbord 1624 (Nationalmuseet).

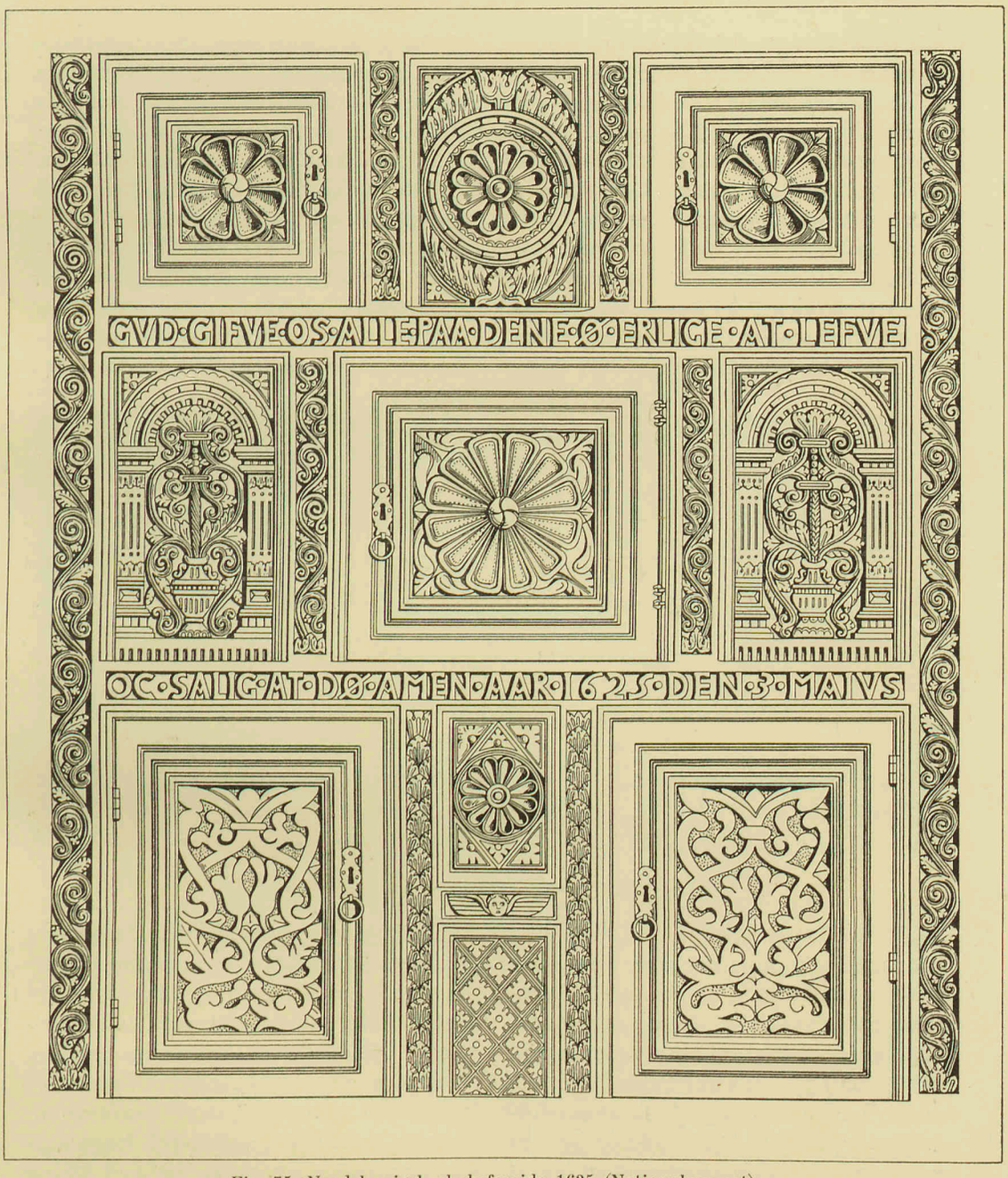

Fig. 75. Nordslesvigsk skabsforside 1625 (Nationalmuseet).

løve, tre fisk og andet mere sammen med de underligste og fornøjeligste gevæxter af alle arter; på et kasseret stolestade fra Egvad (N.-Horne h., nu i Nationalmuseet), er der udskåret en havfrue, på en kiste i Folkemuseet (fig. 76) to enhjørninger*), og en lille gruppe af sønderjydske møbler fra årene nærmest efter 1600 karakteriseres ved deres anvendelse af skjolde med siddende, yderst naivt gjorte løver (fig. 73). Man undrer sig ikke over, at en betænksom bondesnedker under et sådant billed af dyrenes konge for tydeligheds skyld har skrevet: LØEE.

*) De to fabeldyr har forvoldt, at man har tidsfæstet kisten til 1530—40. Den stammer sikkert fra tiden kort før år 1600. Sml. Tidsskr. f. Kunstind. 1898, s. 157 og Sauermann, Verwaltungsber. s. 72.

Lignende fantasterier forekommer i andre landsender*), men næppe noget steds har bondekunstnerne tumlet sig så frit som ved Jyllands vestkyst. Her blev den ældre renæssance mest folkelig, og her holdt blandingsformerne sig længst. Man finder ikke få repræsentanter fra tiden nærmest efter år 1600, og i den sønderjydske del af stiftet arbejdede Mads Moversens efterfølgere helt op imod 1660**). En god repræsentant for deres værker er den fig. 75 afbildede skabsforside fra 1625, hvor

Imidlertid havde man hele landet over forlængst opgivet gotik og ungrenæssance. I selve Ribe leverede Jens Asmussen fra Odense 1596 domkirkens prædikestol, udført i højrenæssancestil, og omtrent samtidigt blev der i S. Katrine kirke opstillet en prædikestol, som har en ret udpræget nederlandsk karakter. Bysnedkerne lod sig hurtigt påvirke af det nye, og deres arbejder stak snart bondekunstnerne i øjnene, så at de begyndte at efterligne dem. Men selv om der i Vestjylland findes

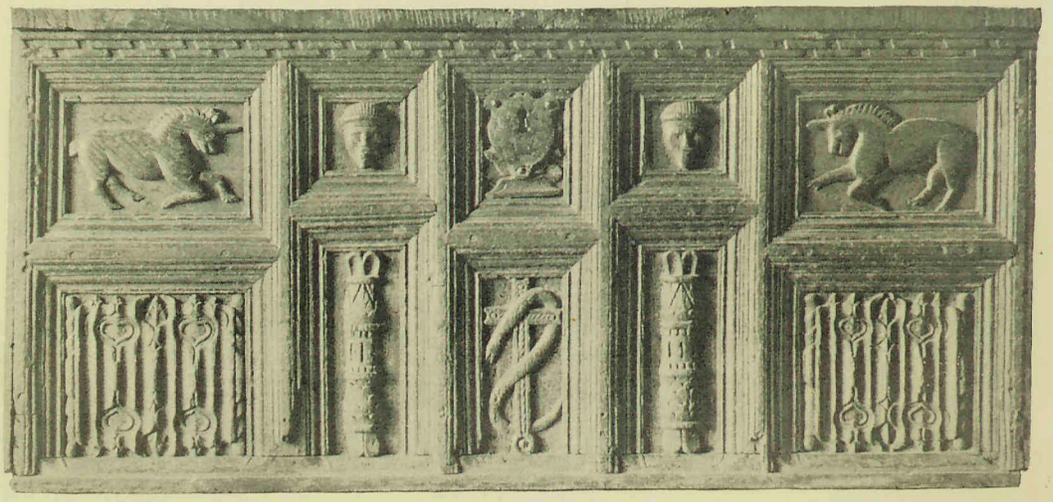

Fig. 76. Nordslesvigsk kiste fra Ostenfeld (Folkemuseet, Lyngby).

de nederste låger allerede bærer mærker af barokkens indflydelse, men endnu så sent som 1652 lod en bondemand i Høgsbro sig lave et skab***), der viser, at landsbysnedkerne med stor konservatisme fastholdt de samme stilformer, som deres fædre havde brugt et halvt århundrede forud. Blot synes det gamle humør og den gamle opfindsomhed forsvundne, så at snedkernes frygt for de tomme flader og deres hang til at overbrodere alt træet bliver endnu mer iøjnefaldende end før.

*) Især vestsjællandske stolestader synes at være rige på allehånde fabelvæsener.

**) En kiste af denne art, der stammer fra Romo, er i Germanisches Museum (Nürnberg) urigtigt betegnet som nordfrisisk og anbragt i et interiør fra Halligerne. Anzeiger des germ. Nationalmus. 1904, s. 104 og 191.

***) Nu i Hjørring museum.

mange højrenæssancearbejder af udpræget lokal karakter, tildels med iblandede levninger af den ældre smag, har de senere værker langt mindre interesse end de ældre*). Det lykkedes ikke endnu engang at skabe særegne vestjydske stilformer, og andre egne af landet forstod bedre at udnytte de forbilleder, de ledende højrenæssancekunstnere gav dem.

Inden skildringen af ungrenæssancens snedkerarbejder sluttes, er det imidlertid

*) Som exempler kan nævnes et par grupper, der hver for sig er udførte af samme snedker:

1. Altertavler og prædikestole i Strellev, Hejnsvig og Vorbasse (1592—5).
2. Prædikestole i Anst, Brørup og Grimstrup samt altertavle i Vilslev (1602).
3. Prædikestole i Nørre Bork og Egvad, altertavler i Lyne og Nørre Bork, stolestader i Stauning.

nødvendigt at nævne, at min fremstilling næppe helt og fuldt giver denne stilform, hvad der med rette tilkommer den. Mens det er lykkedes at samle ikke så få eksempler på gode og omhyggelige arbejder i sentgotisk maner, er ungrenæssancens typiske akantusværk kun repræsenteret i udgaver, der trods alle deres fremragende dekorative egenskaber dog må kaldes bondske og stundom rent ud er plumpe. gælder således nogle snitværker med fin kleinmester-akantus i højt, underskåret relief; en skabsdør med Egern-Frisernes våben er i privateje *), og en tilsvarende med Brokkenhusvåbnet findes på Nationalmuseet, som desuden ejer et sæt skabsdøre og fyldinger, atter med Egern-Friisernes mærke; rimeligvis har de tilhørt den bekendte Johan Friis til Hesselager og Borreby, Kristian III's kansler, hvis våben,

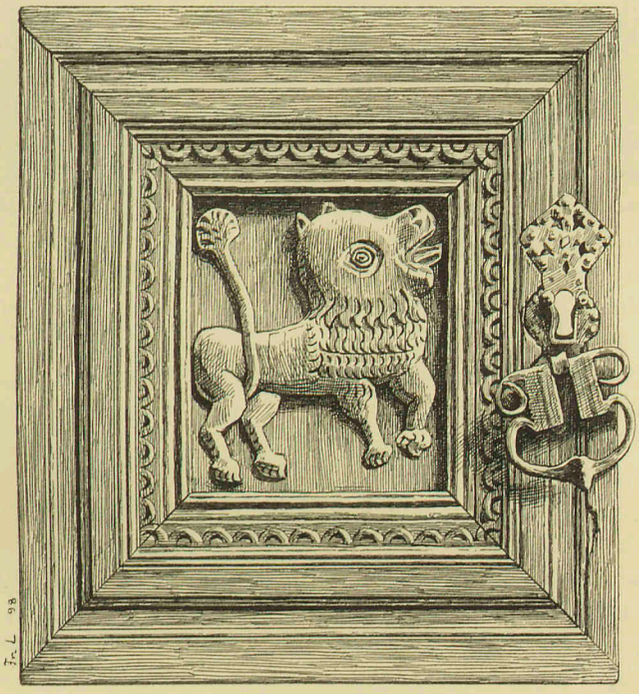

Fig. 77. Dør fra et vestjydsk Skab.

Det er forståeligt, at man i sin søgen efter uomtvisteligt danske arbejder først bliver opmærksom på disse ting; deres særpræg træder jo klart frem, og fra udenlandske importvarer er de langt lettere at skelne end finere stykker af mere international karakter. Men det vilde dog være urigtigt helt at fortie, at der findes en række *herregårdsmøbler*, blandt hvilke de bedste kan måle sig med udlandets arbejder og dog ved deres danske adelsvåben nøje er knyttede til Danmark.

Enkelte af disse stykker har en udpræget nederlandsk eller rhinsk karakter; det sammen med hans navn, valgsprog og årstallet 1546, desuden findes på et nydeligt miniatursnitværk, et fodstykke til et elfenbenskrucifix, der nu opbevares i Roskilde Frøkenkloster. Andre har et mere nordtysk præg, således de to fig. 21—22 afbildede adelskister. Men det er dog ikke udelukket, at de kan være gjorte i Danmark, og det er værd at fremhæve, at Ulfeld-Kåskisten efter al sandsynlighed er gjort af samme snedker, som har skåret prædikestolen i Tjele kirke ved Viborg. Den er opstillet af Jørgen Skram og Hilleborg Då

*) Ældre nordisk Architektur II, 4, bl. 14.

(bryllup 1575), mens kisten stammer fra Østergård i Tulstrup sogn ved Århus og rimeligvis er skåret før 1563.

De nævnte exempler hører til de fineste ungrenæssancearbejder herhjemme. Men selv om det store gros af herregårdsmøbler teknisk set er ringere, viser de dog, at datidens danske adel må have været store forbrugere. På en anselig mængde møbler, især kister, findes der nemlig udskårne adelsvåben, som netop på denne tid, den gamle adels stolte glanstid, med stor forkærlighed brugtes til prydværk, og enkelte steder kan man endogså direkte sætte snedkerarbejder i forbindelse med adelige byggeforetagender. Dette gælder et par skabsfyldinger på Frederiksborg, der viser Brokkenhusernes og Bøllernes våben, holdt af smaa putti, ganske svarende til den 1559 eller noget senere huggede sandstensportal på Nakkebølle*), og egetræsdøre og portaler fra denne fyenske herregård synes gjorte af samme snedker. I andre og flere tilfælde er der bevaret smågrupper af møbler, som ikke blot bærer de samme adelsvåben, men også må være udførte i eet værksted, hvad enten dette nu har været på herregården eller i den nærmeste købstad. En sådan gruppe dannes f. ex. af tre kister, der ifølge våbnene har tilhørt Sten Rosensparre til Skarholt († 1565) og Mette Rosenkrans til Vallø, senere Peder Oxes hustru. Det største exemplar findes på Nationalmuseet; et mindre står på Frederiksborg, og det tredje, som ligeledes er lille, tilhører en privatmand. Alle tre har de samme form og er udskåret ikke blot på forsiden og for enderne, men også på bagsiden, en ejendommelighed, der skiller dem fra næsten alle samtidige møbler og frister til at forklare dem som rejsekofferter, færdesskrin, da tilmed deres form vilde passe udmærket til gammeldags, smalle vogne*). Også snitværket knytter dem nøje sammen; foruden de to, ret plumpt skårne våben, gentages på dem alle et særegent motiv, to stående løver, der mellem sig holder fire sammenslyngede tal, som her sikkert danner et årstal, 1557. En anden lille gruppe, der ligeledes er splittet mellem museer og private ejere og allerede i gammel tid må være fjærnet fra dens hjemsted, kan stedfæstes til den fyenske herregård Ørbæklunde. Tre kisteforsider eller fyldinger over døre (en på Nationalmuseet, en på Frederiksborg og en i privateje) bærer alle under næsten ensartede bueslag samme våben, som henviser dem til Ørbæklundes ejer Henrik Friis og hans hustru Margrete Bildt (bryllup 1532, begge † 1572), og netop deres skjoldformer, deres hjelme og hjelmblade genfindes på et skab, der vides at have stået på en fyensk bondegård og nu findes i københavnsk privateje. Dette skab må være omdannet allerede i det 17de århundrede, men selv om våbnene er ændrede og de gamle mærker bortsnittede, er der dog ingen tvivl om, at også det har tilhørt Henrik Friis **) og har stået på Ørbæklunde, allerede før gårdens nuværende hovedbygning byggedes 1593. Og hvad der i vor sammenhæng har endnu større interesse, på skabets låger og fyldinger gentages et motiv af den slags, der allerede kendes fra Rosenkrans-Rosensparre kisterne: på hver side af et ungt egetræ med rødder og med krone, hvis agern måske ikke er uden sammenhæng med Friisernes egern, står to løver; mellem sig holder de et M, og dettes stave er fyldt med gådefulde bogstaver, velsagtens en hentydning til Margrete Bildts fornavn og ægteparrets valgsprog (fig. 78).

*) Sml. Fr. Beckett: Danske Herreborge, s. 43 f. En smuk portal, der fra N. er flyttet til Holstenshus og derfor ikke er nævnt hos Beckett, er desværre brændt 1908.

*) Jvfr. Danske Samlinger, II, 6, s. 185: et beslaget skrin, som var Peder Oxes færdesskrin. — Af andre kister har mig bekendt kun den fig. 16 afbildede kirkekiste snitværk på rygsiden.

**) Nu er der kun to våben, hvis oprindelige mærker har været Friisernes og Ulfeldernes; da der på den givne tid ikke var ægteskab mellem de to slægter, kan Ulfeldvåbnet kun forklares som Margrete Bildts mødrene våben, og der har altså oprindeligt på skabet været fire anevåben.

Det er ikke noget tilfælde, at der på de to nævnte grupper af herregårdsmøbler findes *heraldisk-ornamentale motiver;* datidens danske adelsfolk har øjensynligt yndet sådanne rebusser, talgåder og bogstavspil. Stundom har de vel ikke været andet og mere end ornamenter, således som løverne og træerne på nogle brudstykker af et skab fra 1554, der har tilhørt Jens Nielsen Rotfeld til Bratskov og viser hans fire anevåben (nu i Nationalmuseet). Men stundom er meningen klar nok. Et

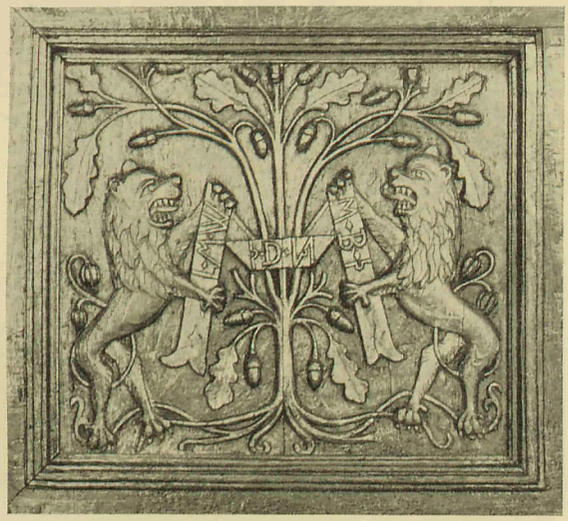

Fig. 78. Rebusornament fra et skab (i privateje).

af de bedste exempler byder et skab på Frederiksborg, som ifølge sine fire anevåben har tilhørt den rige Jørgen Lykke til Overgård, † 1583, og hans hustru Beate Brahe. Om ham fortælles det, at han forbedrede slægtsvåbnet ved at sammensmelte Munkernes og Lykkernes våbentegn i et firdelt skjold, og det er da ganske rimeligt, at løverne på hans skab mellem sig har både de nye og de gamle våbenmærker, vinranken og møllehjulet. Og de mange exempler på sammenslyngede tal og navnetræk, der særligt træffes på arbejder, hvor ung- og højrenæssancens former blandes, har utvivlsomt deres betydning, selv om det nu er vanskeligt at finde den. Når der på en nu forsvunden kiste fra 1587 sås de sammenslyngede bogstaver AKHB, holdt af to heste, så stemmer det med våbnene (Hardenberg-Rønnov), og kisten må have tilhørt den Anne Hardenberg, der 1587 holdt bryllup med Johan Rud; måske er den en bryllupsgave fra hendes søstre Karen eller Kirsten*). Men hvad betyder det ligeledes sammenslyngede EWLG på en kiste, der synes at have tilhørt Tønne Viffert og Christence Ulfstand og nu findes i Nordiska Museet i Stockholm**). Og helt indviklet bliver det i tilfælde, hvor man har dannet talmonogrammer. Når der på en lille skånsk kiste findes de sammenslyngede cifre 1578 eller 1587***), så er det vel nok et årstal. Men andetsteds må tallene sikkert betyde bogstaver. Dette gælder således det sammenskrevne 1125, der er malet på en i Ålborg museum opbevaret kiste fra 1582, som har tilhørt Drude Rantzov, enke efter den sidste, udvalgte Ribebisp. Endvidere er det tilfældet med en kiste fra 1597 i Bergens Kunstindustri-

*) I bånd over bogstaverne stod: AF IN M. Kisten fandtes 1857 hos en gårdmand i Hvedsted (Vendsyssel).

**) I bånd over monogrammet: DV MB GE.

***) Historisk kunstindustriel Utställning. Malmø 1896. Katalog s. 8.

museum, der har tilhørt jomfru Anne Munk, og under hvis fire anevåben to væbnede arme udgående fra skyer holder de sammenskrevne cifre 12120 (1 = A; 12 = M; 10 = K)*). Og det samme gælder brudstykker af en kiste med cifrene 1520, som må have tilhørt Frederik Quitzov til Quitzovsholm (Hofmandsgave) og hans hustru Pernille Rud, med hvem han holdt bryllup 1589; nu er disse brudstykker splittede, og kun et enkelt felt (fig. 79) tilhører Nationalmuseet. Men at cifrene ikke kan betyde noget årstal, er allerede omtalt i indledningen, og det bestyrkes yderligere af notitser fra en tid, da kisten endnu var bevaret **).

Forhåbentlig vil engang en personalhistoriker optage hele dette spørgsmål til grundig behandling, således at også metalarbejder og textilia inddrages i undersøgelsen. Her vilde det føre alt for vidt at gøre andet og mere end at påpege spørgsmålets existens; men allerede dette har værdi i vor sammenhæng. Thi trods megen søgen er det ikke lykkedes at finde lignende heraldiske og rebusagtige prydelser i vore nabolandes møbelkunst. Idéen synes at være opstået hertillands, og i al fald har jordbunden været den særlig gunstig i Danmark. Enten ciffergåderne fra første færd skyldes en snedker eller en adelsmand, enten de modstillede dyr er lån fra romanske granitskulpturer og fra middelalderlige stoffers tilsvarende dyregrupperinger, eller de er opståede af heraldikkens skjoldholdere, har deres udbredelse en uomtvistelig kulturhistorisk betydning. De viser, at adelsfolkene ikke har været ligegyldige kunder hos snedkerne, men at de har søgt at påtrykke deres bohave et personligt stempel og derfor har ønsket særlige, standsmæssige prydelser, som ikke ganske fulgte de gængse veje. Og på deres lille område afspejler disse tilsyneladende kun snurrige detaljer, hvorledes den danske adel på Kristian III's og Frederik II's tid var ved at skifte karakter og ombytte krigerhåndværket med civil embedsstand og boglige sysler.

*) I bånd derover: VDNGN. Sml. Vestlandske Kunstindustrimuseums Årbog 1904, s. 10.

**) Se ovenfor s. 16. Høyens notitsbøger (XV, s. 58) i Nationalmuseets Arkiv.

Fig. 79. Cifferornament fra en kiste (Nationalmuseet).

ANDET AFSNIT

HØJ-RENÆSSANCE

FÆLLES for alle de skildrede grupper fra gotikkens og ungrenæssancens tid er det, at det figurlige element spiller en ganske underordnet rolle i dekorationen. Findes der hist og her dyr, fantasihoveder, ja selv portrætter, indgår de altid som led i ornamentikken, og selvstændige relieffer, endsige da fritstående skulpturer vil man forgæves søge i disse arbejder. Dog har der været et par *vendsysselske overgangsgrupper*, der i så henseende er forløbere for en ny tid. Begge hører udelukkende hjemme i det nordligste Nørrejylland, og begge er omtrent samtidige. Men de står på noget forskellige udviklingstrin.

Den ene gruppe, hvis bedste repræsentant er prædikestolen i Sæby kirke (1577; se s. 4, fig. 3), og som i 1580'erne og 1590'erne synes at have leveret en hel del arbejder til vendsysselske kirker*), holder sig næsten helt til ungrenæssancens former, selv om der i prædikestolenes leddeling, de tredelte fag med smalfelter foroven og forneden, spores en indvirkning af den nye smag. Størsteparten af dens ornamentik dannes af akantusblade, stundom iblandede med gotiske plantemotiver, og nyt er i virkeligheden kun, at prædikestolenes hovedfelter fyldes af bibelske scener, der ligesom bladværket ofte er udført i ganske fladt relief, en teknik, hvorpå der også kendes exempler i Nordtyskland, og som er meget almindeligt i Sydtyskland og især hører hjemme på Schweiz' og Tyrols sentgotiske møbler med deres rige rankeværk. I dette »fladsnit« er grunden omkring figurer og ornamenter svagt fordybet, mens enkelthederne er antydede ved indridsede linjer (fig. 80—1). Mest af alt ligner billederne blokke til træsnit-tryk, og det ser ud, som om de mistænkelige skårne figurer vilde dække sig bag deres lighed med de fuldtud tilladelige og forsvarlige bogillustrationer, der jo fandtes både i tyske og danske bibeludgaver. Svarende til de flade ornamenter er indskrifterne i reglen skaarne med fordybede linjer. Men allerede på et så tidligt arbejde som prædikestolen i Albæk (1579), hvis ornamenter er fladsnittede, findes foruden adelige våbenskjolde også bibelske billeder, der er ud-

*) Prædikestole i Albæk (1579), Elling, Flade, Skærum, Hjortels (1592) samt en mængde stolestader, f. ex. de tidligere nævnte i Flade (sml. s. 36). Rige herskabsstole af denne gruppe findes også i Volstrup (fig. 81).

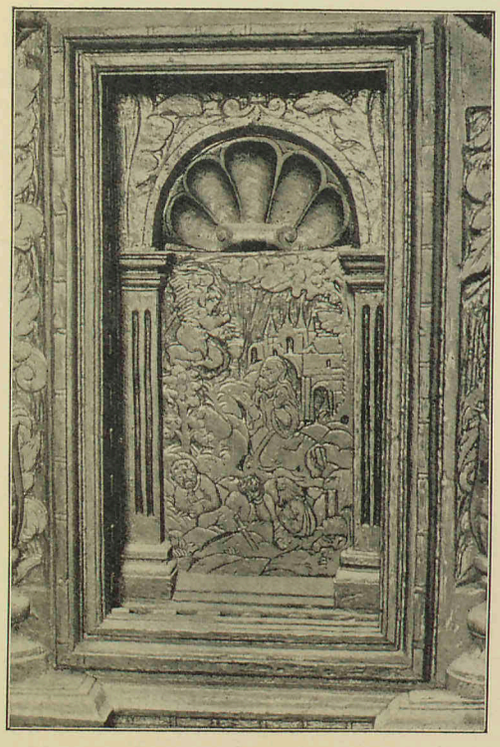

Fig. 80. Fra prædikestolen i Sæby kirke.

tes hjørnesøjlerne jævnligt med hermefigurer, og mens de ejendommelige akantussmykkede indfatninger, der omgiver reliefferne, efterhånden forsvinder, så at figurerne trods deres ubehjælpsomhed får lov til at brede sig over hele fladen, optræder der i småfelterne kartoucherammer, som først er ganske simple og enkle, men senere bliver mere og mere sammensatte*).

De ældste virkelige højrenæssanceformer, der forekommer mellem Danmarks snedkerarbejder, hører imidlertid ikke hjemme i det afsides Nørrejylland, men kan knyttes til Frederik II's kongelige byggeforetagender på *Kronborg*. Her samledes

*) Muligvis kan der eftervises en forbindelse mellem disse to nørrejydske grupper og slesvigske værksteder. Fladsnit-teknikken kendes i Sønderjylland (sml. Bilder aus dem Flensburger Kunstgewerbemuseum 1907), særligt på en række alsing'ske prædikestole. Hertil kommer visse ligheder mellem prædikestolene i Tønderegnen og Vendelbostolene.

førte i virkelig basreliefmaner, og lignende tilløb møder man også på andre prædikestole, som mer eller mindre bærer fladsnit-værkstedets præg.

I den anden gruppe er reliefferne ikke undtagelser, men regel. Dens bedste og ældste repræsentant er prædikestolen i Ålborg Vor Frue kirke, som »bygget blev«, da man »1581 skrev«, men som i øvrigt er bleven noget omdannet senere, især 1603, og lignende prædikestole findes rundt om i Vendsyssel, bl. a. i Dronninglund, Saltum, Torslev (1586) og Skæve (1587). Også den lidt yngre prædikestol i Tise (fig. 82), der forhen er nævnt på grund af dens stilling tvært over korbuen, samt prædikestolene i Sulsted og i Vrendsted (stafferet 1597) knytter sig længere ude til denne gruppe. I værkstedets ældre arbejder erstat-

Fig. 81. Herskabsstole i Volstrup kirke.

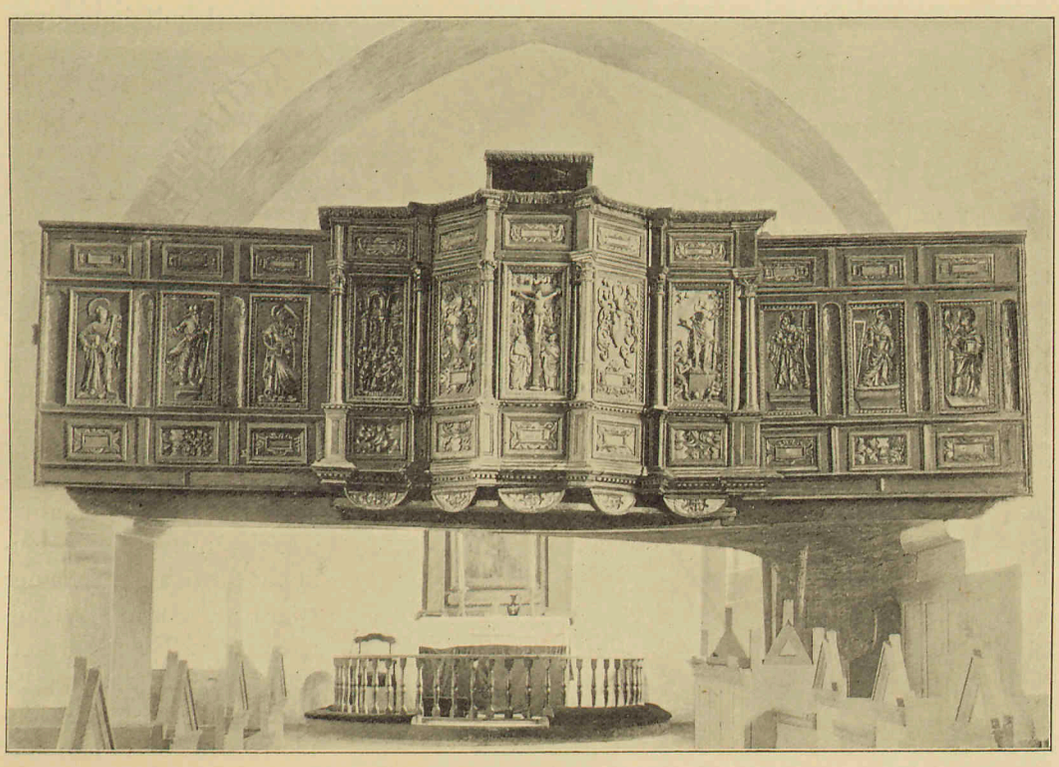

Fig. 82. Prædikestol i Tise kirke ved Hjørring. Af en vendsysselsk snedker.

mange fremmede svende, og deres mester og overhoved var den indvandrede Nordtysker Jesper snedker*) eller, som han selv kalder sig, *Jasper Matiessen*, af hvem der er bevaret et autentisk arbejde. Dengang Helsingør magistrat 1567 lod opstille en ny prædikestol i Olaikirken, gjorde de deres bestilling hos Jesper, der »til arbejdsløn for samme stol, han gjorde på hans egen kost, desligste for lim, søm, malerguld, farve og andet, som han havde bekostet og tillagt«, fik tilsammen 120 daler mønt, dog således, at tolv tørre vognskud à 2 mark stykket, 5 vognskud riskholt à 12 skl. stk., 14 »prudtske klapholt« à 2 skl., 3 tørre deller og en stolpe blev betalt særskilt. Skønt prædikestolens hjørnehermer og hele himmelen er fornyet i bruskbarok, træder den oprindelige stil dog tydeligt frem i profileringen og i fyldingernes dekorationer, og her møder vi for første gang smukt gennemførte kartoucheornamenter, der er flettede om dekorative figurer eller omfatter små relieffer med allegoriske kvindefigurer, mens akantusværket er fortrængt til et enkelt, lidet iøjnefaldende sidefelt og til de små og meget beskedne hængeornamenter under stolen (fig. 83). Endnu stærkere sætter højrenæssancens ornamentik sit præg på det 1586 fuldendte inventar i Kronborg slotskirke, det eneste, der er levnet af slottets talrige snedkerarbejder fra selve bygherrens tid*). Især stolestaderne er rigt dekorerede (fig. 84-5). På gavlene ses svære joniske pilastre; deres brede, flade skafter er smykkede med fine, frugtbehængte kassette-ornamenter og med rigt varierede, stundom næsten barokke vrængemasker, og tilmed flankeres de af andre, profilstillede halvbalustre, hvis svungne konturer løber ud i ørnenæb eller i skrigende menneskehoveder; gavltoppene er formede som kartoucher, hver med sit mærke fra det dan-

*) F. R. Friis: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie. (Register).

*) Kongestol og orgel er dog opstillede af Kristian IV.

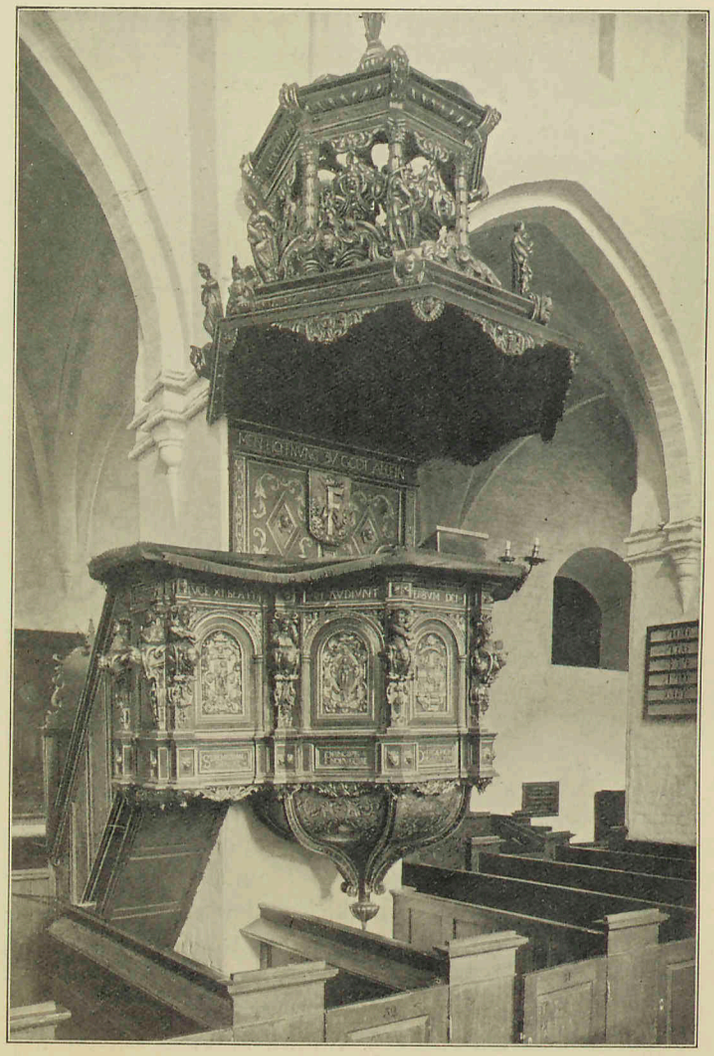

Fig. 83.
Prædikestol i Helsingør Olai kirke 1567. Af Jesper snedker på Kronborg.

ske rigsvåben. Vægpanelerne prydes med kvaderbuer, i felterne på kongestolens forside er skåret fem dyder, stående i kartoucheformede nicher, og lignende fremstillinger sammen med småreliefter af apostlene forekommer på den forholdsvis enkle prædikestol.

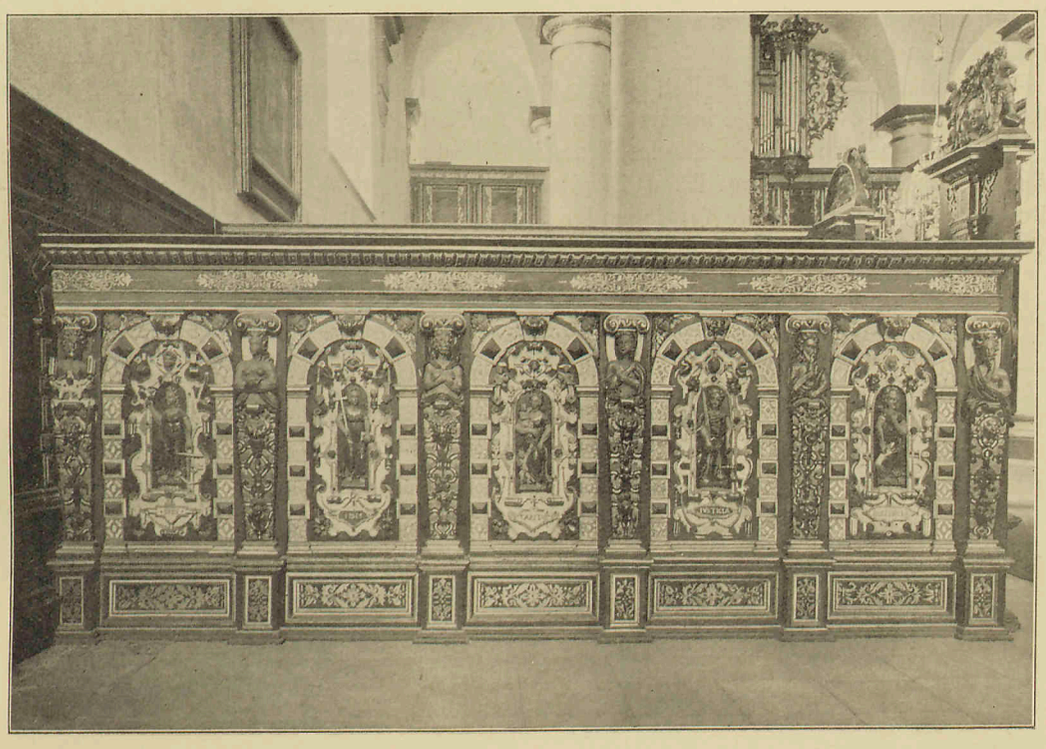
Skønt regnskaberne nævner andre håndværkere, fremgår det tydeligt af kongens skrivelser, at Jesper snedker har været den ledende*), og ikke blot har de uregerlige fremmede svende måttet lystre ham, men også Helsingørs bosiddende håndværkere har anerkendt hans overlegenhed. Da byens snedkermestre den 16. jan. 1581 gav møde på rådstuen og begærede at komme under lav og skrå, gik Jesper i spidsen for sine embedsbrødre*); han blev deres første oldermand, og det er da intet under, at Kronborgværkstedet havde den største indflydelse på deres produktion. Dets nederlandske formsprog, der har hentet adskillige enkeltheder fra Vredemanns de Vries' fortegninger, genkendes i en række arbejder rundt om i nordsjællandske kirker. Hjørnehermerne på prædikestolen i Åsminderød er således kopierede efter Vredemanns karyatideværk (blad 4), og både på denne og på yngre prædikestole (Lyngby 1588, Slangerup 1604, se fig. 88) er felterne smykkede med småfigurer stående i kartouchenicher. Muligt er flere af disse udført af Jesper selv, der levede endnu 1604**); men forskellen mellem de enkelte mestre har næppe været stor, eftersom prædikestolen i Helsingør klosterkirke, der ifølge kirkeregnskaberne er gjort 1597 for 100 daler af en anden lavsoldermand *Tyge snedker****) († c. 1605), minder stærkt om slotskirkens inventar. Også den gamle altertavle fra Birkerød og tavlen i Søllerød (1610) hører sammen med Kronborggruppen, og endnu på altertavlerne i Slangerup (1611) og Hjørlunde (1613) er traditionerne fast-

*) Danske Samlinger I, 5, s. 173.

*) Det ærbare og velagtede Snedkerlav i Helsingør 1906, s. 3.

**) Samme bog, s. 10 og aktstykker, s. II.

***) Jørgen Olrik: Borgerlige Hjem, s. 153.

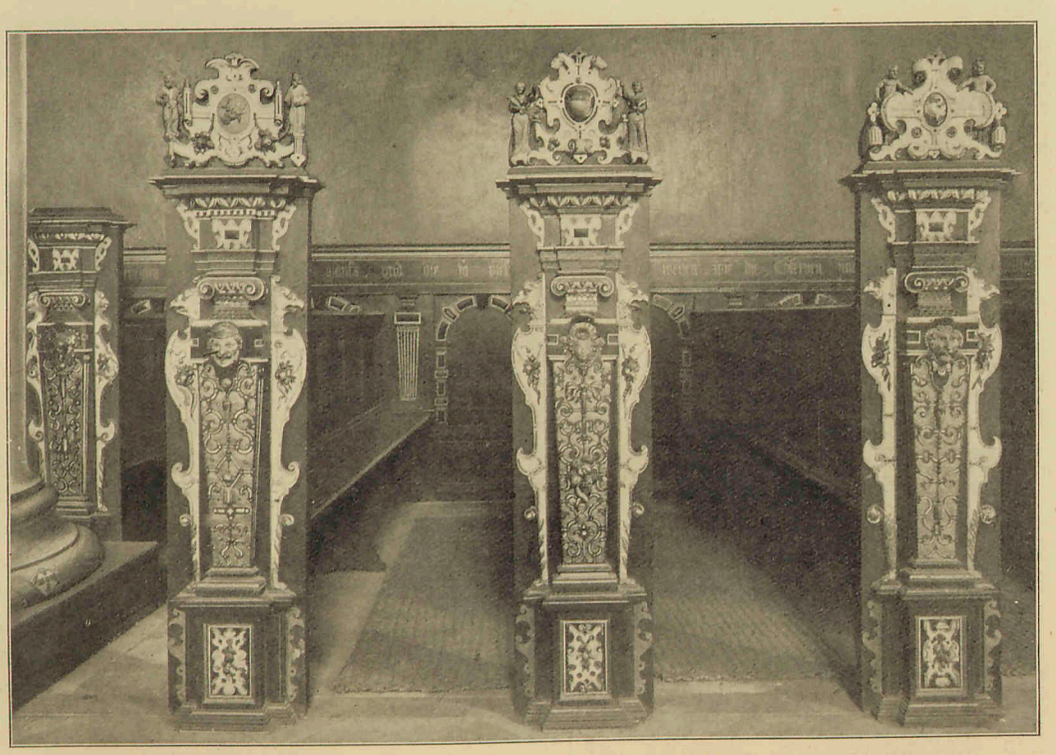

Fig. 84—85. Fra stolestaderne i Kronborg slotskirke. Fuldført 1586 under ledelse af Jesper snedker.

holdt, omend enkelthederne er federe og fyldigere end tidligere.

I det sidste årti af 1500-tallet møder vi højrenæssance-mestre hele landet over.

På Køgeegnen arbejdede således *Henrik Reineke*, hvis kontrakt med fru Birgitte Rosenkrans om en række foretagender i Vallø kirke har betydning som den ældste

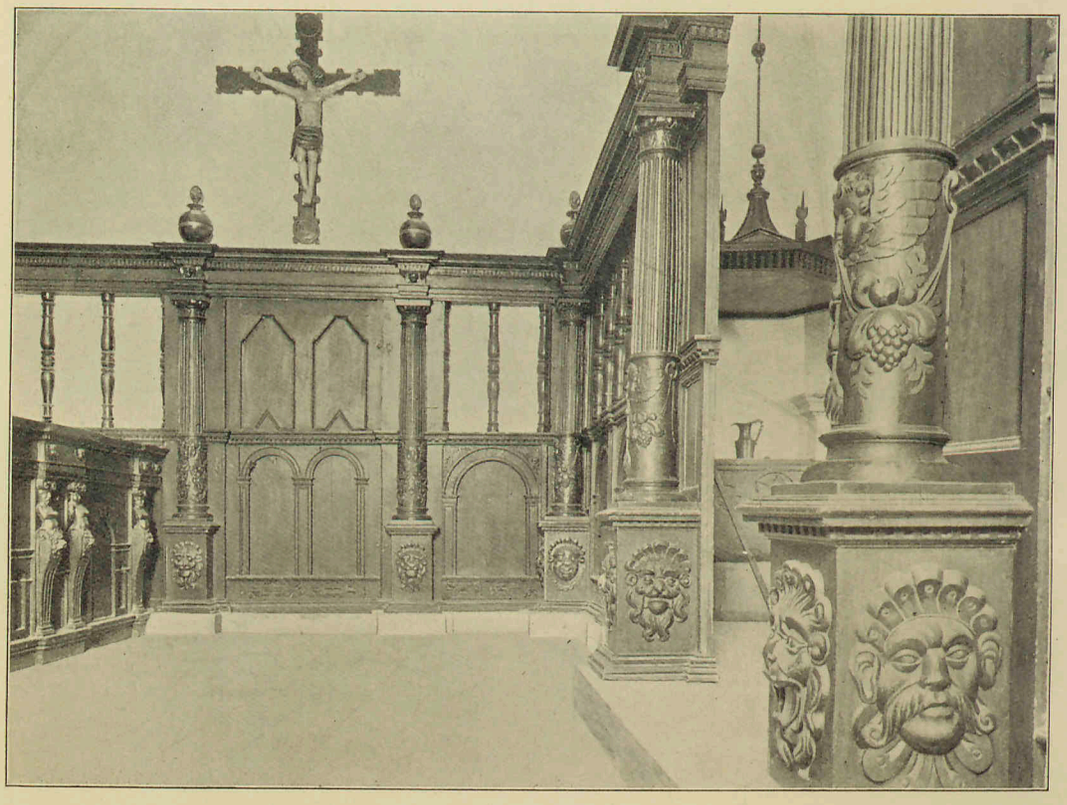

Fig. 86. Korgitter i Valløby kirke. 1591. Af Henrik Reineke i Køge.

bevarede kontrakt om snedkerarbejde her i landet. Gengivet med moderne retskrivning og tegnsætning lyder den:

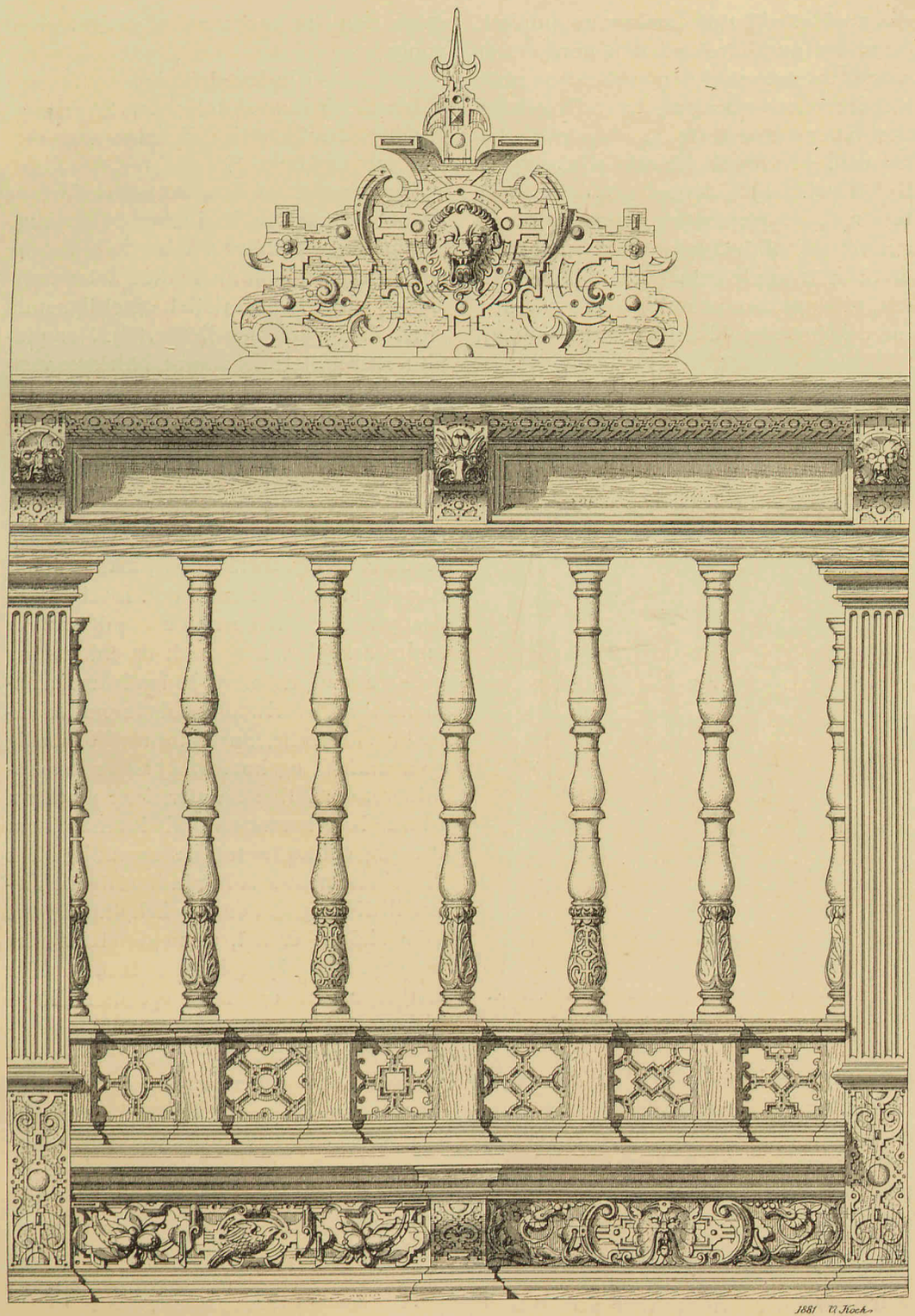
»Anno 1591 den .... her paa Vallø blev ærlig og velbyrdig fru Birgitte Rosenkrans forenet med Hendrik Reineke snedker om noget arbejde at gøre i Vallø kirke, som herefter følger. Først et »purperthu« *) efter den vis som det i Køge kirke med sine piller og panel; dog fyldingen i de øverste paneler ud til kirken skal skæres med 16 våben, skjolde og hjelme, på det flittigste, og skal bruge den gamle prædikestol og ham til (arbejde?), som han der bekvemmelig kan istilles, og med tække*) over prædikestolen, der over (at) stille efter den vis, som det sig bør, og bruge den trappe, som står op til prædikestolen, og hvis hun er for stakket, da at forlænge den. Panelet ind til koret passelig med runde buer at gøre, på det flittigste med sine svende et panel at befatte, dog ikke andet end hvis høvlen udkræver, alt sammen arbejdet at anstille med sine piller, store og små, (frisinger) »bousenniit«, og »karpethel« **) aldeles efter det arbejde i Køge. Skal han og gøre to smukke herrestole en på hver side i kirken sirligt med »skyr«***) som kan komme over-

*) pulpitur.

*) lydhimmel.

**) friser, buesnit(?) og kapitæler.

***) skæringer?

1881 C. Jhock.

FAG AF CHORSRANKEN I ST. PEDERS KIRKE I NÆSTVED

Fig. 87. Tralværk fra St. Peder i Nestved, nu i Nationalmuseet. 1602—5.

ens med arbejdet på forskrevne pulpitur, og under pulpituret på den nordre side en stol fra muren til den opstandene pille, som kommer under pulpituret. Sameledes skal han og gøre et smukt »dursigtigt« panel med en dør på, for sakristiet, ordentlig efter den skik, som det andet arbejde bliver, og nu strax med det endeligste at anfange og altid på samme arbejde at holde til sig tre gode svende med billedsnideren, sålænge samme arbejde står på, samme arbejde at fuldkomme, som ved-bør,

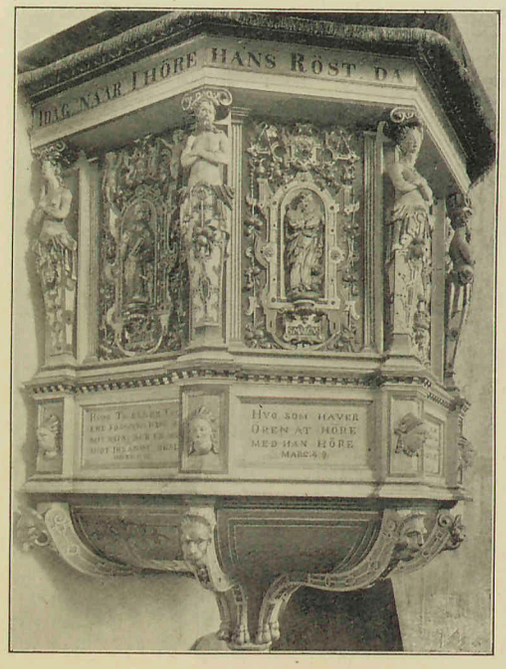

Fig. 88. Prædikestol i Slangerup kirke. 1604. Af en Helsingør-snedker.

ulastelig for hvem derpå kan have forstand, hvortil ham skal antvordes tømmer, lim, døkker og andet jern, som behov gøres, hvorfor ham skal gives til gode rede efter hånden halvfjerdsindstyve daler og nødtørftig underholdning med mad og øl og senge til sig og sit folk, sålænge samme arbejde varer.

Til ydermere vidnesbyrd disse tvende skrifter, hver anden enslydende med begge hænder underskrevet, det ene at blive hos fru Birgitte Rosenkrans, det andet hos Hendrick Rønicke, actum anno, die et loco ut supra.

Hinrick Reineke.

Den 18 Januar X daler, den 20 februar X daler, den 24 april XX daler, som min frue selv gav ham« *).

Størsteparten af de nævnte arbejder er bevarede, omend ikke i deres oprindelige sammenhæng. Endnu står herskabsstolene øverst i kirken, endnu lukker det dursigtige panel for sakristiet, og et lignende gitter skiller kor og skib (fig. 86). Men pulpituret er flyttet; det står nu i kirkens vestende og tæller kun 14 adelige våben; rester af de to manglende fag, der gør aneskjoldenes tal fuldt, sidder sammen med prædikestolen. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at kontrakten gælder et pulpitur tvært foran koret, der her i Valløby virkelig er bredere end skibet, og at prædikestolen har stået midt over kordøren. Iøvrigt skyldes prædikestolen samme hånd som de andre arbejder. Deres stil er enklere og roligere end de nordsjællandske; ornamentikken, hvori akantusblade endnu spiller en stor rolle, anvendes med fornuftig sparsomhed, og høvlearbejdet er ret dominerende; i tilgift er der, især på de nu overmalede herrestole, lidt intarsia, som dengang endnu var noget usædvanligt. Om Henrik Reineke selv har indført denne maner til Køgeegnen, er vanskeligt at afgøre. Men sikkert er det, at nogle stolestader med sparsom intarsia, det 1582 malede sangerpulpitur og et par epitafier i Køge kirke samt nogle prædikestole i nærliggende landsbyer har lignende ejendommeligheder, skønt de næppe alle er gjorte af en og samme mand. Eller med andre ord, der synes endnu engang at kunne være tale om en Køgegruppe **).

I *Nestved* udførte *Hans Snedker* 1580 Pederskirkens kongestol, hvis ornamentik endnu beherskes af akantusformerne,

*) A. Pedersen: Vallø og Omegn, s. 276.

**) Sml. Fra Arkiv og Museum, III, s. 352 f. — De nævnte prædikestole forekommer i Solrød, Vindinge (1589), Jersie (1593), Snoldelev (1594) og Svogerslev (1598).

mens topstykkernes intarsiaskjolde viser, at mester Hans dog ikke var helt upåvirket af de nyere moder*). Senere boede i Nestved *Abel Schrøder*, der i modsætning til alle de tidligere nævnte håndværkere stedse kaldes billedsnider. Med hvormegen beretigelse han har ført denne titel, er uvist, men hans værksted har været anset og solidt. Kristian IV kunde 1601 gøre bestillinger hos ham til Frederiksborg for den betydelige sum af 500 daler, og da Abel billedsnider døde allerede 1602, fortsatte hans enke, Maren Abels, og hans svende virksomheden**). Det lykkedes dem både at levere kongens arbejde og at fuldende et andet stort foretagende, det »nye sprinkelværk« omkring koret i Pederskirken, som i alt kostede noget over 120 daler, og som blev færdigt omtrent 1606. Mens arbejderne til Frederiksborg næsten alle er forsvundne, er korgitteret trods hensynsløse omflytninger bevaret, størsteparten i kirken, et lille brudstykke i Nationalmuseet*). Det er gjort med umiskendelig dygtighed; opbygningen er trods enkelte svagheder let og sikker, og de atter og atter tilbagevendende motiver er omhyggeligt varierede, både de gennembrudte kassetteornamenter mellem balustrenes fodstykker, vrængemaskerne på gesimsens hængeplader og især kartoucherne i de lange tværfelter forneden (fig. 87). Iøvrigt synes det, at Abel Schrøder fortrinsvis yndede kassetteornamenter i en meget gnidret, småtskåret udgave, således som de i rigt mål er brugt på den prædikestol, der 1602 eller kort før blev opstillet i byens anden

Fig. 89. Prædikestol i Nestved S. Mortenskirke. 1602. Af Abel Schrøder den ældre.

*) Ældre nord. Architectur. IV. Saml. 4. Række, Blad 6—7.

**) Friis: Samlinger, s. 217. — $^{31}/_{5}$ 1602 betaltes ifølge St. Peders regnskabsbog 4 mark for Abel Billedsniders lejersted.

*) Ældre nord. Architectur, II. Saml. 1. Række, Blad 2—4.

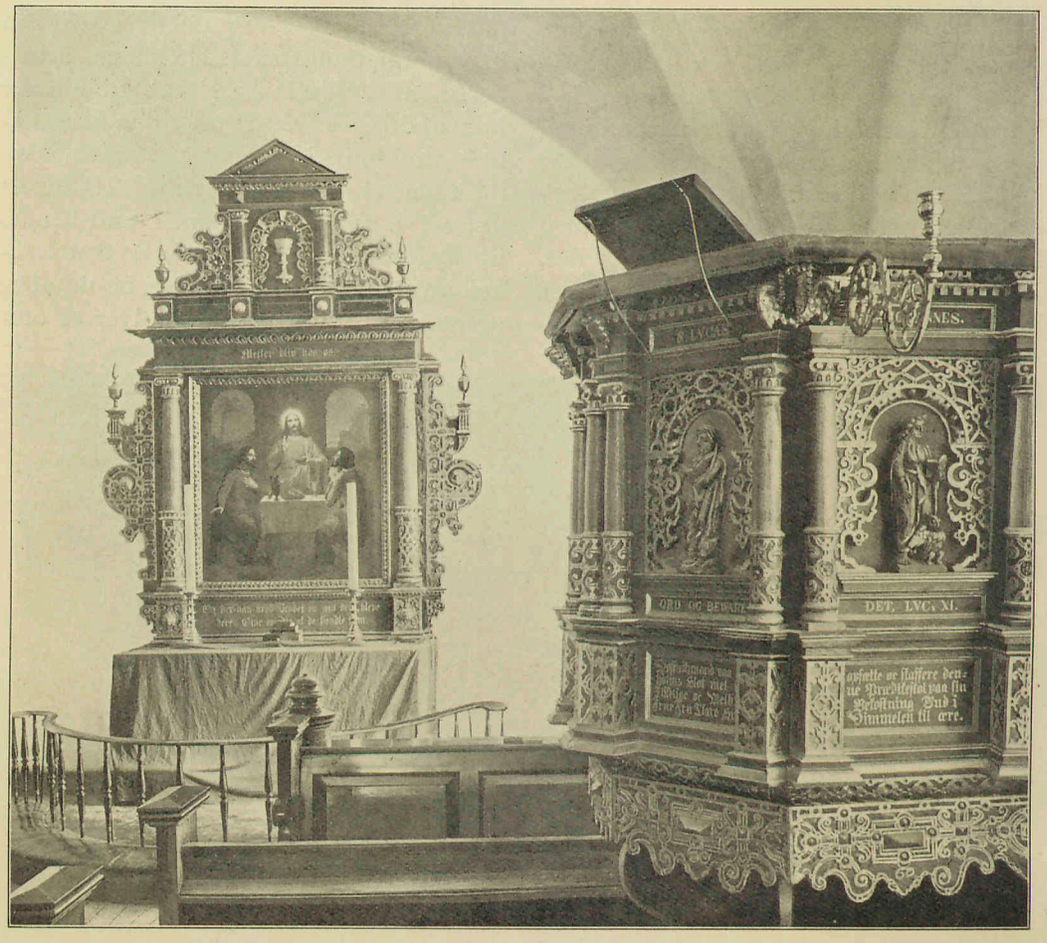

Fig. 90. Inventar i Øster Egede kirke. 1616. Af en Nestved-snedker.

kirke, St. Morten, et værk, der i kompositionen stærkt minder om de helsingørske prædikestole, men (ligesom flere mindre arbejder i de to bykirker) efter visse detaljer at dømme er udgået fra det Schrøder'ske værksted (fig. 89*). Formodningen bekræftes derved, at der på Frederiksborg Badstue endnu findes et anseligt skab med lignende kassetteværk, som turde være den sidste rest af Abels leverancer til Kristian IV. I al fald må prædikestolen være udført i byen selv, og alt tyder på, at forholdene her har udviklet sig på lignende måde som i Helsingør, og at en række, stundom dygtige, stundom dårlige snedkere alle har arbejdet i samme lokale maner. Fra tiden før eller lige ved år 1600 findes i sydsjællandske kirker en række altertavler med sexdelt midtparti, en for disse egne særegen form*), og flere af disse har typiske Nestvedske enkeltformer, som f. ex. tavlen i Magleby på Møen fra 1598, der rimeligvis er gjort af Abel Schrøder selv. Hertil kommer andre, yngre arbejder, som vidner om, at Nestvedsnedkerne i de første to årtier af 1600-tallet fastholdt den lokale tradition, førte udviklingen videre på det engang givne grundlag og bl. a. indførte stærkt tungede og ornamenterede buefeltpilastre (fig. 90).

*) Evangelist-statuetterne, der synes at sprænge nicherne, har sikkert fra første færd været mindre. Muligvis er de nuværende figurer skårne af Abel Schrøder den yngre.

*) Altertavler f. ex. i Skibby, Mærn, Kallehave og Toxværd.

Helt over på Lolland spores Abel Billedsniders indflydelse; muligvis har han selv leveret arbejder til lollandske kirker (prædikestole i Vindeby 1602 og Utterslev), og senere viser mange lollandske højrenæssanceværker nestvedske ejendommeligheder, først og fremmest prædikestolene i Nysted (1605) og Maribo (1606) og lignende i landsbykirker, der staar fig. 90 meget nær*).

Mens Lolland således på denne tid blev afhængig af Sydsjælland, gik Fyen sine egne veje. Det er allerede tidligere nævnt, at Ribe domkirke 1596 fik en ny prædikestol (fig. 91). Om dennes udførelse blev der oprettet følgende kontrakt**):

»Jeg *Jens Asmussen,* snedker, boende i Odense, kendes og gør vitterlig for alle med dette mit åbne brev, at jeg idag er overens vorden med ærlig og velbyrdig mand Valdemar Parsberg til Jernit, befalingsmand på Riberhus, at jeg skal gøre ham en net, skøn prædikestol på min egen bekostning udi alle måder her til Ribe domkirke. Dog skal han forskaffe mig tømmer dertil, og skal samme prædikestol på alle steder »jevelige oc well« udskæres både oven og neden under, og skal den være så vid omkring som hvælvingen***) er, som nu stander udi fornævnte kirke, og skal der stande tre piller tilsammen på alle kanter af fornte prædikestol, og forpligter jeg mig til samme prædikestol med stor flid at gøre færdig og så skøn udi alle måder og end skønnere end den, jeg har gjort udi Sancte Knuds kirke i Odense, om det står til at gøre. Og skal fornte V. P. give mig for fornte prædikestol et hundrede daler. Thi bepligter jeg mig på min gode tro og love at gøre fornte færdig udi alle måder, som forskrevet står, inden St. Hansdag nu førstkommende eller og om XIIII dage derefter udi det allerseneste. Og jeg og mine arvinger at holde dette fornte Valdemar Parsbjerg på Ribe domkirkes vegne aldeles skadesløs udi al måde. Til ydermere vidnesbyrd, at så udi sandhed er, som forskrevet står, haver jeg mit signet her under trykt og med egen hånd underskrevet.

Datum Riberhus den 1. august år 1596.

Jens Asmussen, egen hånd.«

Prædikestolen i Odense St. Knud er forlængst ødelagt, og det er derfor umuligt at afgøre, hvorvidt mester Jens har haft ret

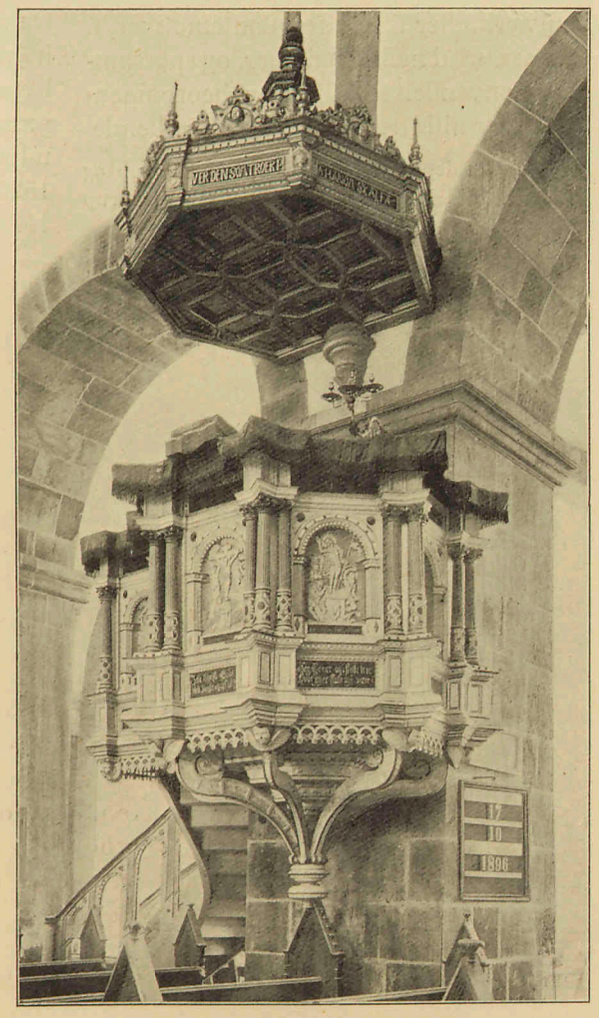

Fig. 91.
Prædikestol i Ribe domkirke. 1596. Af Jens Asmussen fra Odense.

*) Herridslev, Våbensted, Søllested, Bregninge, Tillitse, Kettinge. Det fig. 25 afbildede skab hører sammen med denne sydsjællandsk-lollandske gruppe.

**) Terpager: Ripæ descriptio, s. 311.

***) Hvælving ɔ: prædikestolens himmel, der virkelig her er ældre end selve stolen.

i sin beskedne tvivl om muligheden af, at han kunde overgå sig selv. Men rundt om på Fyen er der bevaret andre arbejder, som tydeligt er i slægt med prædikestolen i Ribe. Der står tre korintiske søjler på hjørnerne af mange fyenske prædikestole, og adskillige relieffer minder stærkt om Ribestolens billeder af Kristi historie*). I det hele kan der ikke være tvivl om, at Fyen, med Odense som centrum, sidst på 1500-tallet har haft en værkstedstradition, der var ret forskellig fra de hidtil skildrede sjællandske. Her kan dens ejendommeligheder blot antydes i de aller groveste hovedtræk. Flittig brug af riflede søjler og pilastre og af udtungede eller tandede bueslag, forkærlighed for akantus-lignende bladværk eller for andre plantemotiver, f. ex. vaser med nellikebuketter, og sparsomhed i anvendelsen af kartoucheornamenterne, der altid er magre og enkle, kende-

*) Således de elegante prædikestole i Rørup og Gelsted og de lidt yngre i Mesinge (1594), Kjølstrup og Skellerup.

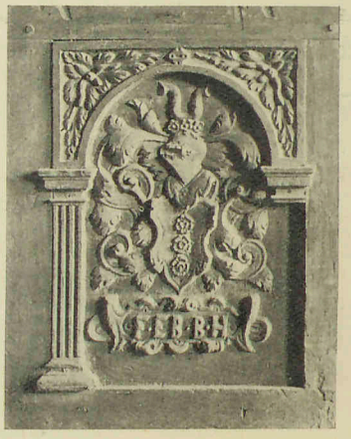

Fig. 92. Fra et fyensk kirkepanel. 1600 (Nationalmuseet).

tegner især de fyenske snedkerarbejder fra højrenæssancens tid. I Nationalmuseet, hvor fyenske snitværker er ret fyldigt repræsenterede, er det ikke vanskeligt at udpege dem; kistefyldingen med cifrene 1520*), Elsebe Brokkenhus' kiste fra 1595**), et kirkepanel fra året 1600 (fig. 92—3), Jakob Ulfelds skab og en husdør fra Odense er sikkert alle gjorte af Fynboer. Allerede disse arbejder kan tjene som exempler på, at der indenfor det fyenske stilområde kan spores en fælles udvikling, og at der desuden vilde kunne udsondres en række mindre værkstedsgrupper indenfor den større helhed (fig. 94—5).

Også rundt om i Jylland vandt højrenæssancen fodfæste i de sidste årtier af 1500'erne, og ved siden af de førnævnte vendsysselske grupper står der en række andre, af hvilke i det mindste een hæver sig et godt stykke over tidens jævnmål.

Et af renæssancens berømte pragtstykker herhjemme er det vældige skab på Skaføgård ved Randers (fig. 97***). Det er et prøvekort

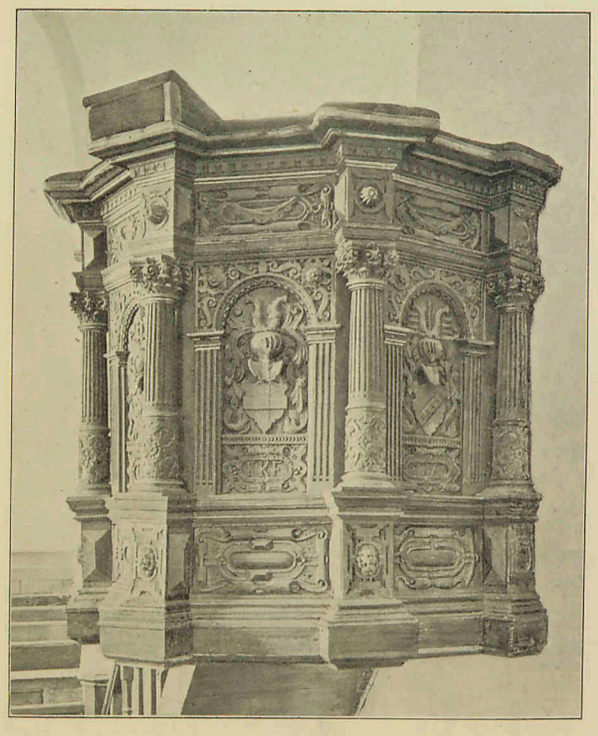

Fig. 94.
Prædikestol i Otterup kirke. 1616.

*) Sml. fig. 79, s. 56.
**) Danmarks Riges Historie IV, s. 71.
***) Ældre nordisk Architectur. II. Saml. 1. Række. Blad 13.

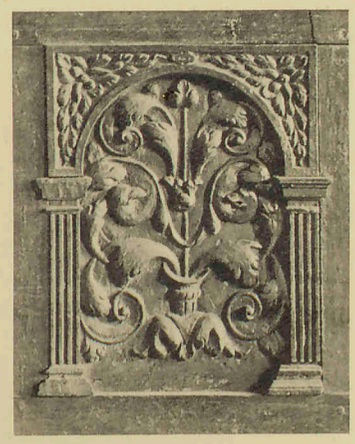

Fig. 93. Fra et fyensk kirkepanel. 1600 (Nationalmuseet).

på, hvad datidens billedsnidere formåede, en hel verden af englehoveder, løvemasker og diadem-ansigter, af hermer i alle former og af relieffer. På søjlerne fremstilles retfærdighed, kærlighed og klogskab, den første dyd mærkværdigt og vittigt nok som en nøgen, mæsket overfed person, der piller ved vægtskålene med sit sværd. På dørene ses bibelske billeder, nederst Samsons historie, på klapperne i midten nogle af de mest dramatiske bibeloptrin (den rige mand og Lazarus, den barmhjertige Samaritan, Paulus' omvendelse og Johannes' henrettelse) og på de øverste døre de fire evangelister. Alle disse dørrelieffer ledsages af latinske texter og omfattes af de rigeste kartoucherammer — tre og tredve gange er kartouchemotivet varieret med ny opfindsomhed. Skabet er sammentømret på selve stedet, det er 7 alen højt og 6 alen bredt, større end nogen af dørene på Skaføgård. Og det er sikkert gjort af en mand, som har arbejdet længere tid der på egnen. En fylding, forestillende Judit med Holofernes' hoved, som forhen har siddet over en husdør i Randers og nu tilhører Randers museum, herskabsstolene i Holbæk kirke ved Randers fjord, et stort og pragtfuldt præsteepitafium i Hornslet kirke (1607, fig. 99) og et lignende adelsepitafium i Hammel kirke (1610) er udgåede fra hans værksted, hvortil man desuden sikkert kan henregne den ypperlige prædikestol i Århus domkirke (1588, fig. 96), som i mangt og meget indtager en særstilling, men hvis nu flyttede indgangsdør dog stærkt minder om de nævnte værker*). Og endelig lærer altertavlen i Kristrup (fig. 100) os hans navn at kende; på et brædt, der tidligere har været fæstet til dens bagside, læser man, at altertavlen blev begyndt den 22. maj og færdiggjort den 18. august anno 1598 af »*Michel van Grøningen*, nu boindes i Hornslet ved Rosenholm«. Efternavnet, der iøvrigt ikke er ualmindeligt herhjemme på 1500-tallet**), viser, at mesteren

*) Sml. Beckett i Århus Historie, 1905, s. 133 f. C. V. Hertel: Århus Domkirke, II, 2, s. 261.

**) 1563—1606 arbejdede snedkeren Johan van Groningen i Husum (M. Voss: Chronik des Gasthauses zum Ritter St. Jürgen in Husum, s. 102 f.). 1563 fik Henrik van Groningen bestalling som sned-

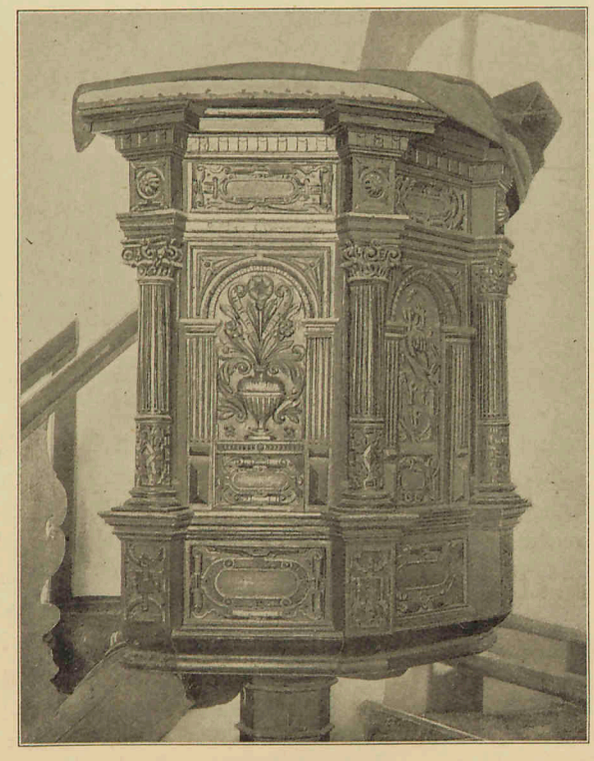

Fig. 95. Prædikestol i Gudbjerg kirke.

stammer fra Groningen i Nederlandene. Men da navneformen er fordansket og indskriftens sprog helt dansk, kunde man fristes til at gætte på, at han var søn af den i Århus bosatte stenhugger Gert van Groningen, der 1573—6 leverede betydelige arbejder til Kronborg*). I Hornslet har han slået sig ned, fordi Jørgen Rosensted*); det er mindre og tarveligere, væsentlig smykket med allegoriske malerier, som synes at være malede af samme maler, der har forsynet det nysnævnte præsteepitaf i Hornslet med billeder.

Som alle sine samtidige har Mikkel ikke været bange for at bruge fremmede forbilleder, og blandt dem har også Vredeman

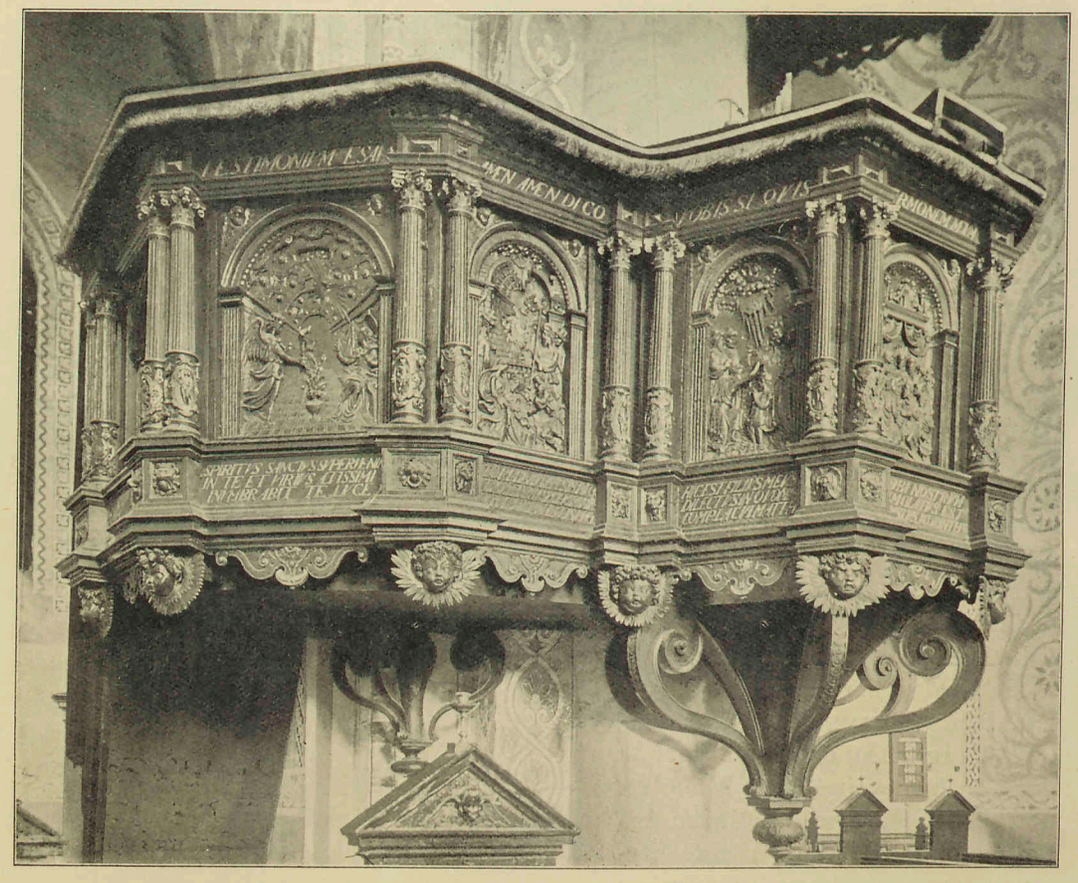

Fig. 96. Prædikestol i Århus domkirke. 1588. Af Mikkel van Grøningen.

krans til Rosenholm og Skaføgård, hvis våben findes på det store Skaføgårdskab, har været hans bedste kunde. Også på Rosenholm findes et skab fra Mikkels værk-

ker hos hertug Hans i Haderslev, og samme år nævnes en snedker Hans van Groningen i Helsingør.

*) Det kan i denne sammenhæng nævnes, at Kristrupindskriftens fordybede bogstaver er fyldte med en harpixlignende masse, en teknik, der ellers især kendes fra stenhuggerarbejder og hyppigt forekommer på en række jydske adelsligsten, der må være udgåede fra et værksted i Århus.

de Vries' stik været. Men det kan ikke formindske hans dygtighed og smag, og hans arbejder viger ikke for de bedste nordtyske værker fra samme tid. Hans kartoucher med deres store, dristigt svungne og vredne rodfrugter står på den nordiske udviklings højde, og næppe nogetsteds finder man så sikre og så velformede kartouchevinger som på den sørgeligt mishandlede Kristruptavle, hvis midtfelt er ødelagt, og

*) Danmarks Riges Historie, IV, s. 328.

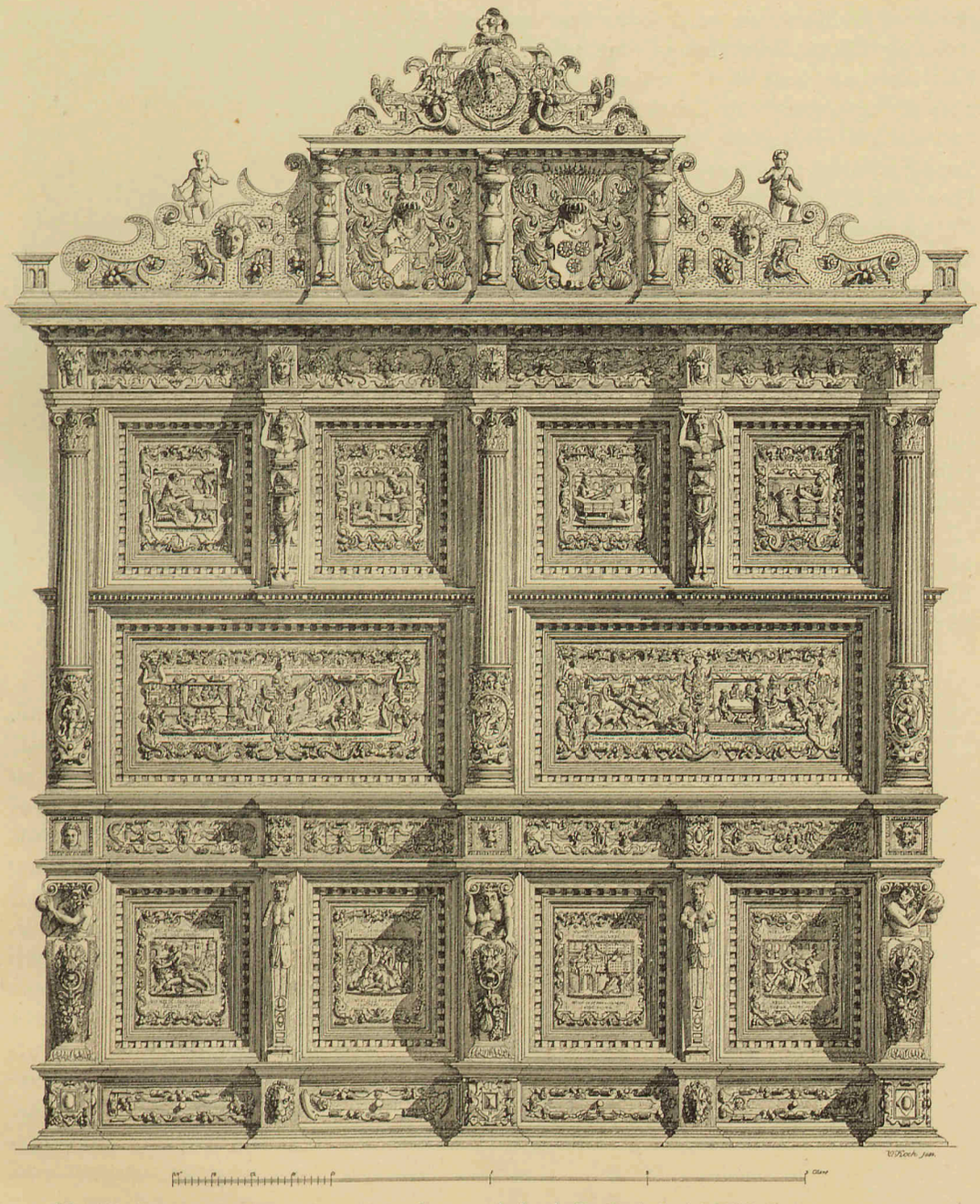

Fig. 97. Jørgen Rosenkrans' og Dorte Langes skab på Skafføgård. Af Mikkel van Grøningen.

hvis store hermer på midtbilledets sider er borthuggede. Fordi kvindehermen greb med sin hånd om sit højre bryst, har en ærbar eftertid smidt figurerne på kirkeloftet, hugget hermepilastrene til pindebrænde og i stedet for en velkomponeret opbygning foretrukket en glarmesterramme, der passede på sit sted som en hund i et spil kegler. Først i den allersidste tid har Nationalmuseet iværksat et forsøg på at rekonstruere tavlen, så at helheden atter kommer til sin ret. Men de helt bevarede vinger er dog det bedste ved tavlen; deres linjer er trods ornamentikkens yppighed trukne med en næsten akademisk logik, og samtidigt er der pillet og hæget for hver

eneste enkelthed; de små bogstaver under troen og håbet, som næppe engang præsten kan læse, når han står foran alterbordet, og som iøvrigt ganske ligner skriften på Skafø-gårdskabet, er tegnede med den yderste omhu, og på englevingerne er fjerenes skafter og faner indridsede med stor omstændelighed. Kartouchernes to lag skilles ud fra hinanden; den inderste er streget med fine småstreger, den yderste prikket med mandelformede fordybninger.

Det rent håndværksmæssige i Mikkels ornamentik står således på højde med formgivningen, og figurerne, der jævnført med samtidige gennemsnitsarbejder virker elegant, er behandlede med samme omhu. Nederst på prædikestolen i Århus er der således anbragt en række englehoveder, der alle bærer en krans af vindruer eller andre frugter om håret, og blandt hvilke der forekommer et uartigt englebarn, som lukker øjnene og græder, så at tårerne triller det ned over kinderne. — Prædikestolen i Århus viser over til andre værker, som næppe er af mester Mikkel selv, men snarere af en dygtig lærling, dels den 1590 stafferede altertavle samt prædikestol og paneler i Gimsing kirke ved Struer, dels prædikestolen i Østbirk ved Horsens. På disse arbejder genfinder man Århusstolens bekransede englehoveder, og indbyrdes knyttes de sammen dels ved deres ejendommelige figurstil, dels ved en særegen form af kassetteværket, der i sirlighed minder om Mikkels kartoucher og er beslægtede med gesimsornamenter på epitafierne i Hornslet og Hammel. Og selv om Mikkel van Grøningen sikkert har arbejdet langsomt og dyrt, selv om hans næsten for pilne og pudsede stil kun egnede sig dårlig for jævne jydske småmestre, så forsøgte mange dog at gå i hans fodspor. I vide kredse sporer man efterligninger af hans ejendommelige, udpræget nederlandske kartoucheher-

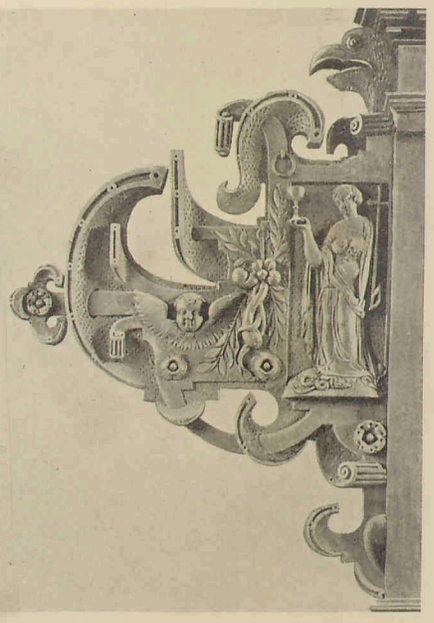

Fig. 98.
Fra altertavlen i Kristrup kirke. 1598.

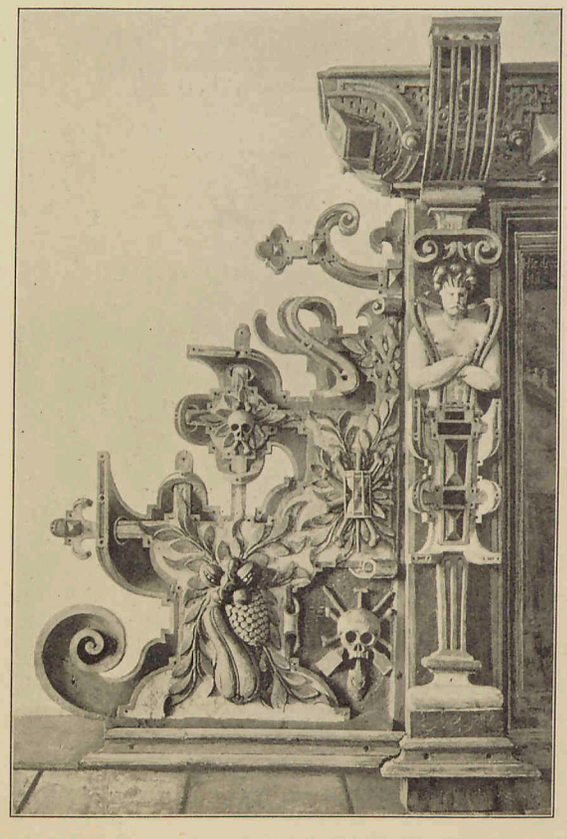

Fig. 99. Fra et præsteepitaf i Hornslet kirke.
1607. Af Mikkel van Grøningen.

mer*), og en række arbejder slutter sig nøjere til Århus domkirke. Leddeling og lister, parvis ordnede hjørnesøjler, korrekt tegnede, hældende bogstaver og bekransede englehoveder dukker efter Århusstolens forbillede frem både i Århus Vor Frue kirke (prædikestol 1598) og i mange af omegnens landsbykirker, udførte af forskellige snedkere, der ikke blot har tilvirket prædikestole, men også altertavler. Prædikestolen i Torrild kirke (1616) er således sikkert forarbejdet af de samme mænd, som 1610 har malet deres navne bag på kirkens altertavle (fig. 101), *Oluf Olufsen* og *Laurits Andersen Riber*; den sidstnævnte møder man igen på altertavlen i Hundslund kirke (1613), hvor han betegner sig som maler og optræder i kompagni med en anden håndværker, *Mikkel Snedker i Vrold**). Men selv i de bedste arbejder af denne slags, som f. ex. altertavlerne i Vejerslev og Aidt (1601), er de rige kartoucher meget simplificerede, og hurtigt sank kopisterne ned til en plumphed, der står deres forbillede overmåde fjærnt.

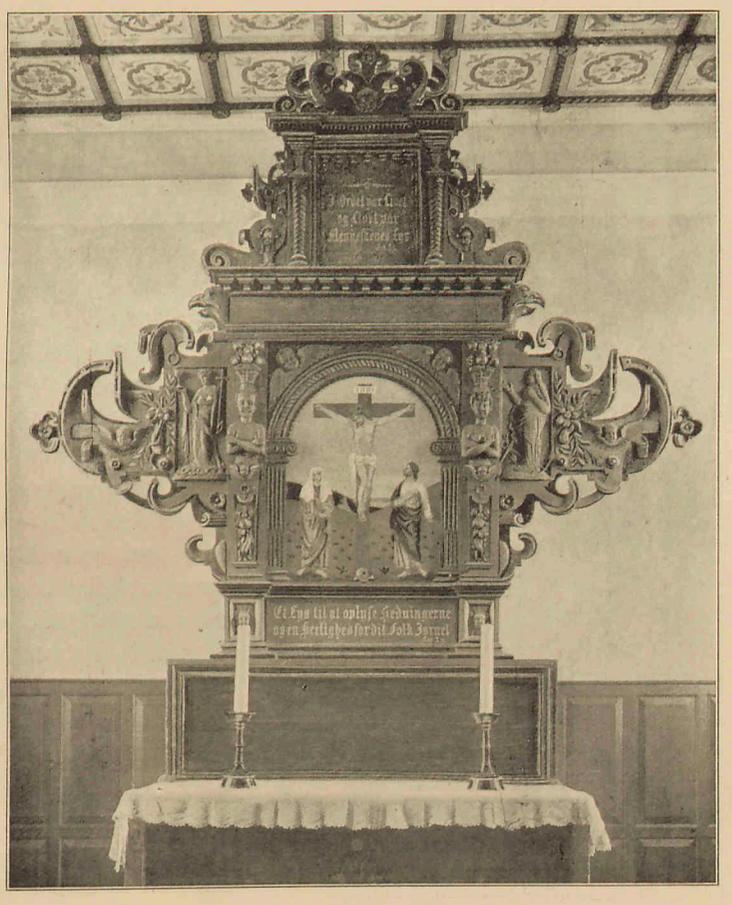

Fig. 100. Altertavle i Kristrup kirke. 1598. Af Mikkel van Grøningen.

Hvad småmestrene skulde bruge, lærte de langt bedre i *Ålborg*, hvor det lav, der dannedes 1595, talte flere agtværdige medlemmer. Der spores i den følgende tid nogle indbyrdes beslægtede værksteder, som førte traditionerne fra den tidligere nævnte Ålborggruppe videre i højrenæssancens

*) F. ex. på altertavlen i Vorbasse (sml. note s. 52) og på prædikestolen i Middelfart (1596), der dog sikkert er gjort af en fyensk snedker.

*) Landsby i Skanderup sogn ved Skanderborg. Signaturindskriften er også i Hundslund malet med sort farve på altertavlens bagside.

smag. En enkelt af disse mestre fra tiden ved år 1600 kendes let på sine underligt langbenede kvindefigurer, der f. ex. forekommer på et epitafium i Vor Frue (1609), på altertavlen i Aistrup (1618) og på fontehimmelen i Saltum, og han har desuden interesse ved som forbilled til et møbelrelief at have brugt et træsnit fra Kristian III's bibel (sml. fig. 103). Men det er langt fra det figurlige, som er Ålborgsnedkernes gennemgående ejendommeligt for Ålborgsnedkerne, at de kendte deres egen begrænsning og holdt sig ved jorden. Deres kartoucher er altid ganske flade, og mer end dem yndede de kassetteværket, som mester Mikkels elever stadig havde holdt bag søjler og på lignende underordnede steder. Ålborgsnedkerne lægger det på pilastre, bueslag og gesimser, varierer flittigt dets rosetter og diamantbosser, fylder gærne de tomme rum mellem båndene med lancet-blade, som de har plukket fra kartouchevegetationen, og udfører det på deres fineste stykker i gennembrudt arbejde. Desuden ynder de de antikke båndslyng, og på lodrette stykker anbringer de særligt hyppigt en række gennemhullede skiver, trukne på en snor, et motiv, der kunde kaldes »dukatornamentet«. Panelstuerne i Ålborg museum (fig. 102) og de tilsvarende stykker i Dansk Folkemuseum er udmærkede exempler på den rolige og beherskede stil, som var Ålborgsnedkerne egen; dekorationen er væsentlig indskrænket til lisener og bueslag, og i de glatte fyldinger kommer egetræets smukke spejl fuldt ud til sin ret*).

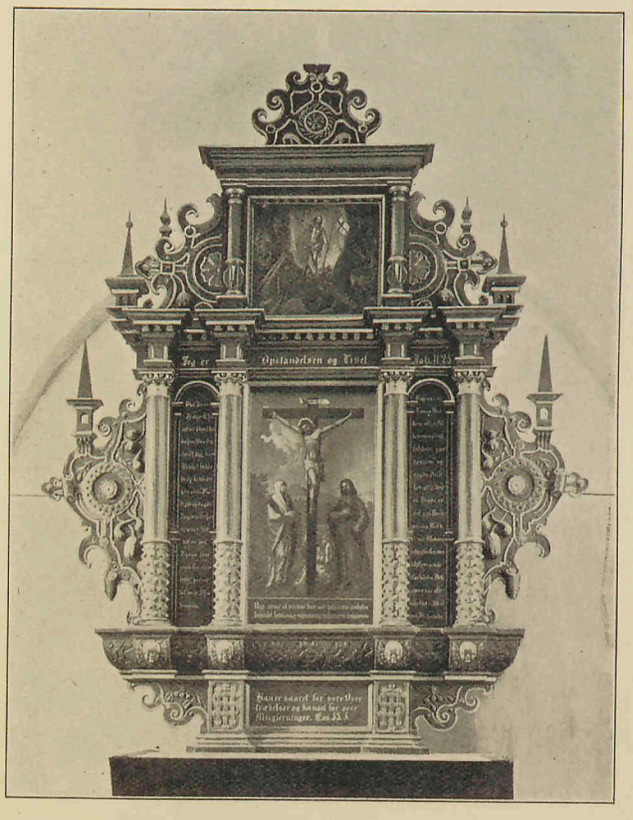

Fig. 101. Altertavle i Torrild kirke.
Af Oluf Olufsen og Laurits Andersen Riber.

Lignende arbejder fylder Ålborgs opland, og deres indflydelse spores stærkt i Vendsyssel. I Hjørring har der efter alle solemærker at dømme boet en af Ålborgskolens lærlinge; *Niels Ibsen* hed han, og han havde for skik at signere sine arbejder; hans navn findes på prædikestolene i Hjørring St. Hanskirke (1602) stærke side. Selv om en af deres dygtigste mænd kunde dække altertavlen i Sulsted med relieffer, og selv om en billedsnider her i byen 1615—19 kunde præstere et så pompøst værk som den ved brand ødelagte altertavle, der indtil 1902 stod i Ålborg Vor Frue kirke (s. 7, fig. 6*), er det

*) Sml. forfatterens opsats i Samlinger til jysk Hist. og Top. 3. 3. s. 357. På lignende måde som prædikestolen i Århus domkirke blev den brændte tavle i Vor Frue et forbilled for nørrejydske arbejder fra den følgende tid, og dens type er efterlignet bl. a. i Astrup (1634), Ørsted, Udbyneder, Asmild (1625) og Vadum (ca. 1650).

*) Saml. til jysk Hist. og Top. 3. 3, især s. 51 og 61 f. En vindueskarm med Ålborg-beslagornamenter er afbildet i Ældre nord. Arch. I. 4. blad 6, fig. 1—4, en dør fra 1656 i Studierejser af Kunstakademiets Elever I. blad 13, en gitterdør fra Ingstrup kirke i Ældre nord. Arch. II. 1. blad 6.

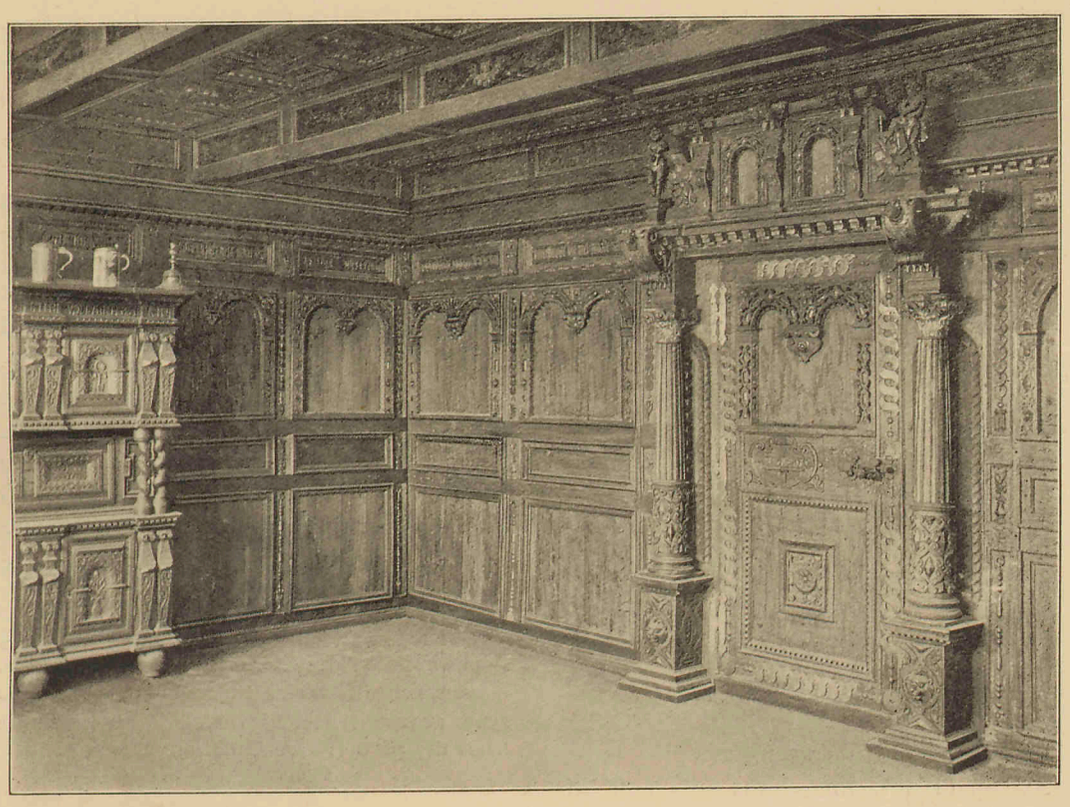

Fig. 102. Fra håndværkerforeningens panelstuer i Ålborg museum. 1602.

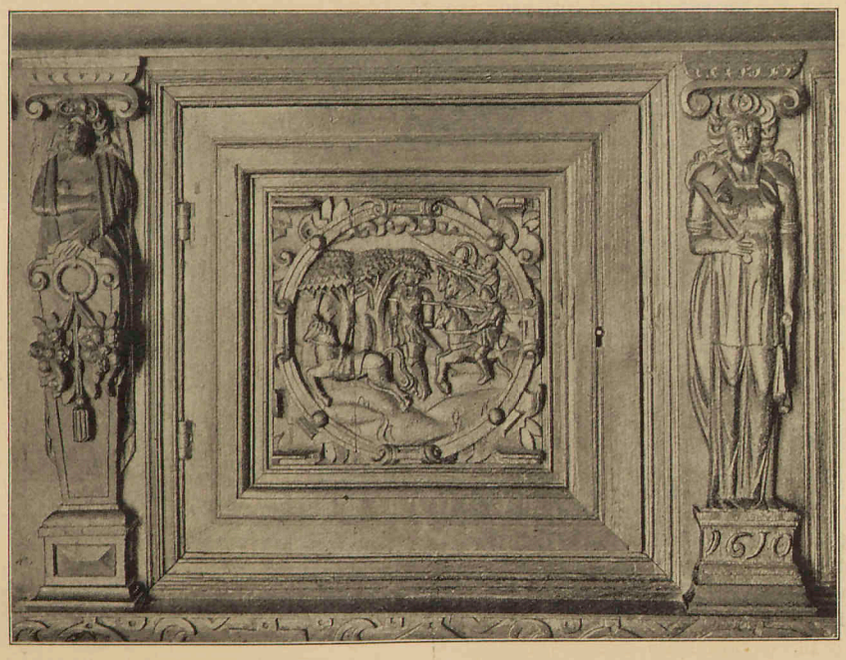
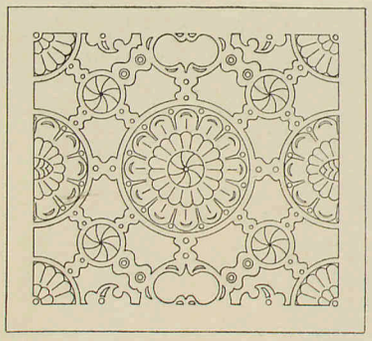

Fig. 103. Skabsdør med fremstilling af Absalons død. 1610.
Af en Ålborg-snedker (i privateje).

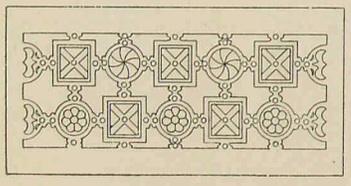

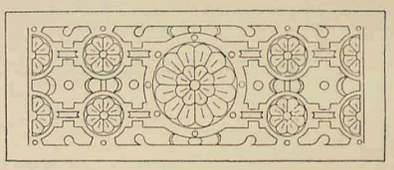
Fig. 104.
Skrin med kassetteornamenter.

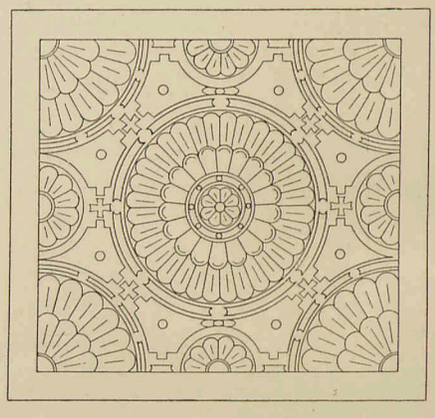
og St. Olaikirke (1604)*), på altertavlen i Harritslev (1610) og på prædikestolen i Astrup (1616), men hans stil genkendes adskillige andre steder, og rimeligvis har han, ligesom Ålborgsnedkerne, tilvirket endel af de store skabe, som tidligere hyppigt fandtes i Ålborgegnens bøndergårde, og hvis faste type kan føres tilbage til virksomhederne i Ålborg by. De har en fremspringende overdel med to døre, et tilbagetrædende midtparti med en klap og nederst atter en fremspringende etage med to døre; ved klappens sider står søjler eller karyatider, og hele skabet hviler på et fodstykke med høje ben. Et af de ældste exempler er det nysnævnte møbel fra 1610 (fig. 103). På Nationalmuseet er der udstillet et fra Sæbyegnen stammende exemplar af denne type, vel sagtens fra tiden om 1620, som desværre har mistet

*) Ved signaturen er stundom tilføjet: »egen hand«, og mellem prædikestolenes mange korte skriftsprog finder man som nabo til signaturfeltet jævnligt et citat af Jesu Sirachs bog: artificem commendat opus, gerningen priser mesteren. Enkeltheder fra Hjørrings kirker i Ældre nord.Arch. III, 2. blad 18. — Fra Niels Ibsens værksted er der udgået flere fløjaltertavler, f. ex. til Hjørring Olaikirke og til Skallerup.

både fødderne og støtterne ved siderne af klappen (fig. 106). Et andet, ikke udstillet stykke (1611) kan snarest henføres til Niels Ibsen. I virkeligheden er disse skabe vanskelige at datere; de yngre, som er repræsenterede i samlingerne i Hjørring og Ålborg, bærer ofte årstal fra tiden henimod 1650 (sml. fig. 102, hvor der ses et skab fra 1639). I reglen er de kun smykkede med kassetteværk og lignende ornamenter; men der findes dog, foruden figurskabe, andre stykker med meget rigt og næsten for gnidret prydværk, som dog næppe hører hjemme i det nordligste Nørrejylland; både det lille skab fig. 108 og det store skab fig. 109, der må være udførte i samme værksted, er sandsynligvis tilvirkede i Randers*).

*) Et søsterskab til fig. 109, på Folkemuseet, stammer fra Hald, nord for Randers, og et tredje, noget beslægtet, men langt tarveligere skab fra 1652 synes at være gjort i Ebeltoft. Foruden ejernavne læses der på det: »Jacob Rasmussen Ebeltoft«.

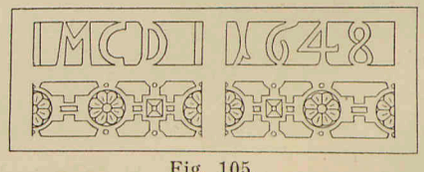

Fig. 105.
Skrin med kassetteornamenter. 1648.

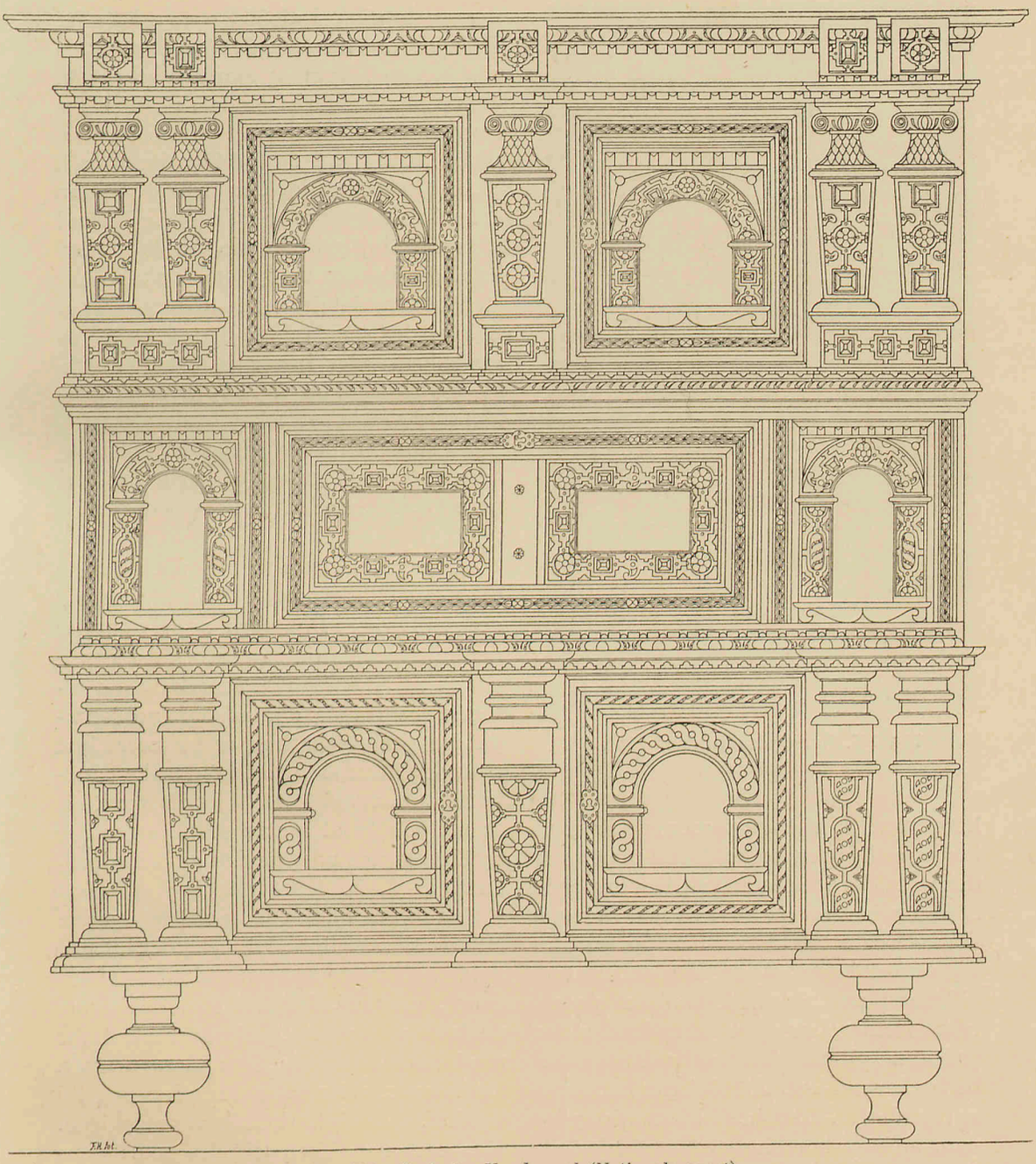

Fig. 106. Skab fra Vendsyssel (Nationalmuseet).

De store nørrejydske skabe er ikke ganske uden paralleller i udlandet og har især nogen lighed med samtidige Schweizerskabe; men det er dog tydeligt, at de er opståede ved en ejendommelig krydsning mellem de gængse sentgotiske former, hvorpå der i det foregående er afbildet mange exempler, og nederlandsk-rhinske renæssanceskabe. Fra de sidste har man taget forbillederne til de frem- og tilbagespringende stokværk og til stolperne, fra de første har man bibeholdt fordelingen af klap og døre. Den således opståede blandingstype træffer man kun i Vendsyssel og Ål-

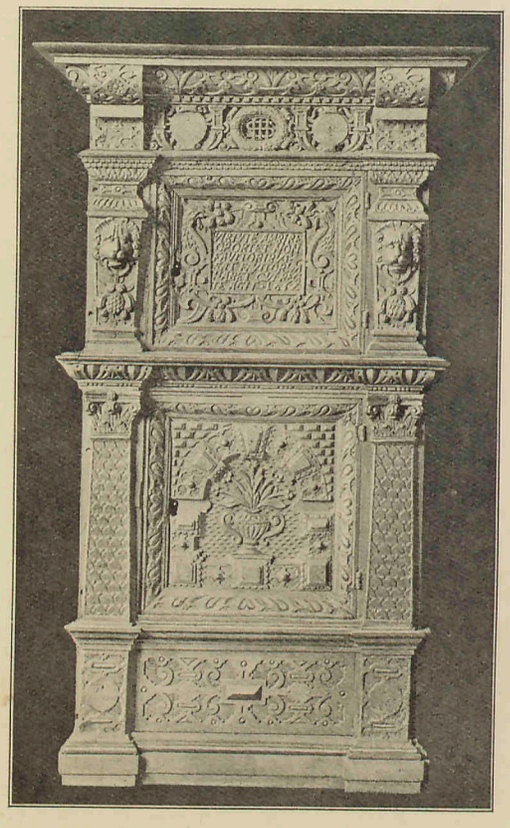

Fig. 107. Nørrejydsk vråskab. 1637.
(Nationalmuseet).

borgegnen; i hertugdømmerne var man konservativere og fastholdt endnu længere den gamle type uforandret; i andre egne af kongeriget var man tværtimod fremmeligere. Dog synes det, at man heller ikke her slavisk har kopieret udenlandske forbilleder. Skønt både nederlandske og nordtyske former har gjort deres indflydelse gældende, vil man finde, at de danske skabe fra begyndelsen af 1600'erne har deres særegenheder. Kun her i Danmark synes man at have kombineret den stærkt leddelte opbygning ikke blot med døre, men også med klapper, og i al fald har man herhjemme evnet at danne typiske former for det lille »vråskab«, der endnu ind i forrige århundrede var et nødvendigt tilbehør i de fleste bondestuer på øerne. Den skik at stille et mindre skab på bænken i hjørnet mellem bordendebænk og vinduesbænk kan rimeligvis følges tilbage til middelalderens slutning; i al fald er der, især fra Fyen, bevaret en mængde sentgotiske småskabe, som i form og størrelse passer til denne plads, og vist er det, at vråskabe fra renæssancetiden kan træffes ikke blot på Sjælland, men også i Østjylland og i Skåne. Regelmæssigt er de firkantede, kun et fag brede og knap mandshøje; på grund af deres anbringelse har de ikke ben, hvorimod de ligesom mange større skabe har et tilbagetrædende øvre stokværk, foran hvilket der står stolper, figurer, søjler eller balustre, der bærer gesimsen (sml. s. 22, fig. 29 og s. 36, fig. 50). Syd på forekommer vråskabet ikke; trods visse ligheder skiller Ditmarskernes »hørnschap«, der står nede på gulvet og har to ensdannede façader, sig bestemt fra den danske type.

Således kan man i mange tilfælde alene efter hovedlinjerne i et skab afgøre, om det er tilvirket i Danmark, og selv om der her ikke er tale om nogen bevidst kunstnerisk selvstændighedstrang, selv om afvigelserne fra de almindelige nordeuropæiske skabstyper kun er nuancer, kan man dog heraf slutte, at det danske håndværk i tiden ved år 1600 havde voxet sig stærkt nok til at kunne stå på egne ben og til at kunne udnytte den gunstige jordbund.

Endnu kneb det med de skårne figurer; kun de allerdygtigste lykkedes det i nogen grad at efterligne den fransk-italienske elegance, og i almindelighed er det påfaldende, hvor stivt og ubehjælpsomt selv flinke mestre skar deres relieffer og deres hermer. Her havde reformationen slået noget i stykker, som ikke kunde voxe op igen. Men ornamentikken trivedes godt; dens kvalitet er stundom ypperlig, og håndværkets kvantitative ydeevne må siges at være imponerende. For at give en forestilling herom måtte man til de hidtil skildrede værkstedsgrupper føje en mængde andre, der måske er mindre fremtrædende og mindre interessante, men som vilde tælle stærkt op i en statistik. Imidlertid skal en sådan optælling ikke forsø-

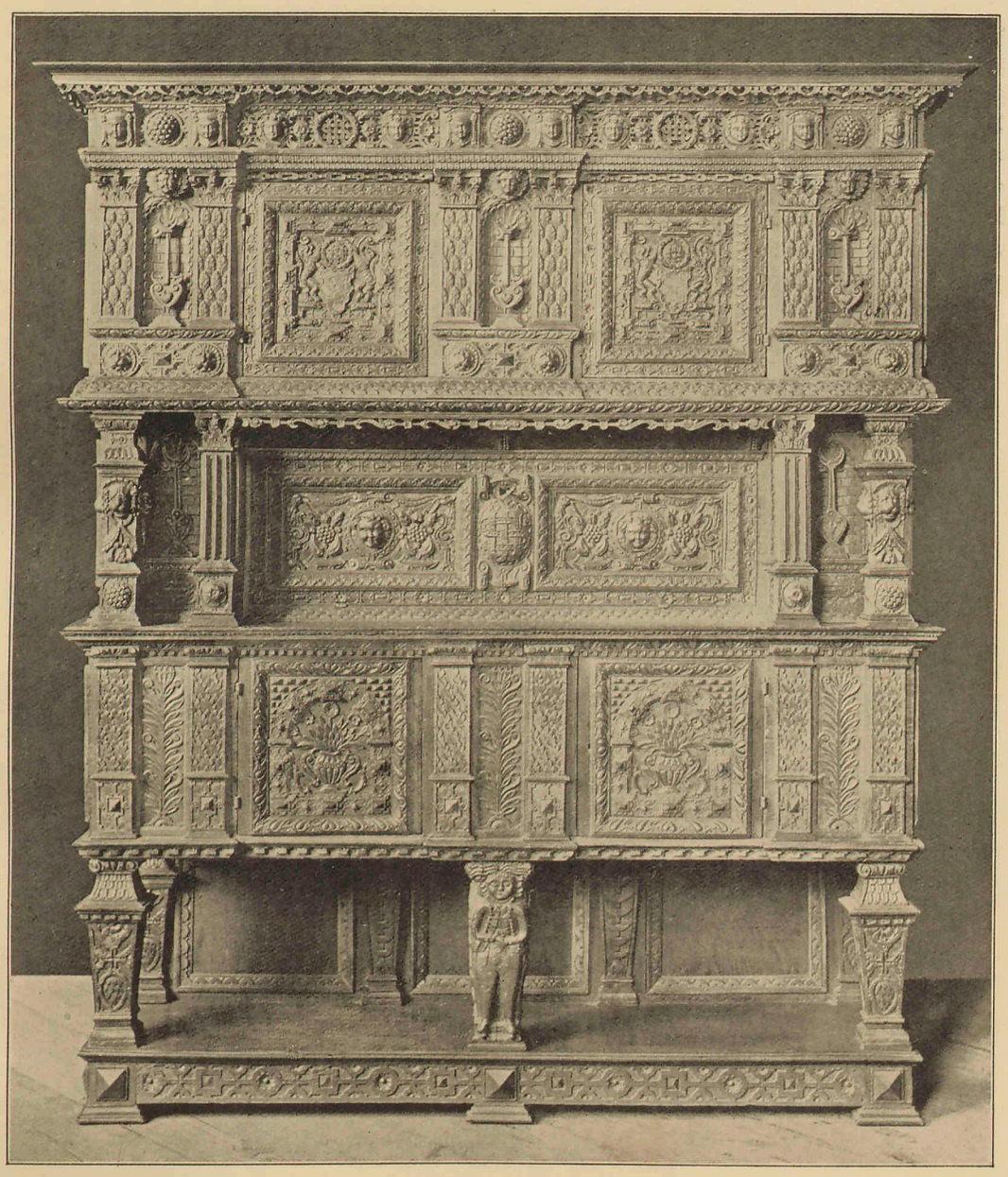

Fig. 108. Nørrejydsk skab. 1642. (Frederiksborg).

ges; den vilde blive alt for ufuldstændig, og her skal blot peges på endnu et forhold, som vidner kraftigt om snedkerhåndværkets udbredelse under højrenæssancen.

Mens gotik og ungrenæssance kun blev virkelig almuestil i enkelte landsdele, nåede i det mindste en af højrenæssancens ornamentformer overalt ned til bondestanden. Det flade og usammensatte kassetteornament udnyttedes allerede med forkærlighed af de simplere købstadshåndværkere, og det er intet under, at bondesnedkerne med begærlighed greb dette motiv, der ganske passer til egetræets struktur og er let at lære og let at skære, fordi dets geometriske grundformer, de firkantede sten og de indcirklede rosetter kan varieres i det uendelige uden at kræve alt for stor opfindsomhed eller teknisk færdighed. Især fik det fast fodfæste i Nord-

slesvig og i Vendsyssel. Men foruden de nørrejydske skabe træffer man i alle kongerigets provinser en mængde mindre arbejder, småskabe, skrin og mangletræer, der er smykkede med kassetteværk og mer eller mindre bærer præg af at være hjemmegjorte. Helt ned til år 1700 og senere endnu tilvirkedes sådanne husflidsprodukter, og i virkeligheden synes det at være højrenæssancens kassetter, der har givet den danske bondestand lyst til kunstfærdigt snitteri og banet vejen for det ældgamle karvesnit, den snittemåde, som vi nu kalder »almuestil«, og som efter århundreders dvale vågnede op til nyt liv og fra Frederik IV's til Frederik VI's tid blev næsten enehersker over bøndernes udskårne redskaber.

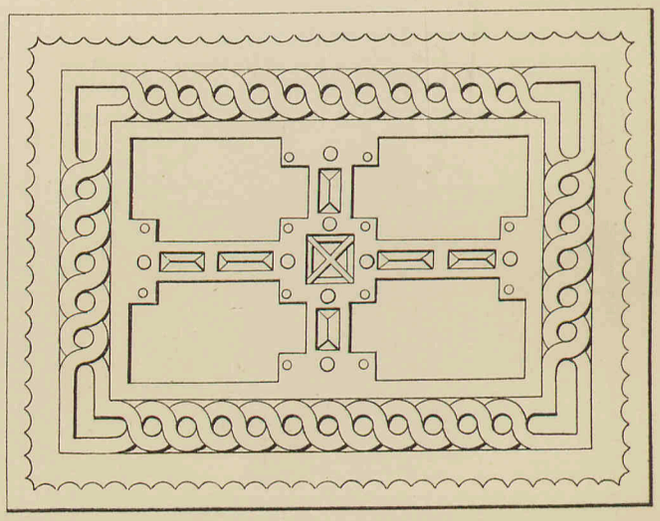
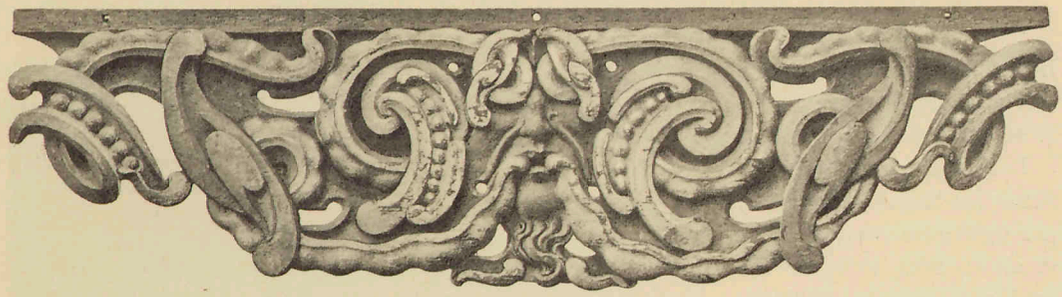

Fig. 109.
Låg til et skrin med kassetteornamenter.

TREDJE AFSNIT - FØRSTE PART

SEN-RENÆSSANCE OG BRUSK-BAROK

I den barokke ornamentiks og i den barokke figurstils udvikling indtager Kristian IV's hofsnedkere næppe den ledende stilling, som må tilkendes Frederik II's håndværkere på Kronborg for deres tid. Så herligt et rum audienssalen på Rosenborg (fig. 110) end er, kan dens snedkerarbejde, der er udført under ledelse enten af *Gregers Greus* († omtr. 1616) eller af hofsnedker *Villum Mohr* († 1618)*), ikke betegnes som særligt fremragende eller nyt. Og så rigt og pragtfuldt stolestaderne i Frederiksborgs slotskirke med deres svulstigt svungne figurer og deres overdådige intarsia'er end virker, er deres mester, vistnok den *Hans Barchmand,* der 1616 blev ansat som snedker på slottet**), næppe på noget afgørende punkt forud for sine samtidige, og ialfald har hans indlagte, sydtysk-italienske arkitekturperspektiver kun fundet meget ringe efterligning herhjemme. Muligt vilde billedet være blevet et andet, hvis noget mere af udstyret og inventaret på Kristian IV's slotte var bevaret til vor tid, og selv nu kan der virkeligt påpeges andre grene af håndværket, hvor hofsnedkerne gik i spidsen. Men det rokker ikke ved den kendsgærning, at Kristian IV gentagne gange kunde henvende sig til billedsnidere, som havde nedsat sig i danske købstæder, ikke blot til Abel Schrøder, men også til den indvandrede *Statius Otto von Lüneburg,* der 1603 var svend i Helsingør og senere boede i Malmø, og som skar modellen til Karitasfiguren på Gammeltorvs springvand*), og til *Claus Lauridsen* billedsnider i Kolding, der 1608—9 og senere leverede arbejder til kongen**). Disse bestillinger er nye vidnesbyrd om, at det hjemlige billedskærerhåndværk fulgte med tiden, og de stadfæstes af de bevarede billedsniderværker.

Ved 1625 var højrenæssancen et længst tilbagelagt stadium for de fremmeligere håndværkere, og allerede i andet årti af 1600-tallet mærker man i stedse stigende grad barokkens indflydelse. Mens der mellem ungrenæssance og højrenæssance føles et brud, som kun kan forklares ved, at helt nye kræfter har bragt de yngre stilformer ind i landet, er overgangen fra højrenæssance til barok langt mere vag og glidende, og i flere tilfælde lader det sig eftervise,

*) F. R. Friis: Samlinger, s. 28.

**) Samme værk, s. 232.

*) L. Pedersen: Det ærbare ... Snedkerlav i Helsingør, s. 10. — F. R. Friis i Tidsskrift for Kunstindustri 1892, s. 164 ff. — L. Weibull i Historisk Tidsskrift for Skåneland. I, s. 17 f.

**) Weilbach: Nyt dansk Kunstnerlexikon II, s. 16. — Fyhn: Kolding s. 18, 31.

hvorledes bruskbarokken gradevis udvikler sig af højrenæssancens værkstedstraditioner.

I Hamburgs Kunstindustrimuseum findes fire dørfyldinger og tre hermer, levninger af et skab, som vides at stamme fra Koldingegnen. På de to mindre døre ses relieffer, som forestiller bebudelsen og den hellige nat, på de to større lignende, mere figurrige fremstillinger, der i småkartoucher forneden betegnes som:

CHRISTI · OMSKIERL: og DE · HILGE · 3 · KONGER*). Stilformerne følger endnu højrenæssancens regler, men billedskæreren har trods det lille format tilstræbt en vis storladen virkning; de arkitektoniske detaljer står kraftigere og sværere end før, hermefigurerne er trivelige og velnærede ligesom de buttede englebørn, der sidder bueslagene. Denne stræben efter en stærkere reliefvirkning, der er et første udslag af baroktendenserne, går imidlertid hånd i hånd med den fineste og omhyggeligste behandling af snitværket. »Andre udskårne møbler af samme værd«, siger Hamburger-museets direktør, den udmærkede kender, dr. I. Brinckmann, »er hidtil ikke eftervist i danske og slesvigholstenske samlinger, bortset fra Susanna-skabet i Thaulow-museet (Kiel), der indtager en særstilling«, og hvad deres herkomst angår, formoder han, da de bortset fra indskrifterne bærer et tysk stilpræg, at de stammer »fra en eller anden nord-

*) Nyrop: Fra den kunstindustrielle Udstilling 1879, s. 63. Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg. Bericht für das Jahr 1896, s. 17 f.

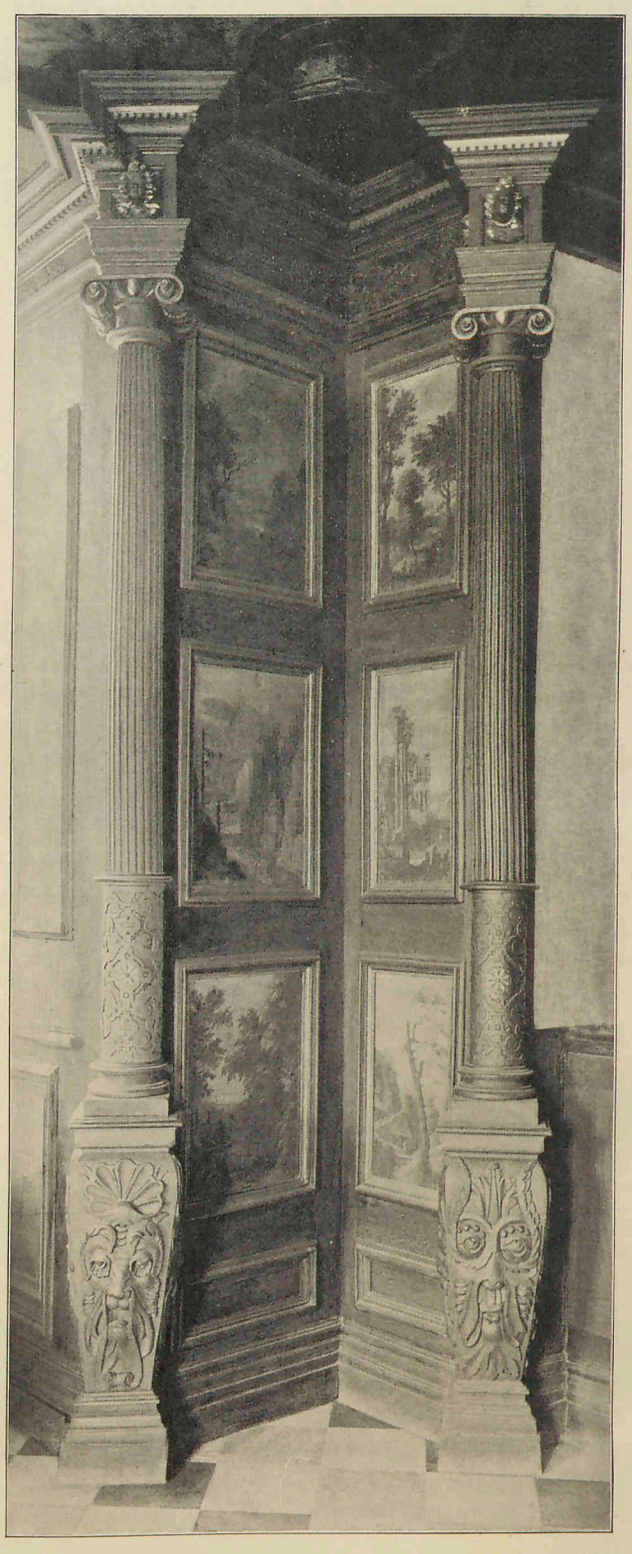

Fig. 110.
Fra audienssalen på Rosenborg.

slesvigsk by, hvor det danske sprog ved år 1600 havde overvægten.«

At arbejdet virkelig i hovedkarakteren stemmer med samtidigt nordtysk snitværk, lader sig ikke nægte, og tilmed findes der lignende fyldinger med tysk indskrift. Men alle de beslægtede stykker, hvis herkomst med sikkerhed kan oplyses, viser sig at stamme fra Nørrejylland eller Sjælland, og i virkeligheden hører de fire relieffer i Hamburg til en af de største og mærkeligste *danske værkstedsgrupper fra sen-renæssancens og barokkens tid.* Sammenligner man dem med et stort og pragtfuldt skab, der findes i Nationalmuseet, og som vistnok er købt i Hjørring, opdager man snart slående ligheder. Skabets opbygning virker ikke ulasteligt; den øverste gesims er påfaldende spinkel, og de kraftige hermer har altfor lidt at bære og synes tilmed kun dårligt understøttede. Men snitværket er forarbejdet med samme omhu som Hamburgerstykkerne og i en række enkeltheder stemmer det nøje overens med dem; de kraftige ægge-

Fig. 111. Skabsdør.
(Kunstindustrimuseet, Hamburg).

stave på dørenes og klappens rammeværk er begge steder de samme, hermerne, både de større og de mindre, synes næsten støbte i de samme former, og fyldingerne optages af de samme bibelske scener i ganske tilsvarende gruppering og udførelse; blot står skriftfelterne tomme, og buestillingerne omkring reliefferne er rigere udstyrede med figurer, putti og frugter (sml. fig. 111—12).

Efter alt at dømme er de to skabe udgåede fra samme værksted, og i så fald er det københavnske exemplar det yngste. Dets pluskæbede englehoveder betegner et skridt videre hen mod det barokke, og på enkelte steder er dets regelmæssige volutter trukne ud til skæve, fladtrykte barokkruller. Endnu et lille skridt videre fører en række kirkeinventar, som findes i *Roskilde*-egnen. Prædikestolene i Roskilde Vor Frue (1623), Allerslev, Dåstrup (Fig. 113), Ørsted (1620), Fløng, Dalby, Ousted, Himmelev, Karlstrup, Karlslunde, Hvedstrup, Udby, Skuldelev og Gjershøj (1625) samt altertavlerne i Roskilde Vor Frue (1623),

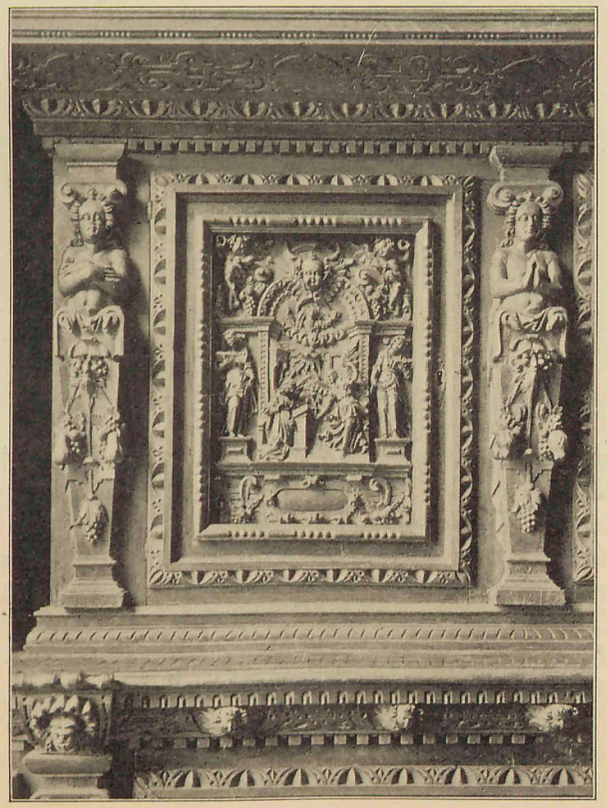

Fig. 112. Fra et skab i Nationalmuseet.
c. 1620—5.
Af Roskilde-mesteren.

Gadstrup, Karlstrup, Sonnerup (1626) og Svogerslev skyldes alle samme mester som Nationalmuseets skab. Selv om reliefferne ikke kan jævnføres med dette, da prædikestolene stadigt viser samme, indbyrdes overensstemmende billedrække, Kristi gravlæggelse, opstandelsen, himmelfarten og den yderste dommedag, er ornamentikkens detaljer, bueslagene og hermerne nok til at fastslå den fælles oprindelse. I det hele og store står disse arbejder på ganske samme udviklingstrin som skabet; kompositionen er gennemgående mere sluttet og logisk, men til gengæld kommer der enkelte steder nye barokelementer frem i ornamentikken; volutterne kan være endnu mere fortrukne, og hist og her — i sidevingerne på Vor Frue kirkes altertavle — optræder barokkens knortede bruskbukler. Endelig kan der påvises i det mindste en prædikestol i Himmelev (fig. 115) og en altertavle i Fløng, som er udførte på grundlag af de samme værkstedstraditioner og fastholder det samme billedskema, den samme relief-komposition og den samme opbygning, men som dog, hvad de enkelte ornamenter angår, er havnede i den vildeste barok.

Formodningen om, at den dygtige mester, som har udført alle disse fine arbejder,

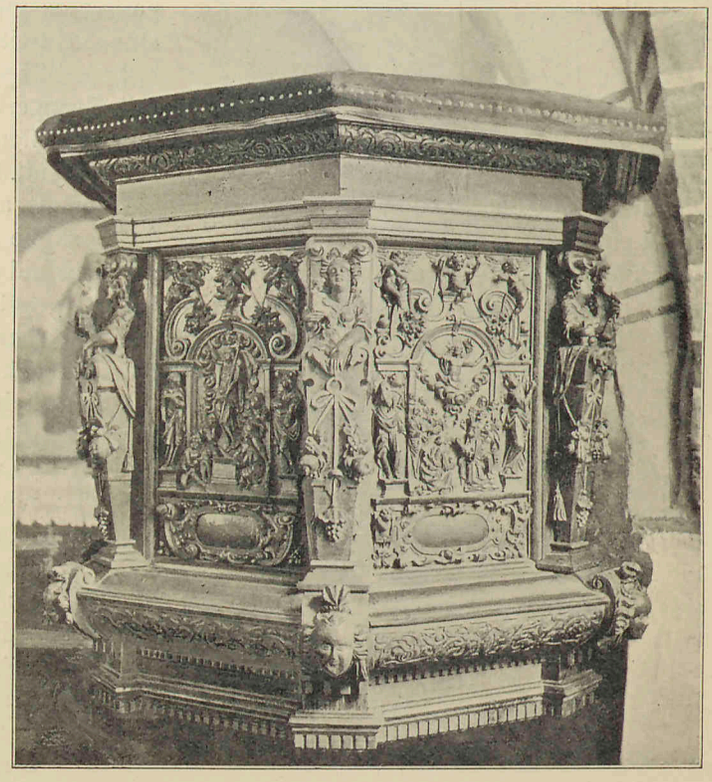

Fig. 113. Prædikestol i Dåstrup kirke. Af Roskilde-mesteren.

virkelig har arbejdet i Roskilde, får en slags stadfæstelse derved, at hans arbejder hyppigt har påvirket andre og ringere snedkere netop i de samme egne. Der kunde nævnes en række exempler herpå, dels hentede fra kirkerne omkring Roskilde, dels også fra Holbækegnen. En snedker blander hans særegenheder med helsingørske højrenæssancemotiver (f. ex. på prædikestolen i St. Jørgensbjerg), andre nøjes med at omsætte hans ornamenter og figurer i plumpere former*). Men på

*) I selve Roskilde domkirke findes Christian Gyldenstjernes epitafium, skåret 1622.

den anden side findes beslægtede arbejder spredte over hele landet. På Rosenvold i Jylland står således et søsterskab til Nationalmuseets; et tredje, fuldstændigt bevaret skab er fra Husaby kirke i Småland kommet til Statens hist. Museum i Stokholm (fig. 114) og et fjerde findes på Bygdø ved Kristiania. Andre brudstykker af lignende snitværker møder man rundt om i Jylland, ikke blot møbler, men, hvad der har mere at sige, også kirkeinventar, som nøje svarer til fyldingerne i Hamburg og altså kan være ældre end de sjællandske værker, f. ex. prædikestolen i Finnerup kirke ved Viborg og en række fyldinger i Anst kirke ved Kolding (nu salmetavler). Derfor er det ikke umuligt, at vor navnløse mester en tid har arbejdet i en syd-jydsk købstad, før han har slået sig ned på Sjælland, og atter her taler ringere kopier til fordel for hypotesen, da de ikke efterligner de yngre, men de ældre, roligere og mere beherskede former, således som det ses på den s. 20, fig. 26, afbildede kiste i Nationalmuseet, der stammer fra Vejleegnen*).

Fig. 114. Skab i statens hist. museum, Stockholm. Af Peder Jensen Kolding?

*) På dens bueslag over de fire dyder læses:
HVOR TROEN I SINDE
HVOR HAAB MONN WINDE
HVOR KIERLIGHED INDE
MAND FRED KAND FINDE

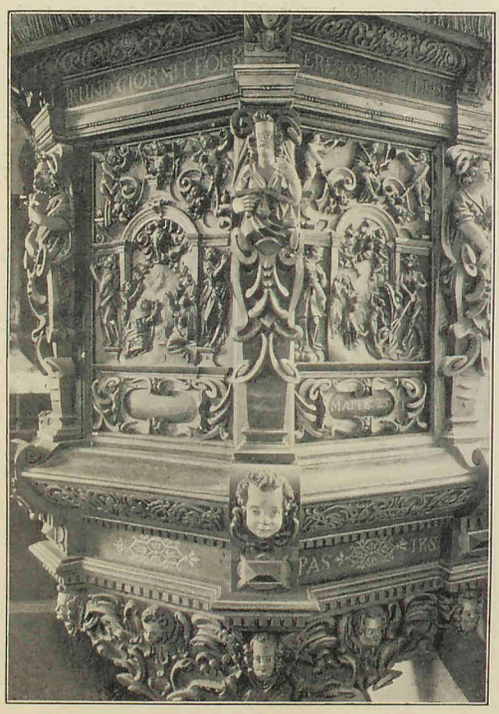

Fig. 115. Prædikestol i Himmelev kirke.
Af Roskilde-skolen.

Imidlertid er det i Jylland ikke blot tarvelige efterlignere, men også virkelige dygtigheder, der fører værkstedets traditioner videre og udvikler dem på sin personlige vis, og mens Sjællænderne hurtigt gik andre veje, har værkstedet fået en stærk og varig indflydelse på Østjyllands barokarbejder. Et af de bedste blandt dem er Nationalmuseets store himmelseng, der skal stamme fra Klausholm ved Randers og rimeligvis har tilhørt den stortalende adelsmand Hans Friis*). Næst efter Skafføgårdskabet er den vel det pragtfuldeste renæssancemøbel, der findes i Danmark (fig. 118—9). Over hovedgærdet er skåret et stort relief, hyrdernes tilbedelse, hvis forbilled er et stik af Johan Sadeler, og ved dets sider står statuetter af kærlighed og retfærdighed; fodenden smykkes med et bebudelsesrelief, med statuetter af apostlene Peter og Paul og med hermer, som forestiller tro og håb; sengens hjørnestolper er formede som stærkt svungne, yderst barokke hermer, nederst løvefigurer, øverst romerske krigere, som bærer statuer af de fire evangelister, og disse gør atter tjeneste som karyatider; ved hjælp af korinthiske kapitæler bærer de himmelens gesims og dens fire bruskede bøjler, der øverst krones af den opstandne frelser, en figur, som vel er ny, men som passer så godt i kompositionen, at den synes uundværlig. Putti, englehoveder og løvemasker er taget i brug overalt, hvor der kunde blive plads til dem, og ornamentikken er overdådig og svulmende, men tillige fornem og værdig. Trods fedme, trods bruskbukler og vrængemasker er der over hele værket et præg af grandezza, en vis beherskethed og en rolig fylde, som harmonerer godt med de enkelte figurers stil. Både krigere, apostle og evangelister, kvindeskikkelser og englebørn er med passende forskel efter alder og køn brede og velnærede og godlidende, ikke dybt bevægede eller tankerige, men rolige, sunde og støtte som kun få andre figurer i den nordiske barok. Nærmest kunde de sammenlignes med de små relieffer i Hamburg, der dog synes mere urolige og knitrende, fjærnere står de den sjællandske gruppes figurer, der trods deres fyldighed er spidsnæsede og spidshagede*). Sengens billedsnider har gået i lære i det ældre værksted, har udnyttet dets store æggestave, dets hermer og dets karakteristiske ornamenter (deriblandt flade, orientalske arabesker, eller som datiden kaldte dem, mauresker, der findes både på sengen og på skabenes sidestykker), og han ikke står tilbage for sin læremester i fin og glat behandling af træet. Men han har alligevel sit meget iøjnefaldende, personlige særpræg.

Enligt set er Klausholmsengen vanskelig at tidsfæste; sammenholder man den med andre østjydske arbejder, kan der ikke være tvivl om, at den først er skåret

*) Opmåling: Ældre nord. Architectur. I. 3, bl. 1.

*) Efter at dette er skrevet, er jeg bleven opmærksom på, at den tyske forsker G. Branth har henført både Hamburgerrelieffene og Klausholmsengen til samme billedskærer, dog uden at give beviser herfor (Das hamburgische Museum. Von Freunden und Schülern Justus Brinckmanns. Hamburg 1902, s. 302).

i årene omkring 1650, hvad der vilde stemme godt nok med, at dens formodede ejer holdt bryllup med arvingen til Klausholm 1649. Dens mester må være billedsnider *Peder Jensen Kolding*, som 1648 satte sit navn på altertavlen i Jannerup kirke i Thy og 1640 leverede altertavlen til Odder kirke ved Århus (fig. 116)*).

Ud fra disse to sikre holdepunkter kan man ad stilkritisk vej vinde en særdeles fyldig og pålidelig oversigt over Peder Jensens virksomhed. I god overensstemmelse med hans tilnavn er et af de ældste arbejder, som kan henregnes til ham, den 1636 stafferede fontehimmel i Kolding bykirke; et andet tidligt arbejde er rådmand Oluf Ibsens epitafium i Horsens klosterkirke (malet 1635)**). Sikrere er det imidlertid, at han i årene ved 1640 har fyldt kirkerne i Hads herred, mellem Horsens og Århus, med inventar; foruden nogle prædikestole, der er rolige og fine snedkerarbejder uden andet figurligt snitværk end nogle englehoveder***), må han have skåret altertavlerne i Falling, Gosmer og Gylling, af hvilke den sidste bærer årstallet 1638, og endelig sluttes dette afsnit af hans liv med altertavlen i Odder kirke. Fælles for ungdomsarbejderne er det, at deres hovedlinjer er renæssancemæssige, mens barokken væsentlig kun mærkes i enkelthederne og i en vis lyst til at lade figurerne dominere; på Gyllingtavlen, der dog ellers kun har malede felter, er der foran søjlerne stillet fire apostelstatuetter, som ganske minder om Klausholmsengen, og som genfindes på den tosøjlede, men rigere Odder-tavle, hvor Lucas og Johannes står foran de kantede søjler, mens Matthæus og Marcus sidder på topstykkets konkave gavle.

Efter Hadsherreds-perioden må der så være fulgt en tid, hvor Peder Jensen har fået søgning fra større dele af Jylland, enten fordi hans ry har bredt sig, eller fordi han selv har ført et omflakkende liv. 1648 leverer han Jannerup-tavlen til det fjærne Thy, hvor der vistnok findes flere arbejder af ham, 1654 skærer han altertavlen til Glud kirke sønden for Horsens fjord, og i mellemtiden har han rimeligvis udført Klausholmsengen. Også herskabsstolene og altertavlen (fig. 117) i Skødstrup kirke (mellem Randers og Århus), der ifølge deres adelsvåben må være udført mellem 1649 og 1665, stammer sikkert fra hans hånd*). Men på sine gamle dage synes han at

*) Muligvis er det førnævnte Husabyskab i Stockholm af Peder Jensen selv.

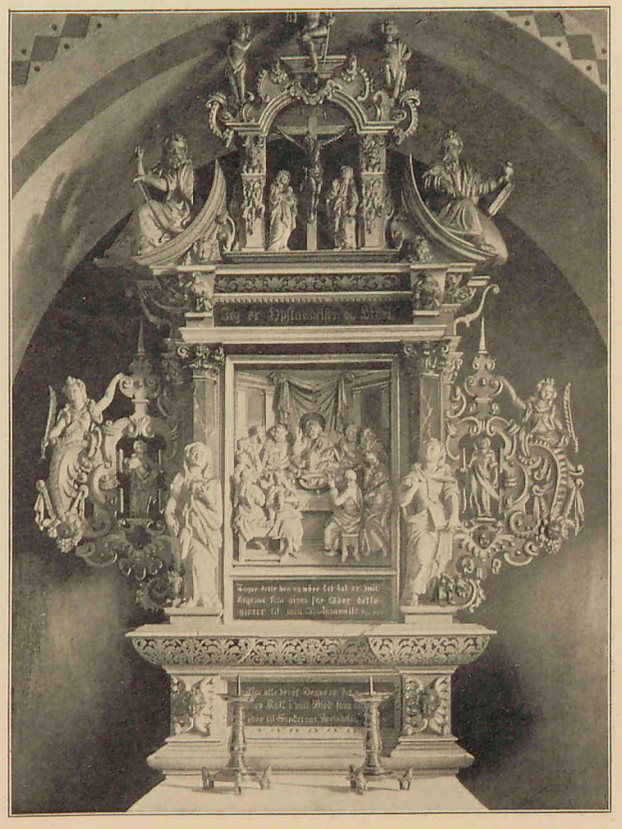

Fig. 116. Altertavle i Odder kirke. 1640.
Af Peder Jensen Kolding.

*) Kirkehistoriske Samlinger IV, 2, s. 331—2.

**) Målt i Ældre nord. Architektur. II, 3, bl. 6.

***) Således i Nølev og Halling samt prædikestols-himmelen i Falling (stafferet 1639).

være vendt tilbage til sit tidligere opland, hvor han i det mindste må have leveret prædikestolen til Malling kirke (1660) og altertavlen til Saxild kirke (fig. 120). Måske har han slået sig ned i Horsens; den rige prædikestol, som nu står i Frelserskirken, foroven, ledsaget af evangelister og dyder, er opbygningen ideligt varieret. På Janneruptavlen gør selve evangelisterne tjeneste som karyatider af korinthisk orden; Gludtavlen har fået snoede søjler omvundne med vinranker, og Skødstruptavlen mang-

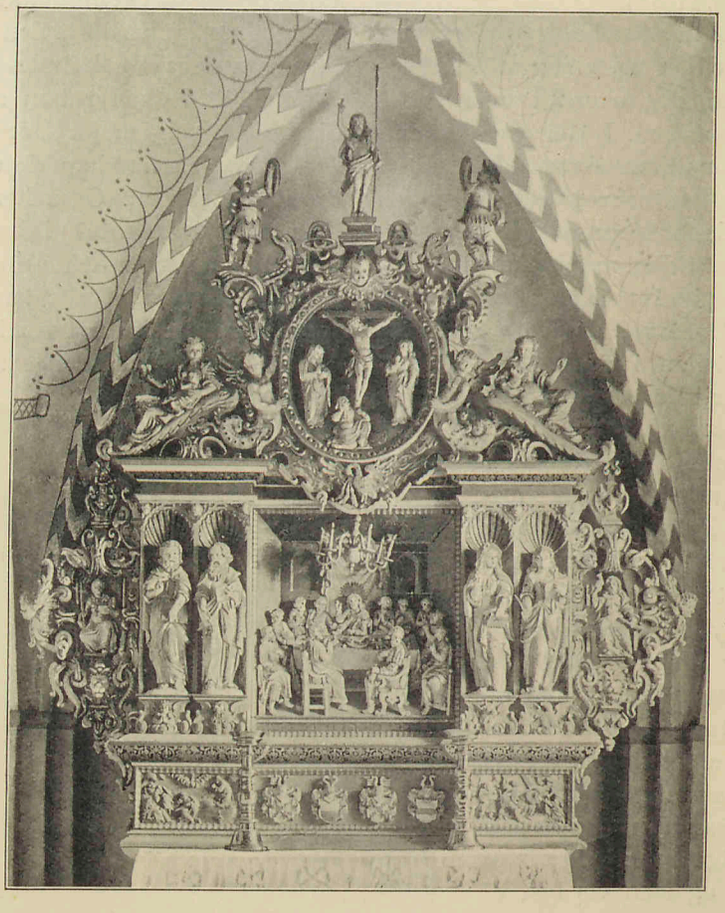

Fig. 117. Altertavle i Skødstrup kirke. Af Peder Jensen Kolding.

og som er forfærdiget 1663—70, er sandsynligvis hans sidste værk*).

Der er i disse senere arbejder en livlig udvikling henimod det barokke, som bedst kan følges i altertavlerne. Skønt deres figurskema holder sig nogenlunde uforandret til det fra Oddertavlen kendte, en stor nadvergruppe i midten og en krucifixgruppe ler helt de lodret bærende led; spinkle nicher, der blot tjener til baggrund for evangeliststatuetterne, danner ene forbindelsen mellem fodstykke og gesims. Også de vandrette arkitekturled sprænges; topstykket opløser sig i ornamenter, som hænger ned foran storgesimsen, og de ældre arbejders kraftige profiler ombyttes lidt efter lidt med svage bølgelister. Denne tendens når sit resultat i Saxildtavlen, hvor ethvert arkitektonisk system er opgivet, og hvor figurerne kun indfattes af et løst sam-

*) Hvis denne formodning er rigtig, kan et skab på Nationalmuseet henregnes til Peder Jensens Virksomhed; det er utvivlsomt gjort i samme værksted som prædikestolen i Vor Frelser.

menhængende ornamentvæv. Slet så vidt kan prædikestolene ikke komme, men også på dem vinder bølgelisterne indpas, og den umalede prædikestol i Horsens viser endda et nyt experiment, idet den fremhæver snosøjler og springlister med mørk politur.

Peder Jensen har øjensynligt været et kompositionstalent, der har haft glæde af at følge med sin tid og at gøre nye inventioner til hver enkelt ny kunde. Men i enkelthederne bliver han sig selv lig. Stedse bærer hans trinde figurer blødt afrundede klædebon, og stedse kendes de på deres

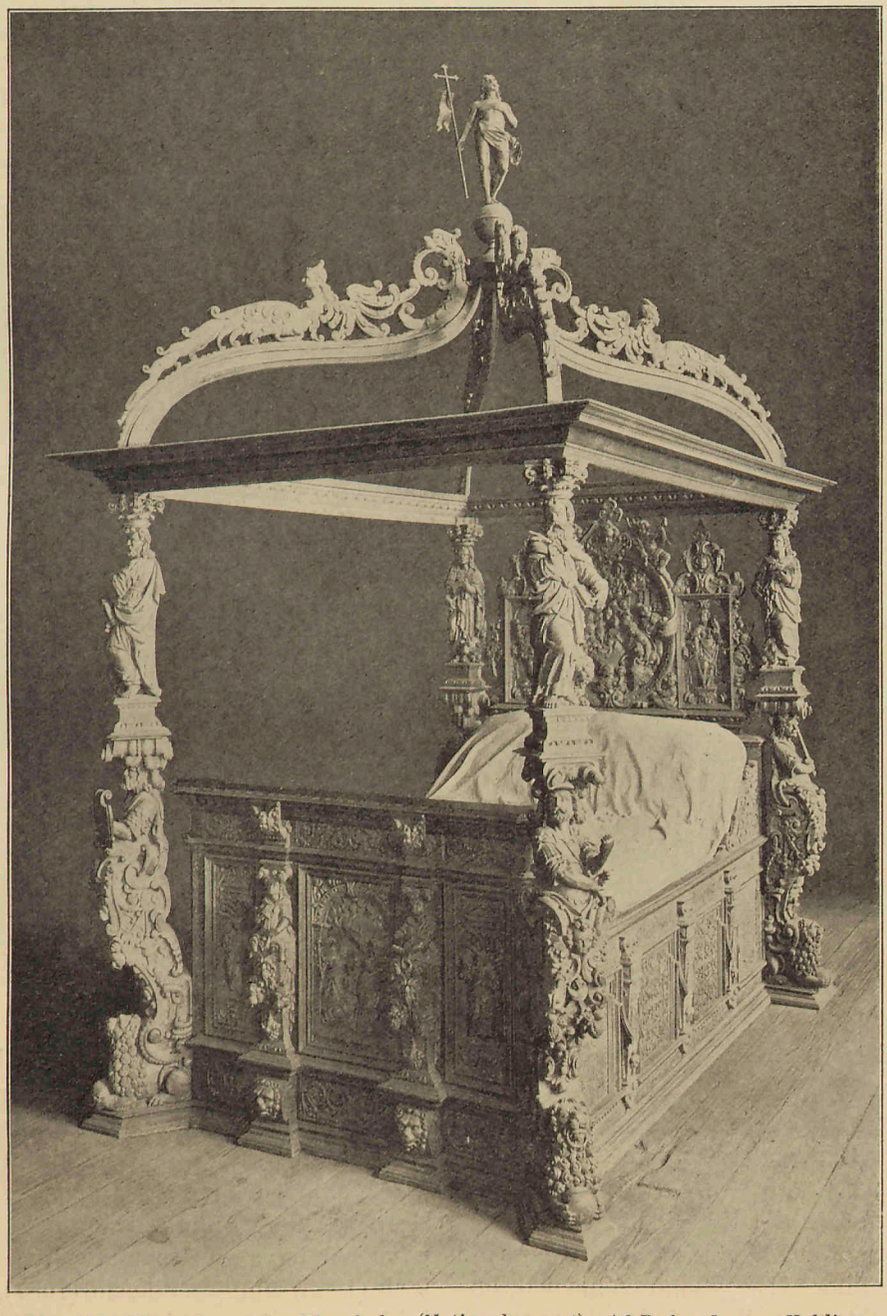

Fig. 118. Himmelseng fra Klausholm (Nationalmuseet). Af Peder Jensen Kolding.

bløde læber, små næser, barnlige øjne og brede pander. Trods bruskbukler og masker taber hans ornamenter aldrig helt højrenæssancens værdighed, og trods bølgelisterne opgiver han aldrig helt de flade eller gennembrudte, maureskagtige palmetornamenter, der er så almindelige på hans ungdomsarbejder. Sammen med en række andre detaljer, som det vilde føre for vidt at gennemgaa enkeltvis, godtgør disse karaktertræk det nære slægtskab mellem de arbejder, der her er sammenstillet under hans navn.

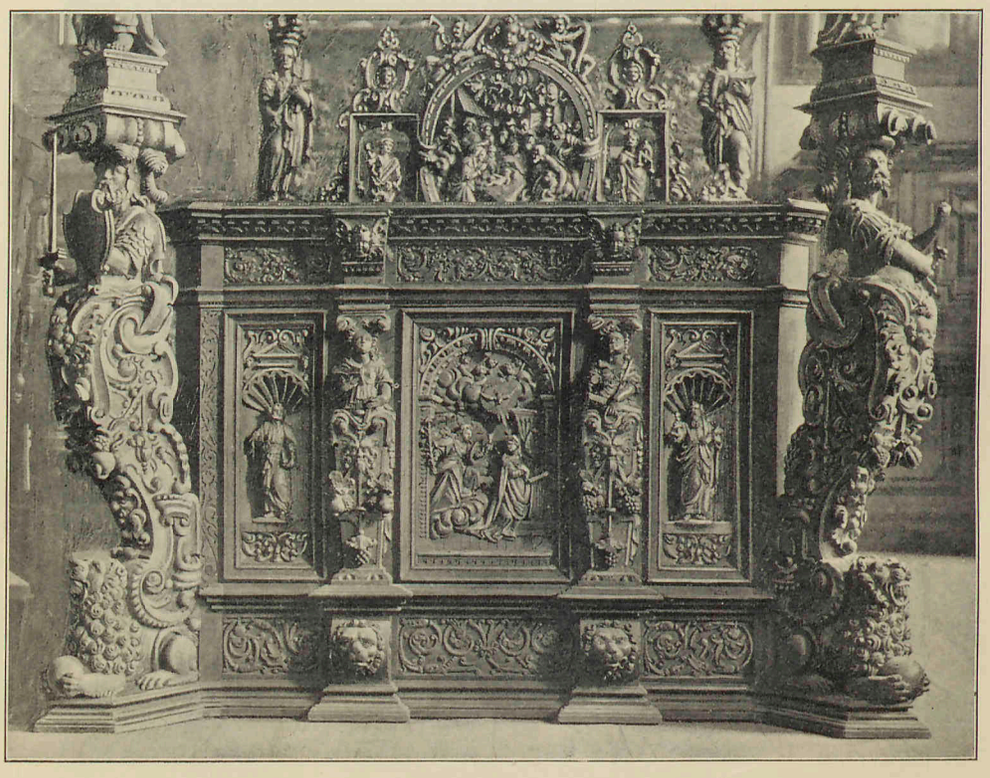

Fig. 119. Fra Klausholmsengen (Nationalmuseet).

Alligevel er det ikke helt let at fastslå grænserne for Peder Jensens virksomhed. Thi der findes i Østjylland en mængde arbejder, der mer eller mindre nærmer sig hans stil. Ligesom han selv må have lært sin kunst i et stort, dansk værksted, således har han opdraget en skare af elever. De har arbejdet både i Horsens, i Århus og i Randers, og enkelte af deres værker er nået helt over til Vestjylland. Trods meget ulige dygtighed fastholder de mange af Peder Jensens ejendommeligheder lige til årene omkring 1700. På denne tid, da de gamle billedskærertraditioner andetsteds næsten helt var sygnet hen, må der i Horsens have boet en af hans lærlinge, der endnu i det første og muligt endog i andet årti af 1700-tallet arbejdede ganske i Peder Jensens manér. En anden af dem er kendt ved navn, nemlig den »*Lauridtz Jensen* i Essenbeck kloster ved Randers, bilthugger«, der 1692 har sat sin signatur på prædikestolen i Ålborg Budolfikirke, og som desuden må have gjort samme kirkes altertavle (1689) samt prædikestol (1687), fontelukkelse (1695) og kirkedøre (1700) i St. Morten i Randers. Hans værker er trods de store, tunge, snoede søjler tydeligt påvirkede af den fremtrængende barokklassicisme, der blandt andet ytrer sig i en vis lyst til at gøre brug af guirlander og i en

stræben efter at bortkaste overflødige ornamenter. Den tendens til nøgtern ro, der trods barokkens yppigheder spores i Peder Jensens manér, er her ebbet ud i en ubehjælpsom og tør adstadighed, og figurerne er blevne både stivere og plumpere.

Alt i alt står eleverne tilbage for mesteren, og kun den eller de lærlinge, der før år 1700 arbejdede i Horsens, lykkes det at gøre ornamentikken elegantere og figurerne mere levende; exempler herpå er den smagfulde gravkapeldør fra 1678 i Horsens klosterkirke med dens nydelige kvindestatuetter (fig. 121), samme kirkes korgitter med dets pompøse kerubengle (1679) samt det pyntelige præsteepitafium i Falling kirke (1681). Det store gros er kun ringere efterhøst. Men det har sin betydning ved at vise, med hvilken sejhed en bestemt værkstedstradition kunde holde sig hele århundredet igennem og bevares af tre eller flere billedskærergenerationer uden at udviskes af de stadigt vexlende stilnuancer*).

*) Blandt de jævnere elevarbejder kan fremhæves altertavlen i Klausholms sognekirke i Voldum (vistnok skåret 1678) samt tavlerne i Auning, Fausing og det vestjyske Bøvling (1684). Udførte af en og samme mand er prædikestolene i Hadbjerg (1663) og Voldby (1666) samt altertavlerne i Voldby og Torsø, alle fire ret grove arbejder. Plumpe kopister har arbejdet i Århus; Mårslettavlen i Århus museum og en række arbejder i byens kirker kan tjene som exempler herpå (sml. Århusbogen, 1906, s. 190).

Ved siden af hele den store Peder Jensen'ske gruppe har der ikke kunnet trives des mange andre virksomheder i Jylland, og de, som med sikkerhed kan stadfæstes, har ikke videre betydning; hverken de arbejder, som en navnløs billedskærer i årene om 1650 leverede til en del vestjydske kirker, eller de, som på samme tid udgik fra *Christen Billedsniders* værksted til kirker rundt om i Vendsyssel, hæver sig over det jævne*). Helt anderledes bliver billedet, når man vender sig til øerne. Her møder man andre store billedskærerværksteder, hver med sit særpræg, og her finder man

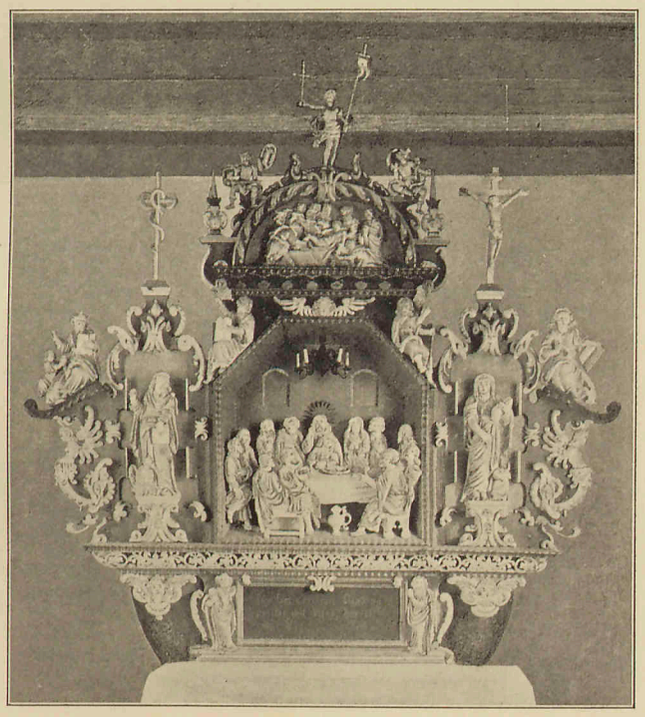

Fig. 120. Altertavle i Saxild kirke. Af Peder Jensen Kolding.

*) Sml. forf.'s redegørelse for altertavlen i Hjørring St. Katrine kirke, som er skåret af Christen billedsnider 1650. Sml. Vendsyssel Tidende 24. december 1905.

nye exempler på, hvorledes værkstederne udviklede sig og trin for trin fulgte stilformernes fremadskriden, indtil de havnede i langt vildere og mere ubeherskede barokformer, end man kan finde indenfor den østjydske skoles rammer. Når dennes arbejder er blevne betegnede som rolige og værdige, er disse adjektivers berettigelse ikke på forhånd indlysende; først når man har stiftet bekendtskab med de andre landsdeles barokmestre, vil det blive klart, at den givne karakteristik ikke er grundløs.

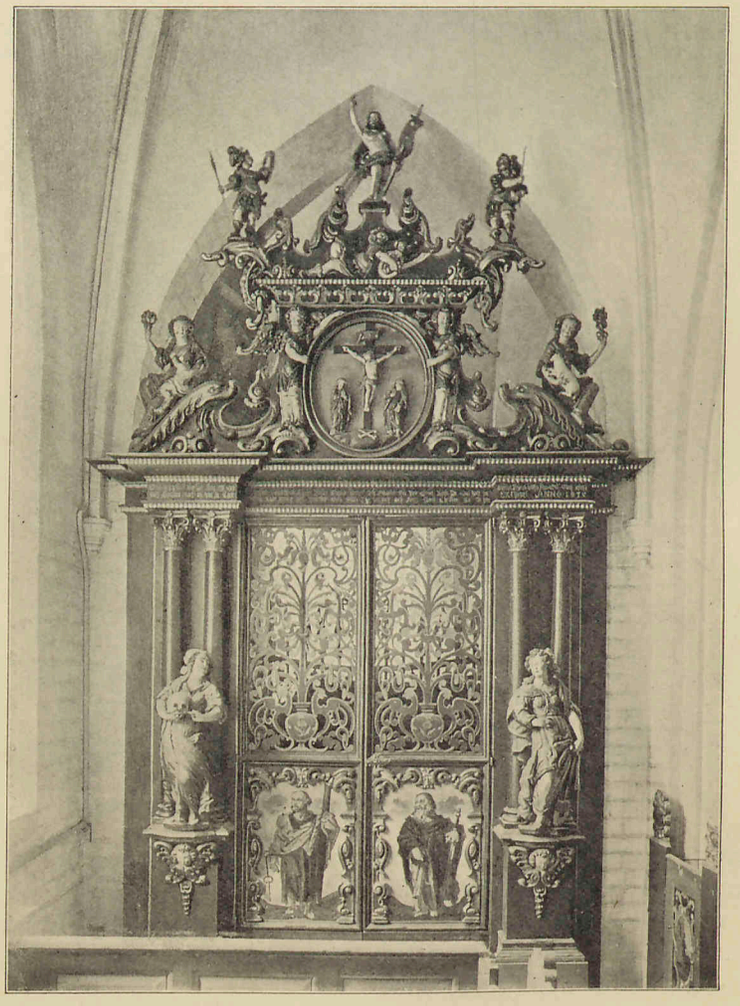

Fig. 121. Kapelgitter i Horsens klosterkirke. 1675.

TREDJE AFSNIT - ANDEN PART

BRUSK-BAROK

Af de store barokke værksteder, hvis udvikling og ledere kan karakteriseres med størst fuldstændighed, har Fyen huset i det mindste eet; på Lolland-Falster er der fulgt et par efter hinanden, og Sjælland har samtidigt haft plads til de to største og betydeligste.

Det overdådige inventar, prædikestol (fig. 122) og stolestader i kapellet på Holckenhavn, som fru Ellen Marsvin lod indrette 1634, hører mellem landets rigeste kirkeudstyr i brusk-barok. Efter en usikker meddelelse, som det ikke er lykkedes at finde hjemmel for, skal det være skåret af en Sønderjyde, *Hans Dreier* fra Haderslev*). Det virker på mange måder fremmedartet, både ved valget af materialer (frugttræ er brugt til mange fyldinger), ved den underlige figurblanding, der forener den største livfuldhed med en ubegrænset foragt for anatomien, og ved ornamentikken, der trods sin udpræget barokke karakter dog ikke indeholder en eneste vrængemaske, men derimod talrige tunge vindruer og frugtklaser samt en vrimlende mængde af store englehoveder. Usædvanligt er det også, at der i adskillige felter er gjort brug af barokke akantusblade, som ellers spiller en beskeden rolle i den hjemlige træskærerkunst, og helt enestående synes det at være, at der på et panel er anbragt en række store fantasihoveder, som direkte er kopierede efter sentgotiske forbilleder.

Det er forståeligt, at dette mærkelige arbejde fik megen indflydelse på den fyenske barokudvikling. Nogle af dets særheder er vel gået upåagtede hen; men andre efterlignes i så godt som alle senere fyenske snitværker, der både kan fremvise de tunge, grove vindrueklaser, de urimeligt store englehoveder, som regelmæssigt er udført i større format end de andre figu-

*) Richardt og Secher: Danske Herregårde, I, nr. 3. Årstallet 1634 forekommer på stolestaderne, hvis skårne indskrifter alle er plattyske.

rer, de ovale, udtungede rammer om relieefferne og adskillige andre enkeltheder*). Hist og her spores også en forkærlighed for et æmnevalg, der går ud over de dagligdags rammer, og som meget vel kan have sit udspring fra Holckenhavnmesteren, der fremdrager mange ellers lidet nyttede bibelske scener til brug for sine relieffer. Man se til exempel den mærkelige,

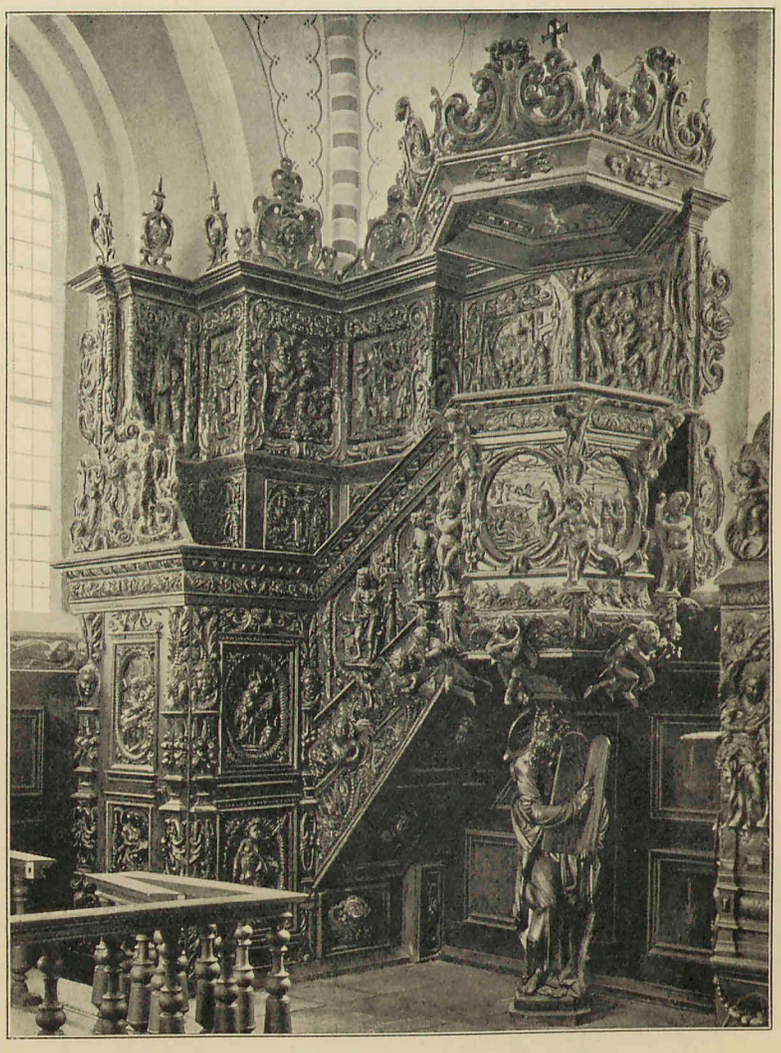

Fig. 122. Prædikestol i Holckenhavns kapel. 1634. Af Hans Dreier?

her som vignet gengivne fremstilling af dødens triumf, der findes på indgangsdøren til Vindernes gravkapel i Dalum kirke ved Odense (1646), og som må være skåret af den mest fremtrædende blandt de fyenske billedsnidere fra århundredets midte, mester *Anders Sørensen fra Odense**). Om ham ved man bestemt, at han har skåret den anselige altertavle i Nakskov (1657, fig. 123), samt prædikestolen i Nyborg, og hans stil genkendes på den

*) Muligvis har dog en anden barokmester, *Frants Krag* i Odense, haft nogen betydning. Af hans arbejder kendes snitværket på dronning Sofies anetavle i Nykøbing på Falster, der 1626 betaltes ham med 40 rdlr. F. R. Friis: Bidrag s. 154. — E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter IX, s. 197 f.

*) Mumme: St. Knuds kirke, s. 105. — Trap: Danmark, III, s. 594 efter Fædrelandet 1875, nr. 96. — Rhode: Lolland-Falster, I, s. 72.

nu nedtagne, vældige altertavle i Odense St. Knud (1649), på alt inventaret i Dalum og på nogle fyenske epitafier med årstal fra 1640 til 1664*). Den er meget let kendelig, og trods de nævnte ligheder i visse nes anbragte på må og få. Anders Sørensen derimod simplificerer og forgrover. Hans figurer er plumpe og hans ornamentik lidet omhyggelig; kapitælerne over hans snosøjler er skrumpede ind til fire vindrue-

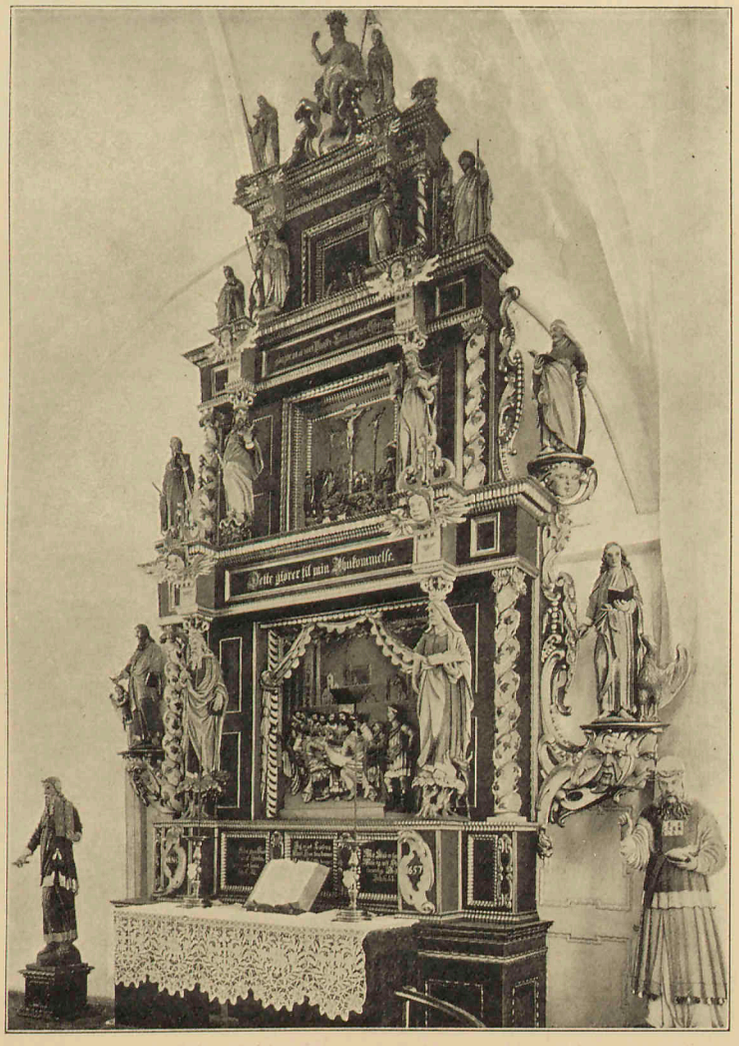

Fig. 123. Altertavle i Nakskov kirke. 1657. Af Anders Sørensen.

detaljer skiller den sig skarpt fra Holckenhavnmesterens. Hos denne sidste går al helhedsvirkning tilbunds i de gnidrede, fine enkeltheder, og relieffer og figurer sy-

klaser, og kerubhovederne er voxede til hele kæmper, hvis hårtjavser hænger dem ned over panden. Men hans bedste værker vidner om en brutal kompositionsævne, som forstår at samle et ovalt midtbilled med brudte gesimser og yderligere at forhøje virkningen ved store, tungt bølgende bruskornamenter og langt udtrukne vrængemasker, der ser ud, som de var lune-

*) Foruden det fig. 124 afbildede exempel rådmand Jørgen Mortensens epitaf i Odense St. Knud 1640, Lerchernes epitaf i Nyborg 1656 samt et epitaf i Mesinge 1664. — Sandsynligvis er også prædikestolen i Vindinge forarbejdet af Anders Sørensen.

fulde formationer, opståede ved et sejtflydende stofs størknen.

Fra først til sidst former bruskbarokken sig helt anderledes i de to værksteder, der trivedes på Lolland-Falster.

og solide, og de vandrette lister er bestemt gennemførte. Men i ornamentikken gør de skæve øreflipslyng sig stærkt gældende; hermernes fodstykke viser sig ved nøjere eftersyn at være altfor spinkelt,

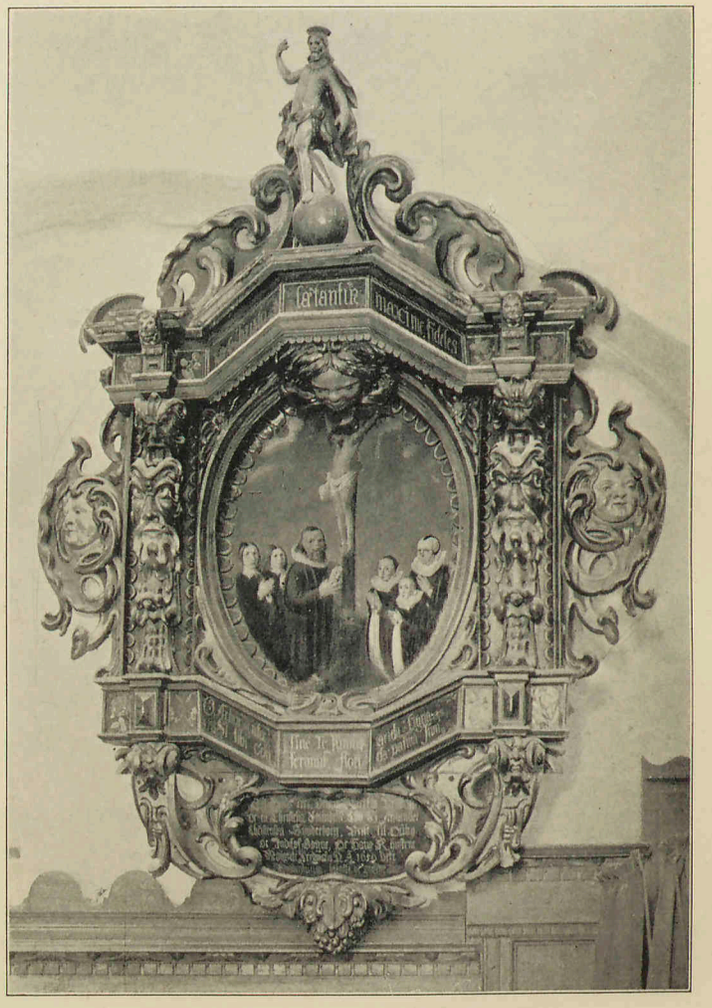

Fig. 124. Epitaf i Nørre Åby kirke. 1650.
Af Anders Sørensen fra Odense.

1630 fik Nakskov kirke en ny prædikestol (fig. 126*) og et nyt pulpitur. Disse smukke arbejder står på et noget lignende udviklingstrin, som den jydske Peder Jensen nåede nogle faa år senere. Deres opstalt præges af renæssancens arkitektoniske regelrethed; hermerne synes faste

*) Topstykker afbildede i E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter IX, s. 188.

mens deres maveparti er tungt og stærkt fremspringende; fantasimaskerne skærer fæle grimasser. Og detaljerne er hist og her behandlede med skitsemæssig flygtighed; i stærk modsætning til Peder Jensens pillenhed er de enkelte snit kun sjældent efterglattede.

Kirkeregnskaberne nævner ikke kunstnerens navn og opfører kun udlæg til en

vogn, som hentede billedsnideren i Maribo, »der di tingede med hannum po popilturitt«. Men signaturbogstaverne I.R. på prædikestolens opstandelsesrelief tillader ikke nogen tvivl om, at begge arbejder er udførte af *Jørgen billedsnider*, der førte tilnavnet *Ringnis**) og således måske stammer fra Ringenæs ved Flensborg. Visse stilejendommeligheder kunde tyde på, at han har lært kunsten hos en flensborgsk mester. Da han i Nørre-Vedby kirkeregnskab 1638 benævnes »Jørgen billedsnider af Nachschouff«, må han senere have slået sig til ro i den by, hvorfra han modtog sin første store bestilling. I årene 1630—43 udførte han en statelig række arbejder til lolland-falsterske kirker, hvoraf foreløbig kendes 13 prædikestole og 8 altertavler foruden nogle mindre snitværker*). Fyldigst er han måske repræsenteret i Kippinge, hvis rige inventar for største delen er af ham (fig. 125). Virksomheden synes at være drevet temmelig fabriksmæssigt. Prisen på en prædikestol varierer fra 80

Fig. 125. Prædikestol i Kippinge kirke. Af Jørgen Ringnis.

*) Rhode: Lolland-Falster, II, s. 10, ved omtalen af det nu ødelagte korgitter i Nykøbing. Enkelte rester af dette findes endnu i kirken.

*) Således Nicolaus Wismars 1632 opsatte epitaf i Nykøbing. Billede i E. F. S. Lund: Danske malede Portrætter IX, s. 214.

til 150 slettedaler (henholdsvis Vålse 1631 og Tingsted 1633); 1642 kostede prædikestolen i Nørre-Alslev 100 rigsdaler, og 1638 fik han 100 slettedaler for altertavlen i Nørre-Vedby. Han har haft to skabeloner for prædikestole, den ene med fire evangeliststatuer, arrangerede i nicher som apostelfigurerne på Nakskovpulpituret, men hyppigst med deres tegn stående i smånicher på hjørnerne (Stubbekøbing 1633, Nykøbing), den anden med nytestamentlige relieffer. For altertavlerne*) synes der endda kun at have været een konstant type, der udmærker sig ved en ganske elegant, men noget for sammensat komposition; storgesimsens fremspringende midtparti bæres af et par søjler, som er stillet lige foran nicher med evangeliststatuer.

Trods de stadige gentagelser spores der selv i Jørgen Ringnis' arbejder en udvikling i barok retning, men stærk er den ikke, og der er et ret stort spring mellem hans sidste og en opdukkende medbejlers første og største arbejde, altertavlen i Maribo (stafferet 1641). Ikke fordi arkitekturen er mere opløst, men fordi enkelthederne er langt mere forvredne og bruskede. På Maribotavlen er søjlekapitælernes volutter blevne til ringlende proptrækkerkrøller, og englevingerne er ikke af fjer, men af en tung, læderagtig masse; på tavlens sideornamenter er de knudrede slyng vendte og drejede i de naturstridigste former, og keruberne vrider hovederne af led for at følge trit med ornamenterne.

Andre altertavler, f. ex. den lille tavle på Berritsgård, tavlen i Sønder-Kirkeby og tavlen i Elmelunde på Møen (fig. 127, før 1648), hvilken sidste i kompositionen meget minder om Ringnis-tavlerne, viser de samme ejendommeligheder, der desuden kendes fra korgitteret i Halsted og et par epitafier sammesteds, som ene er sammensat af proptrækkerkrøller og bølgelister*). Og endelig møder man denne maner i Sorø klosterkirke, på prædikestolen, som er skåret 1650, på den vistnok lidt yngre altertavle og på de vigtigste partier af korgitteret. Udført med stor teknisk bravur mangler disse stykker dog barokkens saftige humør; det er betegnende, at Berritsgårdtavlen og Sorøtavlen er de eneste barokaltere, som kan opvise søjler med skarpe, kantede snoninger, og det lader sig ikke nægte, at de viltre ornamenter er træede og tørre, og at deres dans minder om et bal af benrade. Men noget ganske for sig selv er de, og når der i en snedkerstrid i Helsingør nævnes en *Hendrik Werner*, som 1642 udstedte et lærebrev fra Maribo og endnu 1652 kaldte sig borger og indvohner udi Maribo, men dog daterede et nyt lærebrev fra Sorø, kan der ikke være tvivl om, at han er identisk med Jørgen Ringnis' utvivlsomt tysk fødte efterfølger**).

Når der både for Anders Sørensens og for Jørgen Ringnis vedkommende er peget på, at de er påvirkede fra Sønderjylland, måtte det gøres med varsomhed og forbehold, da stilformerne ikke tillader helt uomtvistelige slutninger. Og i al fald har disse mestre føjet så meget nyt til det modtagne, at det ikke bliver afgørende for deres stil. Historisk set vilde en sådan omplantning fra Sønderjylland til kongeriget ikke være usandsynlig, netop på denne tid. Man ved, at selve den gamle *Henrik Ringerink*, som i en årrække havde været Flensborgs ypperste billedskærer, 1629 døde i København, hvorhen han kort før var flygtet under Wallensteinskrigen, og han har næppe været den eneste billedskærer, som på den måde blev forjaget til

*) Kippinge 1636, Nørre Vedby 1638, Nørre Alslev, Gunslev, Systofte, Tillitse, Torkildstrup, Krønge 1643.

*) Det ene er opsat 1657. Sml. billeder i Lund: Danske malede Portrætter IX, s. 229 f.

**) Forfatteren skylder lærer Laurids Petersen, der først har fundet Maribo-sniderens navn, tak for nøjere oplysninger og rettelser til, hvad der meddeles i bogen om det ærbare Snedkerlav i Helsingør. Tillæg, s. 9. — Enkelte elevarbejder forekommer i lollandske kirker. Sml. f. ex. Lund: Malede Portrætter IX, s. 242 (epitafium i Nørre-Vedby 1686).

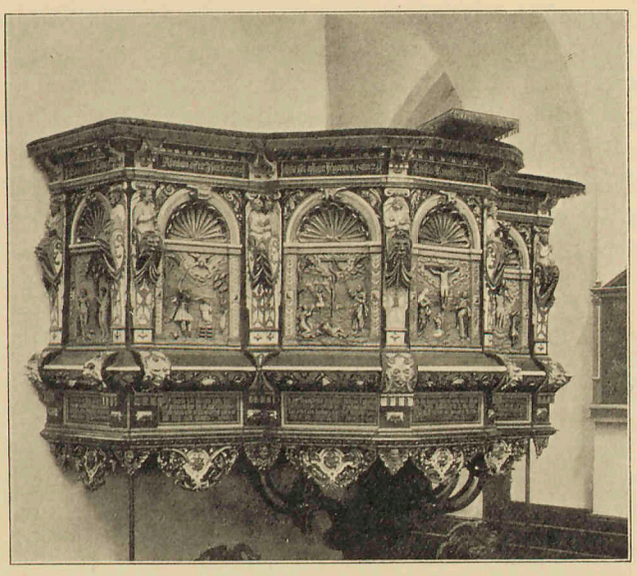

Fig. 126. Prædikestol i Nakskov kirke. 1630.
Af Jørgen Ringnis.

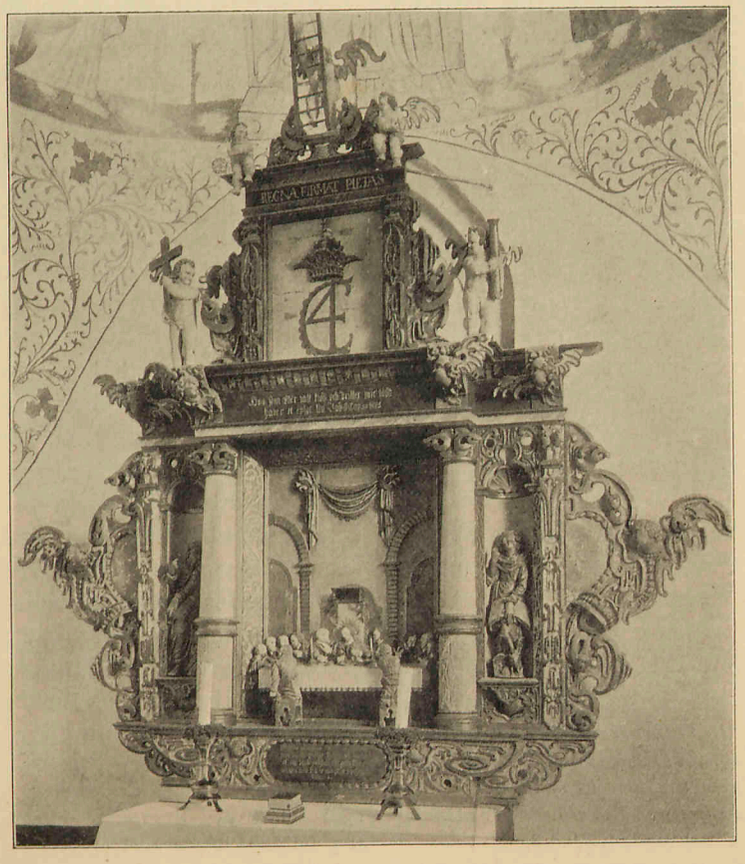

Fig. 127. Altertavle i Elmelunde kirke. Af Hendrik Werner.

kongeriget*). Men også uden påviselig sammenhæng med trediveårskrigen kan der fra trediverne nævnes et exempel på en hidtil ukendt, kraftig strømning fra hertugdømmerne til kongeriget, og det kan vises, at et af de betydeligste sønderjydske værksteder har leveret arbejder til kongerigske kirker og gennem en lærling præget et af de store sjællandske billedskærerier.

Nationalmuseet ejer desværre ingen fyldig repræsentation af de forskellige danske barokgrupper. Foruden Peder Jensens Klausholmsseng og nogle brudstykker fra en Jørgen Ringnis' falsterske prædikestole findes der vel nogle gode møbler, der både er udstyrede med snitværk, med intarsia og med finering, et typisk vråskab, et par større skabe og andet mere, deriblandt det sære kunststykke, som den blinde snedker *Johan Bielefeld* fra Oldenborg solgte til kong Kristian V**), der tilstod ham en årlig pension på 100 rdl. Men af kirkelige snitværker rummer museet næsten intet. Der er imidlertid et andet sted i København, hvor man kan få et hurtigt overblik over, hvad barokmestrene formåede. I Holmens kirke stammer alt inventaret fra baroktiden; skibet beherskes af den vældige prædikestol, koret af den pompøse altertavle, der hver for sig synes at have krævet års arbejde, og korvæggene er dækkede af barokke epitafier, de fleste af sten, nogle af træ.

I epitafiet over provst Nicolai Spend († 1661) viser bruskbarokken sig lettere og mere legende, end vi hidtil har haft lejlighed til at se den. Smidigt og elegant føjer egetræet sig efter ethvert af kunstnerens luner. Arkitekturen er helt opløst, de vandrette led næsten forsvundne; det store korsfæstelsesrelief har sprængt gesimsen og afsluttes foroven af en spillende livlig ornamentbue; vinrankerne, som omklamrer snosøjlerne, er skårne med den største dygtighed. Bag Kristi kors svæver skyer og flammende lysstråler. Intetsteds i Danmark finder man bedre barokfigurer end den korsfæstede frelsers forvredne legeme og de klagende, af sorgen oprevne skikkelser ved korstræets fod. Der er over dem et pust af Rubens ånd.

Deres stil tilhører den ypperste barokmester i hertugdømmerne, billedskæreren *Hans Gudewerth* i Eckernförde, som er skildret med germansk grundighed i særligt værk af dr. Gustav Brandt*). Han har fået sin første uddannelse i hjemmet. Faderen, som ligeledes hed Hans Gudewerth, og som døde 1642, var en meget dygtig og agtværdig Eckernförde-lavsmester og havde et betydeligt snedkerværksted, hvis småtskårne, gnidrede, figurrige stil genkendes på mange slesvigske og holstenske snitværker, især på en række store kister. Før doct. Brandt (i en afhandling i Thaulow-Museets årsberetning 1902—3) satte den ældre Gudewerths navn i sikker forbindelse med disse arbejder, kaldte Tyskerne ham »der Meister mit dem flöteblasenden Hasen«. Dette musikalske dyr og værkstedets andre særegenheder, dets angst for glatte flader og dets forkærlighed for småfigurer i datidsdragt, er repræsenterede både i danske privatsamlinger og museer. Bedst kendt er det pragtstykke, som det på den Frohne'ske auktion lykkedes Kunstindustrimuseet at bevare i dansk eje. På Frederiksborg står en anden holstensk adelskiste, hvis søsterkiste findes på en fyensk herregård, Nationalmuseet ejer nogle brudstykker af skabe**), og hertugen af Cumberlands samling i Kunstindustri-

*) Om Henrik Ringerink se Sauermann i Bericht des Kunstgewerbemuseums in Flensburg 1900, s. 36 f. — G. Brandt: Aus den Sammlungen des Thaulow-Museums. — Nationalmuseet ejer to repræsentanter for Ringerink'ske værkstedsarbejder, vindeltrappen fra Gildebrødrehuset i Slesvig by og en kiste med fire relieffer (fig. 27). Et skab, der fandtes i den Frohne'ske samling i København, er afbildet i Ældre nord. Architektur I. 4. Blad 3.

**) F. R. Friis i Tidsskrift for Kunstindustri 1887, s. 122 f.

*) G. Brandt: Hans Gudewerth. Kiel. 1900. Sml. også Jahrb. der Hamburg. Wissenschaftl. Anstalten, XIV (1896) og XVI (1899).

**) I Folkemuseet findes et mangletræ, der vistnok er skåret af Hans Gudewerth.

museet kan ligeledes vise prøver paa hans værkstedsarbejder.

Fader og søn har rimeligvis arbejdet i fællesskab, efter at sønnen havde vandret på sit håndværk i udlandet. En stilblanding, der efter mit skøn bærer vidnesbyrd om kompagniskabet, ses morsomt på nogle brudstykker af en kiste, som findes i privateje i København (fig. 128), og som er købt på Sydfalster; da en af hermefigurerne synes at være et portræt af den udvalgte prins Kristian, er det næppe for dristigt at antage, at den har stået på Nykøbing slot — måske har den hørt til brudeudstyret 1634. Den ældre Gudewerth tilhører stykkets opbygning og helhedsvirkning; sønnens påvirkning derimod skyldes ornamentikkens små barokdele og visse figurlige enkeltheder. Men friere kunde sønnen udfolde sine kræfter, når han arbejdede på egen hånd. Især hans tidligere arbejder har en bedårende finhed og en mesterlig detajlbehandling, og det elegante præg mister de aldrig, skønt den yngre Gudewerth som så mange af sine kaldsfæller stadigt gik videre ad barokkens veje.

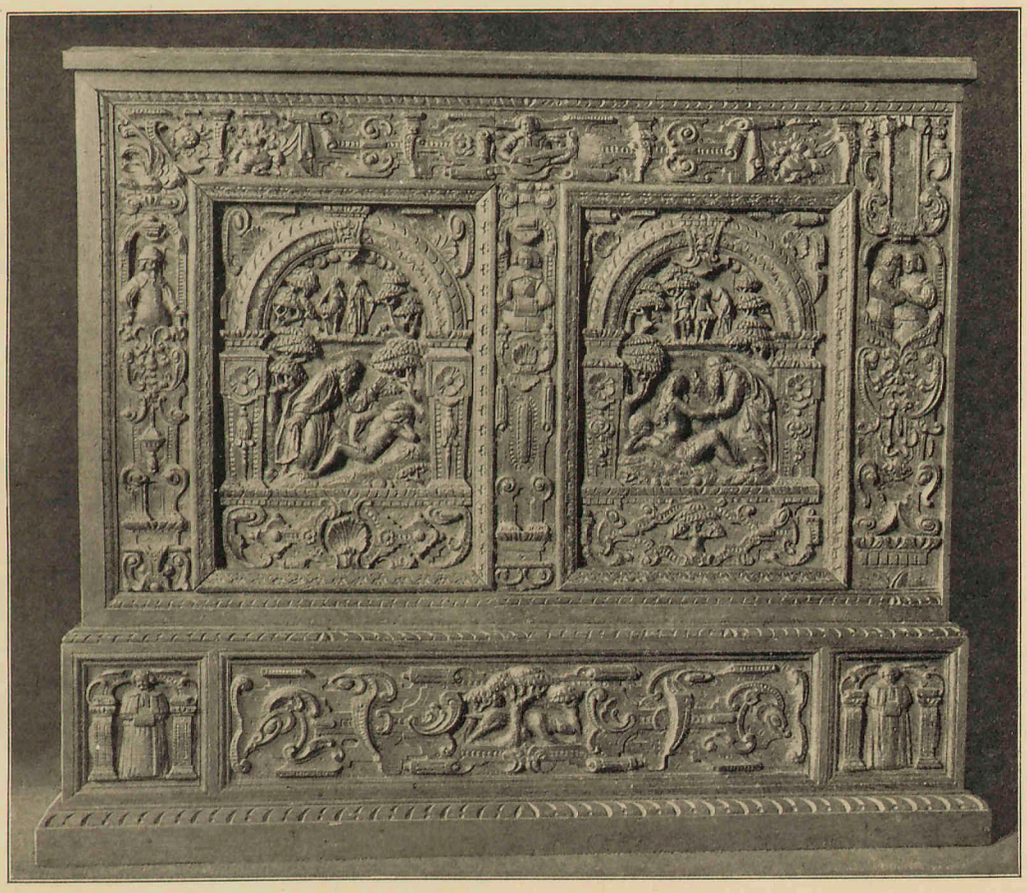

Fig. 128. Brudstykke af en kisteforside. Fra Gudewerthernes værksted i Eckernførde.

Netop det lette og fine i hans maner berettiger hans biograf til at anvende ordet protorokoko for at karakterisere et af mesterens sidste arbejder, et epitafium i Eckernførde fra 1661. Det har virkelig mange ligheder med de langt yngre franske rokokoformer.

Gudewerths hovedværker findes naturligvis i hertugdømmerne; men skønt det er ubekendt for hans biograf, og skønt det

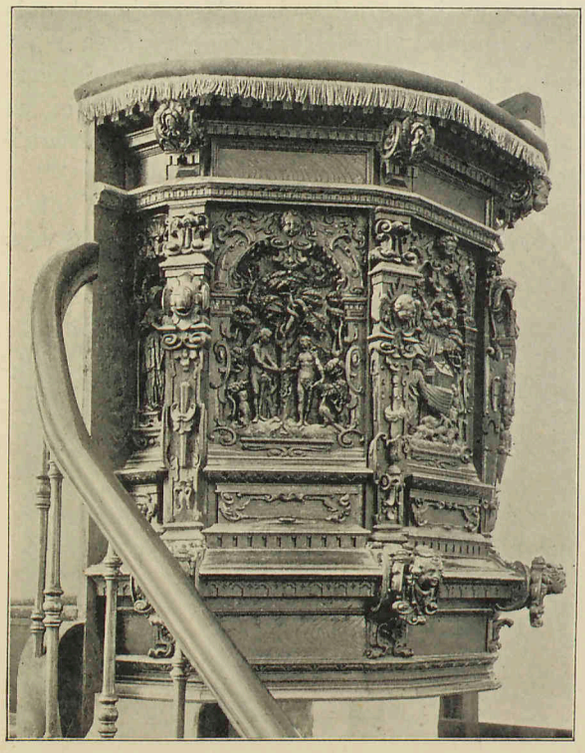

Fig. 129. Prædikestol i Snøde kirke.
Af Hans Gudewerth.

ikke lader sig bevise af skriftlige kilder, har han dog været den sønderjydske billedsnider, der har fået flest bestillinger fra Danmark. I tre langelandske kirker, Snøde, Stoense og Bødstrup, findes Gudewerth'ske prædikestole; den sidstnævnte er skåret 1634, og de to andre stammer ligeledes fra hans ungdomstid (fig. 129). En halv snes år senere, 1643, synes han at have leveret det mærkelige gitterværk for Borchard Ruds kapel i Halsted kloster på Lolland, hvor han har fortsat traditionen fra sin faders kistefabrikation og hugget fire vel udførte statuer af adelsmænd og drabanter i datidens dragter. Et epitafium i Nakskov kirke, stafferet 1646*), samt prædikestol og epitaf i den nærliggende Sandby kirke stammer vistnok fra hans værksted, og endelig har sikkert også provst Spend ladet sin mindetavle skære af Eckernfördemesteren.

Det skal dog indrømmes, at henførelsen af dette epitaf og de lollandske arbejder til Hans Gudewe rth selv ikke er helt uomtvistelig, og at der netop på dette punkt er mulighed for at forvexle læreren med en lærling.

Side om side med Spends mindetavle hænger i Holmens kirke et andet epitafium (sml. s. 10, fig. 8), som er opsat over Bremerholms viceadmiral Poul Jørgen Bjørnsen († 1680) og hans hustru Anne Valentinsdatter († 1683), men som sikkert må være fra tiden ved 1677, i hvilket år portrætbilledet blev malet af Henrik Ditmar. De tomme pladser til dødsårene i indskriften stadfæster, at viceadmiralen selv i levende live har sørget for sin egen ihukommelse. Ved første øjekast synes epitafierammen Gudewerths stykker så lig, at det er fristende at tilskrive ham også dette arbejde. Ret beset holder denne antagelse dog ikke stik; det er vel præget af hans stil, men ikke af hans hånd — det er kun et elevarbejde.

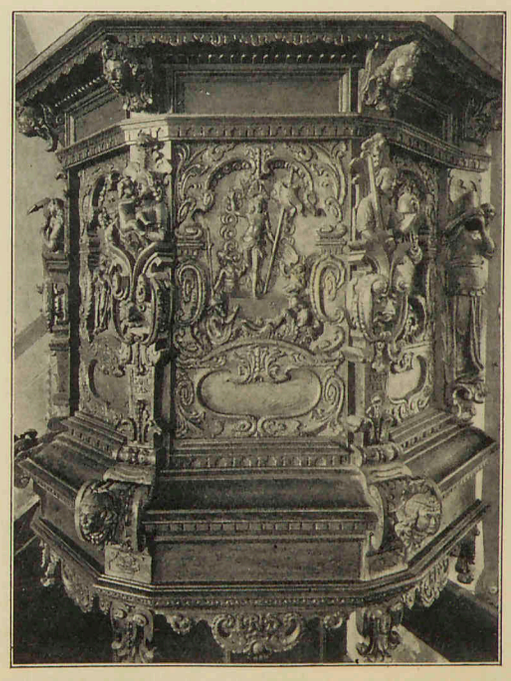

Fig. 130. Prædikestol i Nørre Jernløse kirke. 1679.
Af Lorents Jørgensen.

*) Sml. Lund: Malede Portrætter IX, s. 189.

Snitværket på dette epitafium har mange slægtninge rundt om i danske kirker, i Holbæk kirke hænger et lignende portrætbilled fra kirkens ødelagte fontegitter, hvor Ditmar 1672 har arbejdet i fællesskab med samme billedskærer*), og dennes stil genkendes både på epitafier i Holbæk og på forskellige, fuldt signerede arbejder i vestsjællandske kirker. På prædikestolen i Holmstrup kirke ved Holbæk (fig. 132—3) læses: »Lorentz Jories infen et fecit« samt årstallet 1647. Altertavlen i Gjerlev kirke (ved Slagelse) meddeler selv, at den er udført 1667 »artifice Laurentio Georgio statuario«. På prædikestolen i Nørre Jernløse kirke ved Holbæk (fig. 130) står: »Laurentius statuarius fecit 1679«.

*) Sml. Lund: Malede Portrætter IX, s. 92.

Og på et krucifix i Butterup kirke (ligesom Nørre Jernløse liggende i Merløse herred), er malet: »Til dette gudtz huusis beprydelse hafver konstriig Lorentz Bilthugger dette krucifix foræret«. Samme hæderstitel, »den konstrige mand«, tillægges ham 1676 af sognepræsten i Sønder-

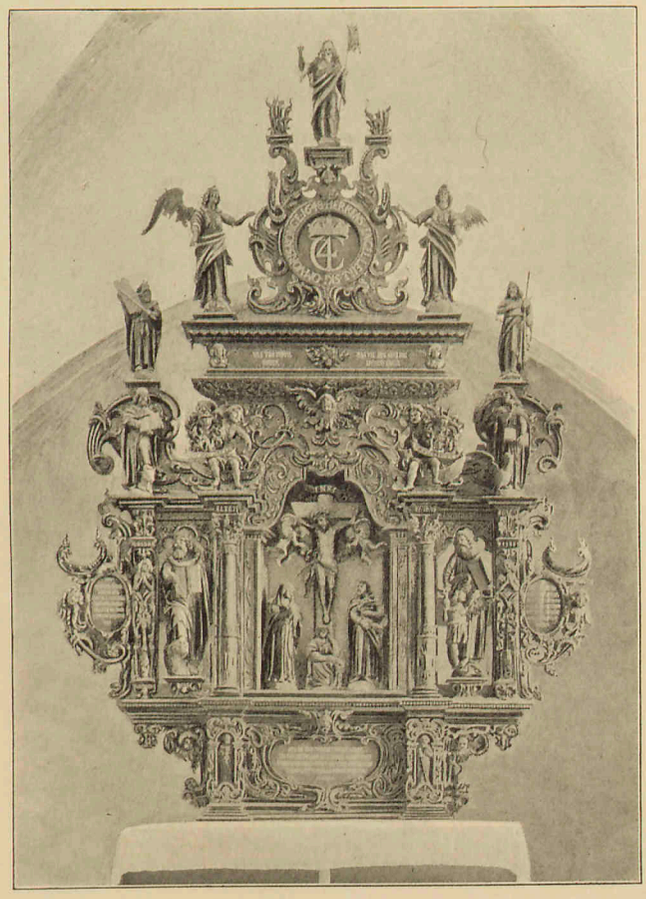

Fig. 131. Altertavle i Egebjerg kirke. 1648. Af Lorents Jørgensen.

Jernløse*). Kirkeregnskaberne for Olai kirke i Helsingør fordansker hans navn til *Lorents Jørgensen*; de titulerer ham enten alterbygger eller biltsnider, og de oplyser, at han var af »Hulbech«, hvilket også fremgår af andre kilder. Han har dog sikkert arbejdet nogen tid i Danmark, før han slog sig ned i den lille sjællandske by,

*) Notits om kirkens prædikestol, der kostede 125 rdlr. (efter præsteindberetn. af 1808 i Nationalmuseets arkiv).

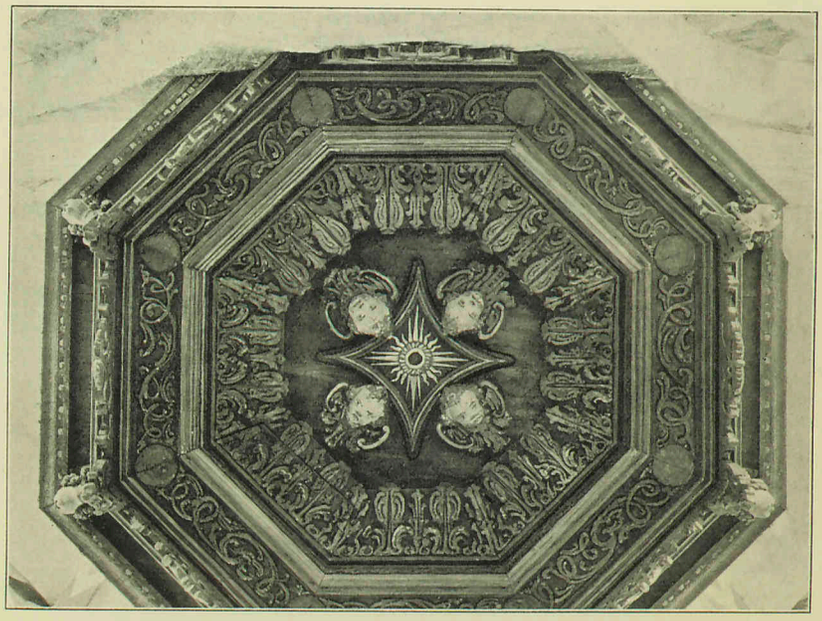

Fig. 132. Undersiden af Holmstrup prædikestols himmel.
1647.

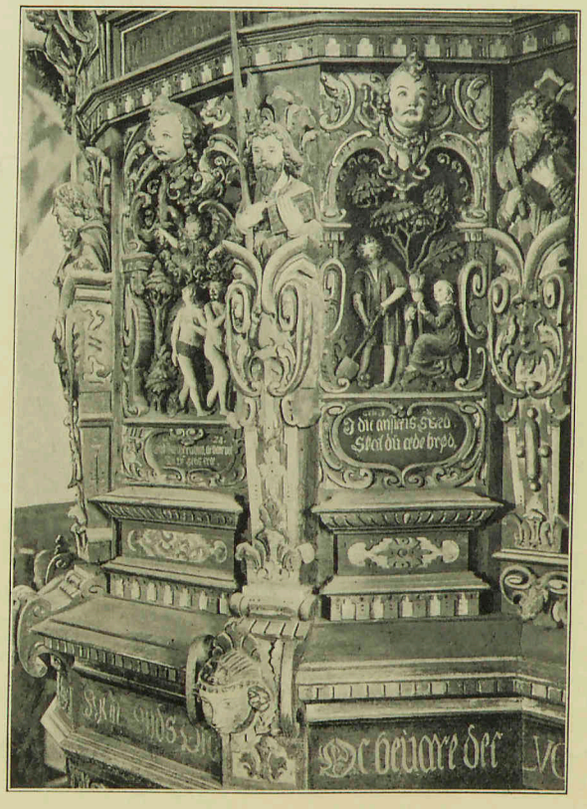

Fig. 133. Fra prædikestolen i Holmstrup kirke.
Af Lorents Jørgensen.

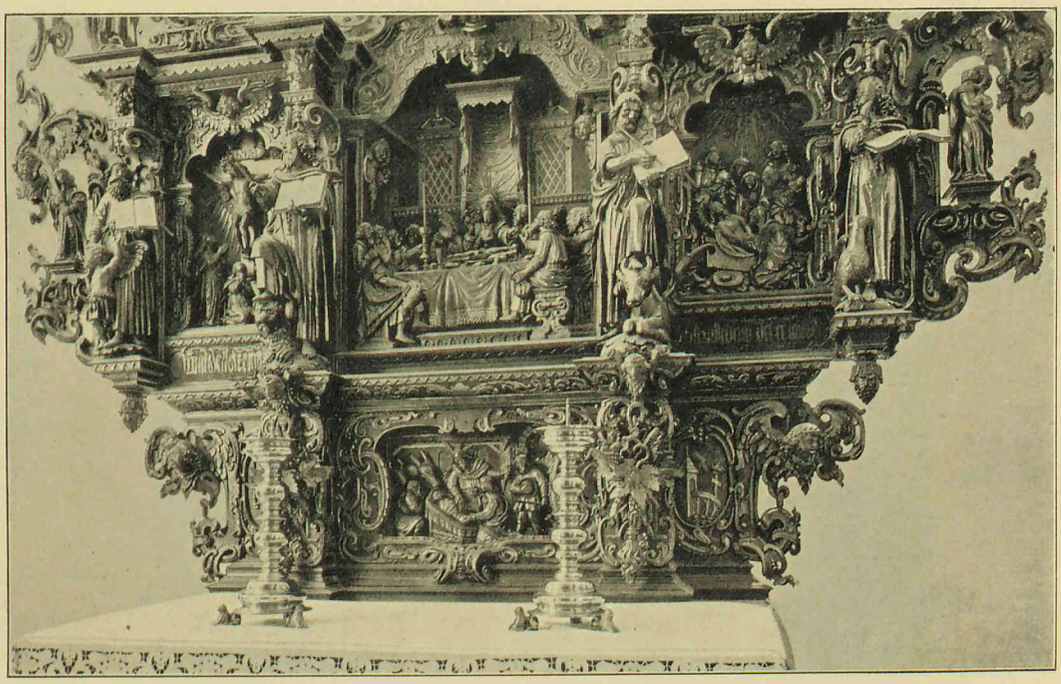

Fig. 134. Fra altertavlen i Køge kirke. 1652. Af Lorents Jørgensen.

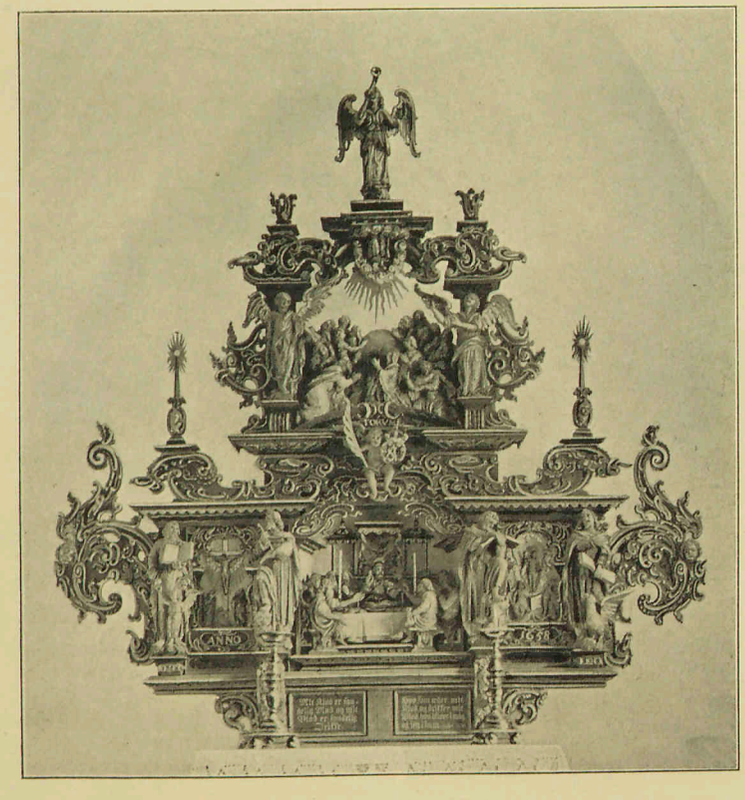

Fig. 135. Altertavle i Asminderød kirke. 1658. Af Lorents Jørgensen.

og ikke blot det slesvigsk klingende navn, men også de steder, hvor hans første arbejder findes, gør det yderligere sandsynligt, at Gudewerth har været hans lærere som 1645 ombyttede øen med Dragsholm len, og med denne gode kunde, hvis våben også findes på de tidligste arbejder til Holbæk-Kallundborgegnens kirker, er

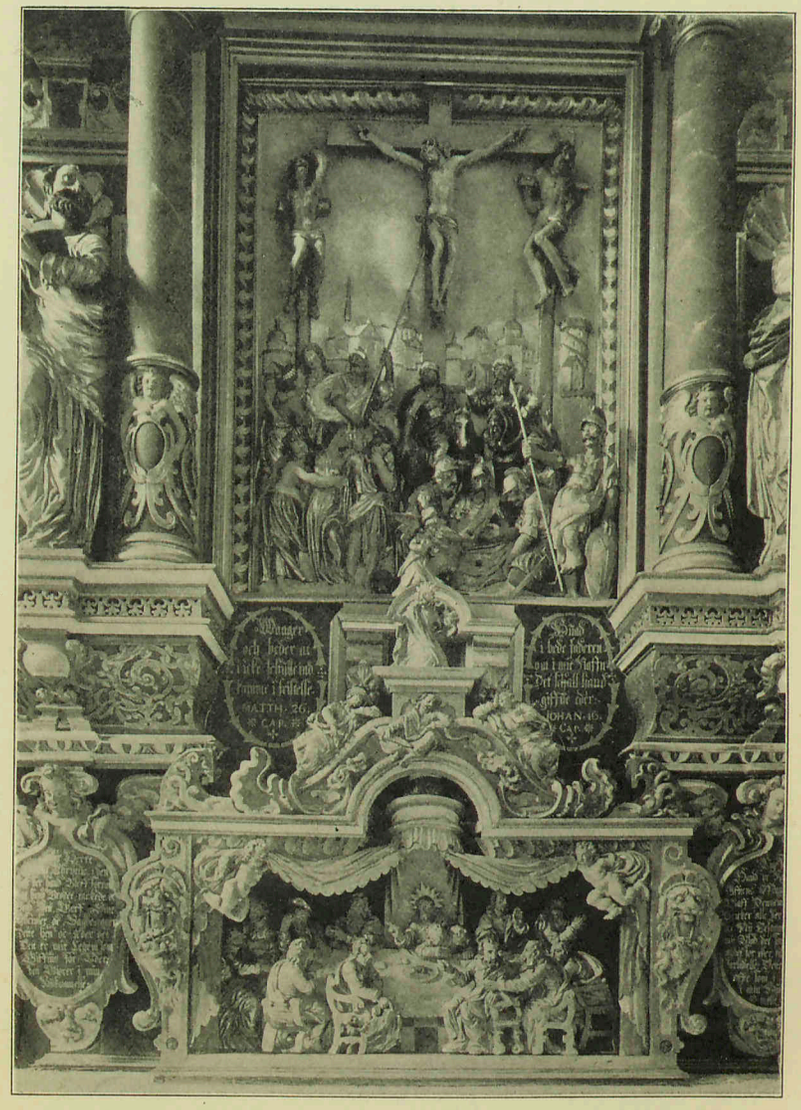

Fig. 136. Fra altertavlen i Vordingborg kirke. 1641. Af Abel Schrøder.

mester. Hans små særegenheder spores på den nydelige døbefont i Tranekær, på den 1644 skårne altertavle i Stoense og på prædikestolen i Fuglsbølle (før 1645), alle tre på Langeland, hvor jo også Gudewerths prædikestole findes. Lorents Jørgensens langelandske arbejder er alle udførte for lensmanden på Tranekær, Kristoffer Urne, billedsnideren fulgt til Sjælland. Den »kunstrige mester« blev sikkert boende i Holbæk til sin død, der må være indtruffet i årene efter 1679*).

*) Efter at dette forlængst er nedskrevet, kan det nu oplyses, at Stoensetavlen oprindeligt stod i Tranekær, og at regnskaberne nævner Lorentz billedsnider som dens mester (O. Lütken: Bidrag til Langelands Historie, s. 132).

Hans lange arbejdsår og hans forbløffende produktivitet berettiger den usædvanlige stolthed, hvormed han nævner sig selv. Indtil dato er det lykkedes at finde tolv prædikestole og fjorten altertavler, foruden fire epitafier og adskillige mindre arbejder, der er udgåede fra hans værksted, og rækken er sikkert endnu ufuldstændig. Imponerende er især de store altertavler til

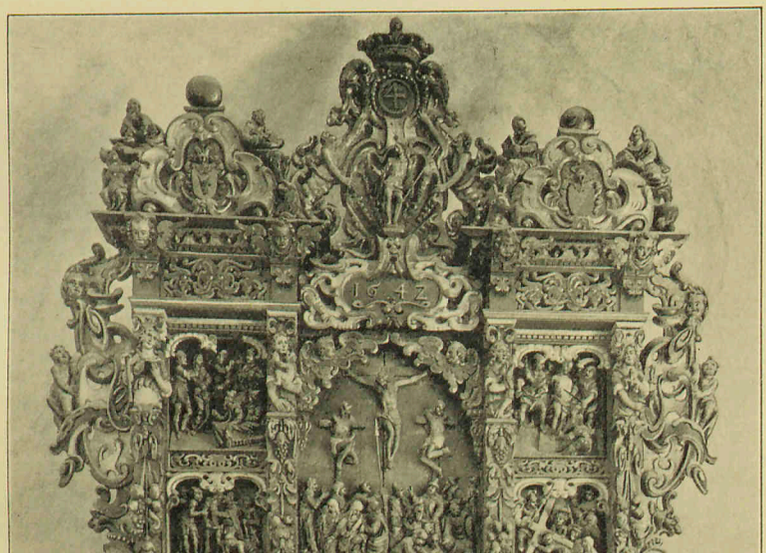

Fig. 137. Altertavle i Hammer kirke. Stafferet 1642. Af Abel Schrøder.

sjællandske købstadkirker, Kallundborgtavlen fra 1650, Køgetavlen (fig. 134) fra 1652 *) og endelig Lorents Jørgensens vældigste værk, tavlen i Helsingør Olaikirke, der blev forarbejdet i årene 1662—65 og betaltes med 450 daler til billedsnideren. Men trods denne produktionsevne smager det dog af praleri, når han siger, at han komponerede (»invenit«) prædikestolen i Holmstrup, ganske ligesom Gudewerth skriver på sine arbejder. I virkeligheden ligner den og alle hans andre prædikestole Gudewerths arbejder så nøje, at ligheden kun kan forklares ved at antage en direkte efterligning. Det gør ingen forandring, at det store flertal af prædikestolene har et særegent æmnevalg, Adams og Evas historie, der slutter med en karakteristisk fremstilling af de første forfædres slidfulde liv efter syndefaldet (fig. 132—33); thi endogså enkeltheder i disse scener har deres tilsvarende hos læremesteren (sml. fig. 128). Og ganske det samme resultat når man, hvis man sammenligner Gudewerths og Lorents Jørgensens altertavler. De er opbyggede på samme måde; midtbilledet, der altid er nadveren*), sprænger gesimsen nøjagtig på samme vis og synes at løfte

*) I følge kirkeregnskaberne er tavlen kørt på vogne fra Holbæk til Køge. Fra Arkiv og Museum III, s. 363.

*) Afvigende er kun Egebjergtavlen fra 1648, hvis midtfelt indeholder en krucifixfremstilling af samme type, som forekommer på Gudewerths Eckernfördetavle og på det københavnske provsteepitaf.

topstykket op på en indsnøret hals af lette ornamenter. Ligheden strækker sig til figurernes detaljer, uden at det lykkes mester Lorents at nå tilnærmelsesvis op på siden af læreren; dennes skikkelser kan være naturlige og næsten alt for udtryksfulde, mens elevens figurer ofte er stive og ensformige. Evangelisterne indtager næsten altid de samme positioner, og en af dem (Johannes) er regelmæssigt sysselsat med at kigge efter et hår i gåsepennen. Dog var Lorentz Jories ikke nogen dårlig lærling. Mesterens ornamentik har han tilegnet sig i de mindste enkeltheder, på nogle af de ældste arbejder, f. ex. et af Holbæk-epitafierne, står hans prydværk i finhed helt mål med Gudewerths, og han vedbliver med forbløffende færdighed at eftergøre de tungede lister, de dansende og springende øreflipslyng, de naturalistiske vindrueklaser, flammebundterne og alt andet, hvad Eckernfördeværkstedet formåede. I rent teknisk henseende søger hans arbejder deres lige, og selv om han ikke var en kunstner i udvikling — thi hans arbejder fra 1650 og hans arbejder fra 1670 ligner hinanden på en prik — forstod han dog stedse at variere sine altertavler og at gøre dem brede eller slanke, alt efter det kor, hvori de skulde opstilles. Efter de første forsøg på egen hånd lykkedes det ham endogså at udnytte de bedste motiver i forbilledernes opbygning så godt, at han overgår dem i dekorativ helhedsvirkning. Himmelfartsbilledet, som han fra 1650 altid anbringer øverst på sine altertavler, helst i gennembrudt arbejde (sml. fig. 131, 135), giver dem en egen himmelstræbende rejsning, som mesteren knap nok selv har nået, og ikke for intet ynder mester Lorents at stille spir med flammestråler på sine tavlers gesimser og på sine prædikestoles himle; i hele hans prydværk er der noget af den knitrende lues uro og fart*).

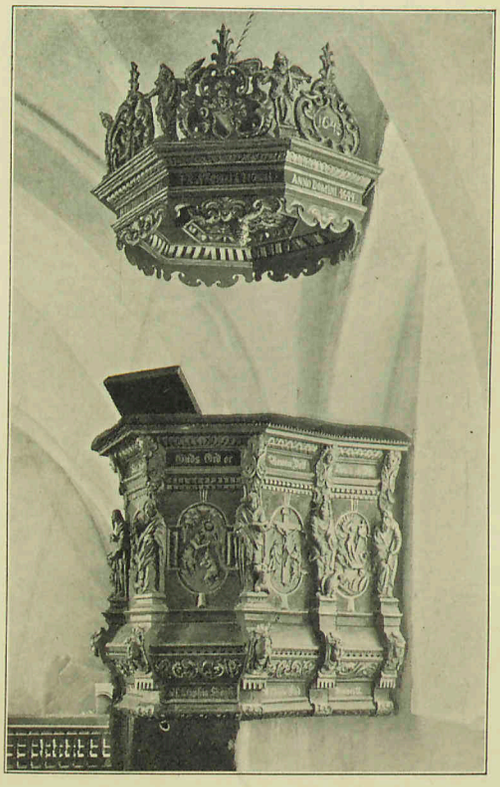

Fig. 138. Prædikestol i Ondløse kirke. 1643. Af Abel Schrøder.

Eckernfördeværkstedet fik således gennem Lorents Jørgensen en betydelig indflydelse på Sjællands barokke kirkeinventar; men vi har allerede set exempler på, at det ikke var enerådende, og endnu står det tilbage at skildre en lige så produktiv og nok så selvstændig konkurrent.

I Holmens kirke har man den bedste lejlighed til at sammenligne Eckernfördeskolens arbejder med, hvad denne den ypperste af de samtidige sjællandske billedsnidere kunde præstere. Efter en gammel tradition, som har vist sig rigtig, er altertavlen og prædikestolen udførte af *Abel Schrøder* i Nestved**). Ganske vist fortæller Thurah: »nogle vil forsikre, at de begge er af en norsk bonde forfærdigede, og bilthuggerarbejdet med knive udskåret; andre derimod foregive, at både alteret og prædikestolen er af en blind mand gjort og

*) Sml. forf.s meddelelser i Årbog for Holbæk Amt 1910, s. 5—20.

**) Dansk biografisk Lexikon, XV, s. 303.

fuldført«*). Men han tror ikke selv på nogen af disse klokkerhistorier, og et nøjere eftersyn af altertavlen giver også den første overlevering ret. På en frugtklase over den nordligste af de store, snoede søjler (tilvenstre for den store statue af Johannes evangelist) ses kunstnerens signaturbogstaver A S, sindrigt dannede ved at føre en vinrankes slyngtråde henover en stor pære.

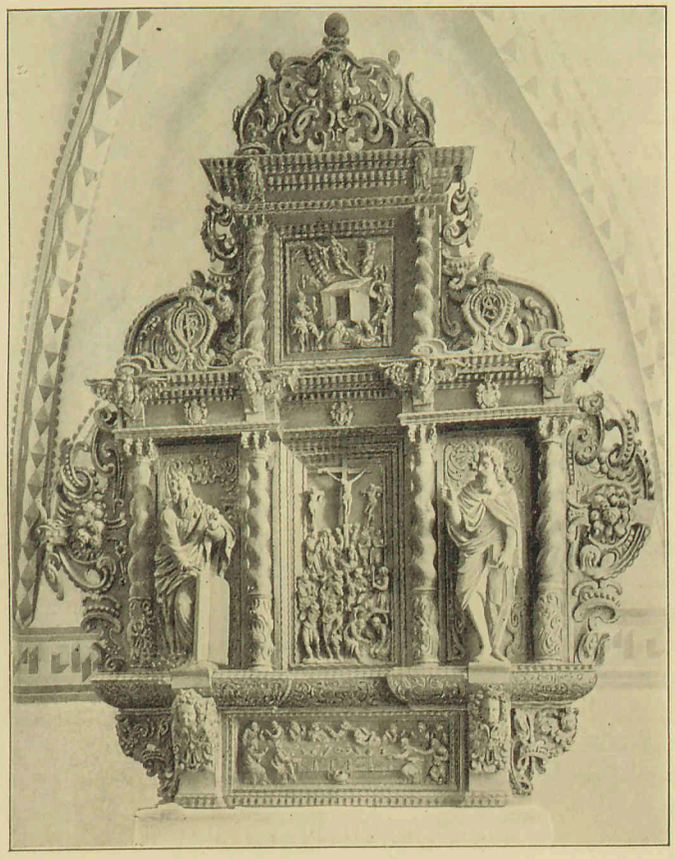

Fig. 139. Altertavle i Tybjerg kirke. 1658.
Af Abel Schrøder.

Abel Schrøder, billedhugger og organist til St. Mortens kirke i 42 år, levede i Nestved til sin død 1676. Hans livsforhold er ganske godt kendte. »Guldkæder eller store sølvkander havde jeg eller min fattig hustru aldrig haft. Udhængende vogne og store pralende heste have vi heller aldrig haft, ej heller haver vort ægteskab været med rigdom eller pragt begyndt«. »Hvis min kirketjeneste sig belanger, at jeg betjener orgelværket i St. Martini kirke, da efterdi Rasmus kræmmer det ikke kan eller vil betjene, mulig der kunde ikke falde mange penge af samme bestillings løn til at gå i vinkælderen med, så må jeg ikke forsmå den ringe løn, som øvrigheden haver derpå indlagt efter kirkens middel« »Mit ærlig håndværk, så takker jeg gud derfor, og dem, som det mig haver ladet lære i min ungdom, hvormed jeg ingen mand kand bedrage eller haver bedraget, ej heller vil bedrage; dem, som haver haft mit arbejde behov, haver jeg gærne tjent dermed, så jeg håbes ingen med skjel skal have derfor over mig at klage, endog alderdom og svaghed og vanførsel, som hver mand kan se, såvelsom denne sørgelige

*) Hafnia Hodierna, s. 287.

tid mig nu aldeles slig næring for mig og mine fattige børn fraholdt og nedlagt har« *).

Disse udtalelser er faldne i krigens tid 1659, og de er påvirkede deraf; desuden er de rettede mod en mand, der selv mente sig for højt ansat i skat og derfor bl. a. havde nævnt Abel Schrøder som en, der kunde tåle en større skattebyrde. Men er de end lidt farvede af disse forhold, nogen forretningsmand har den musikalske billedsnider dog næppe været. Da han arbejdede på inventaret i Holmens kirke, skrev han i en ansøgning til kongen, »at jeg på samme arbejde, nemlig altertavle og prædikestol, ikke haver en daler fri penge, når kost, tømmer og svendeløn er betalt; thi kirkeværgen haver tinget så meget knap med mig, og vil dog have det vel gjort«. Ved sin død efterlod han sig foruden sin ejendom i Ringstedgaden 42 daler i penge og 36 daler $1^1/_2$ mark i løsøre til deling mellem arvingerne. Men trods krig og sygdom havde han arbejdet ufortrødent. Hans virksomhed var ikke mindre end Lorentz Jørgensens. Mindst 15 altertavler og 11 prædikestole foruden to korgittere og flere epitafier er udgåede fra hans værksted, og blandt dem er altertavlerne i Vordingborg, i Præstø, i Holmens kirke og i Nestved St. Morten lige så imponerende som Holbæk-værkstedets største.

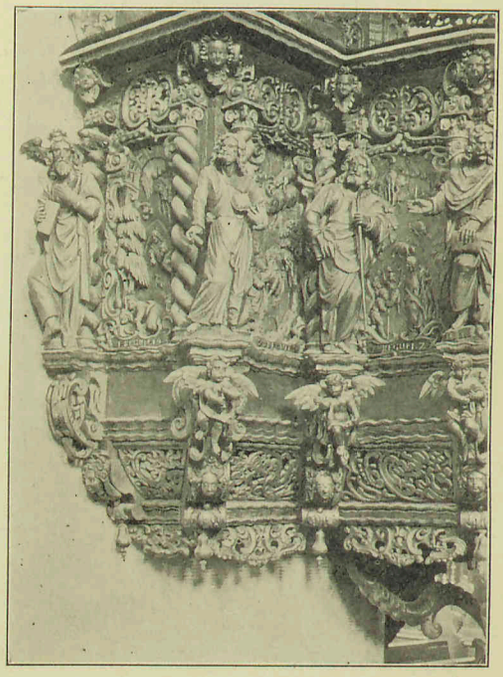

Fig. 140. Fra prædikestolen i Holmens kirke. Af Abel Schrøder.

Hvorledes den ældre og den yngre Abel billedsnider har været i slægt med hinanden, lader sig næppe oplyse. Men organisten er sikkert født og opdraget i Nestved, og efter alle solemærker at dømme har han lært sit billedskærerhåndværk dèr, selv om han vel nok også har rejst udenlands. Man kan nemlig i Nestvedegnens kirker spore, at den ældre Schrøders værkstedstraditioner lidt efter lidt svinger over til barokken og i små skridt når omtrent det standpunkt, hvor den yngre navne tager fat, og det er endda sandsynligt, at der mellem disse arbejder skjuler sig nogle af organistens ungdomsværker *).

Det må imidlertid her være nok at antyde sammenhængen og at begynde med hans ældste, sikkert kendelige arbejde, altertavlen i Vordingborg fra 1641 (fig. 136). Den har i hovedsagen samme komposition som sine efterfølgere, nederst nadveren, i ornamentikken derover Kristi bøn i Getsemane og i det store midtfelt Golgata, hvor en af Vordingborgtavlens romerske krigere holder et bomærkeskjold med bogstaverne A S.; mellem søjlerne på dets sider står evangeliststatuer i stort format. Dette skema behersker, udvidet på forskellig måde, de store tavler, og det genfindes i de små, som han dog gærne helt fylder med relieffer og varierer på mangfoldige måder. Thi i modsætning til Lorents Jørgensen gentager Abel Schrøder aldrig sig selv helt uforandret; han experimenterer stadigt og gennemløber på sin vis en lig-

*) Dokumentet er udgivet af prof. Camillus Nyrop: Fra Arkiv og Museum II, s. 183.

*) Man kunde nævne prædikestolen i Herlufmagle og et epitaf i St. Mortens kirkes tårn samt prædikestol (malet 1635) og altertavle (malet 1640) i Gundslev kirke.

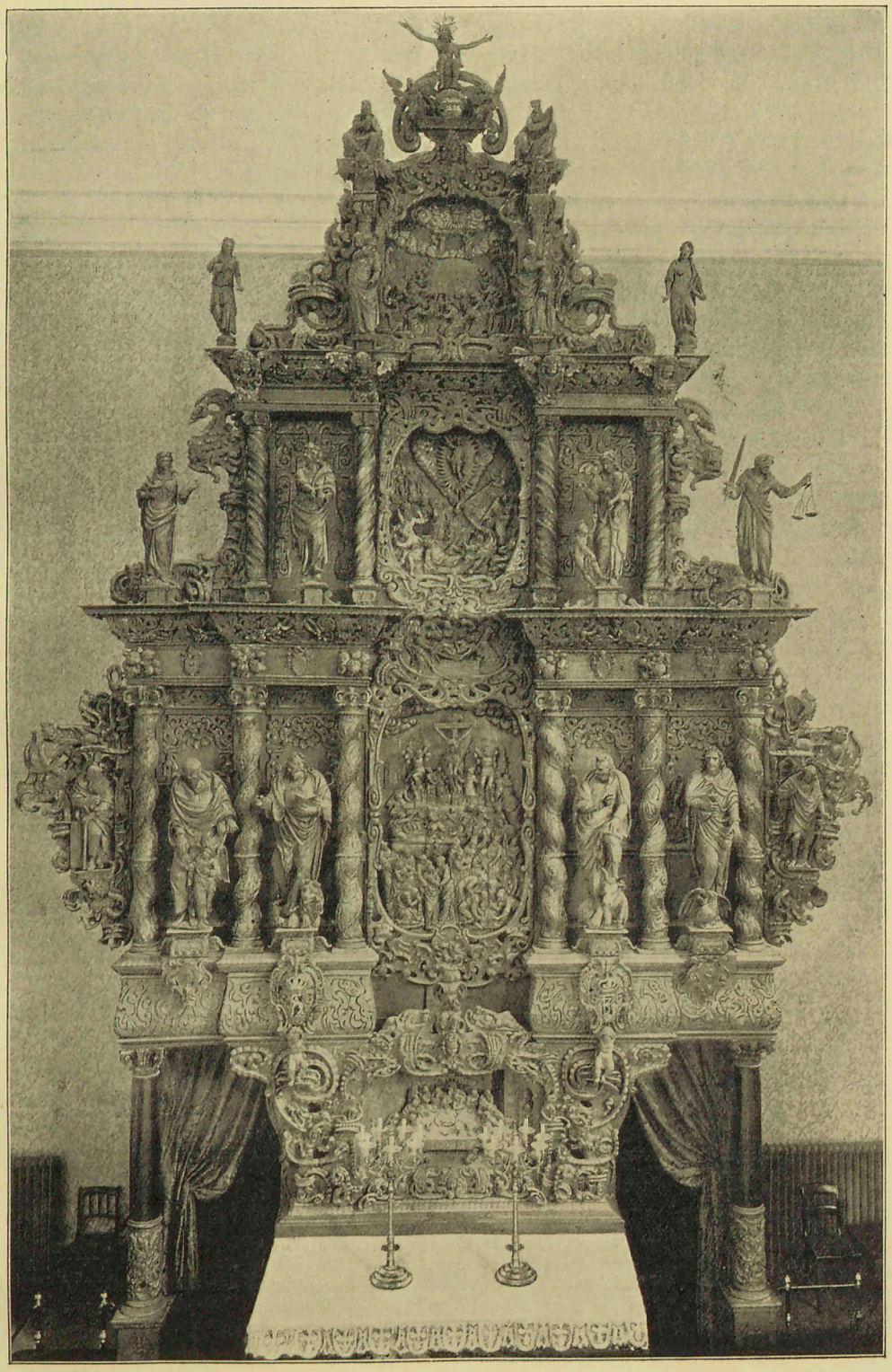

Fig. 141. Altertavle i Holmens kirke. 1661. Af Abel Schrøder.

nende udvikling som Peder Jensen. Vordingborgtavlen er endnu et begynderarbejde, hvor de mange brud på arkitekturmotivernes logiske sammenhæng virker, som om tavlen skulde falde i stumper og stykker. De mindre arbejder fra de følgende år viser, hvorledes Abel Schrøder lidt efter lidt gør sig til herre over barokkens formsprog. En lille tavle som den i Hammer (fig. 137, stafferet 1642) er meget rigt ornamenteret, men endnu usammenhængende, og noget lignende gælder, omend i langt mindre grad, korgitteret i Vordingborg og prædikestolen i Ondløse kirke ved Holbæk, der er skåret og signeret i 1643 (fig. 138); den ret rolige og faste opbygning, der minder om Roskildetypen, brydes af de store hjørnefigurer og af ornamenterne over deres hoveder*). Senere bliver kompositionen trods al overdådighed mere sluttet, som f. ex. på Tybjergtavlen (fig. 139) fra 1658, der har en lignende signatur som den fra Holmens kirke kendte. Allerede med den store Præstøtavle (1658) når han sit mål, og inventaret i Holmens kirke (altertavle 1661, prædikestol 1662) viser hans stil på dens højdepunkt (fig. 31, 140, 141). Den er mindre elegant og mere forsoren end Gudewerths. Arkitekturen bibeholder han stedse, men søjlerne er vredne og snoede, fodstykker og gesimser brudte, listerne flammede og bølgede, og over hele værket breder sig den bruskede og laskede ornamentik; den overbroderer alle de arkitektoniske led, lægger sig om søjlerne, opløser gesimser og fodstykker, snor sig om de figurvrimlende relieffer og trækker de skrutryggede statuer med ind i en hvirveldans af øreflipslyng. Der er vinranker, frugtklaser og guirlander; der er forvredne muslingskaller; der er sneglehuse, hvoraf kvindelegemer voxer op, musicerende englebørn og kerubhoveder, men især er der vrængemasker i alle formater og arter; overalt, på de mærkeligste måder, løber øreflipslyngerne sammen til et par tomme øjenhuller og en fladtrykt næse over en gabende mund. Selve figurerne følger ornamenternes exempel. De er stundom godt karakteriserede; Lucas kan minde om en gammel jøde, og Judas kan få en påfaldende lighed med en adelsmand af Korfits Ulfeldts type. Og altid er de i livlig bevægelse, gestikulerende og talende; selv enkeltstatuerne synes aldrig isolerede, men giver sig i disput med hinanden eller følger, som på Holmens kirkes alter, med spændt opmærksomhed korsfæstelsesscenen. Hvilken fantasi Abel Schrøder har siddet inde med, har han fået lejlighed til at vise i Vejlø kirke, hvor han har kunnet bruge Trollernes våbenfigur som støtte for prædikestolen (fig. 142); man skal søge viden om for at finde magen til dette hornede, skrækindjagende menneskedyr med dets bukkehorn, dets kaninøren, dets hvæsende kattefjæs, dets hængende kvindebryster og dets kosvans.

Endnu 1667 fuldendte Abel Schrøder ikke blot prædikestolen til Hammer kirke, men også den vældige altertavle til Nestveds St. Morten, hvor han jo selv var organist. Derefter fulgte inventaret i Vejlø (1669), et epitafium i Fuirendal (1670)*) og altertavlen i Vetterslev (malet 1671), og hermed skulde man tro, at hans produktion var endt; thi prædikestolen i St. Peder i Nestved, der er skåret samme år, er kun med urette tilskrevet ham; dens stil gør det utvivlsomt, at den er udgået fra Lorents Jørgensens værksted. Ikke desto mindre har det vist sig, at Abel Schrøder i sine sidste arbejdsår har haft nok at gøre. Det er nemlig lykkedes amanuensis Harry Fett**) i norske kirker at finde fem-sex arbejder, som han sikkert med

*) Om reliefferne har prædikestolen intarsiarammer. Signaturen, der minder om Vordingborgtavlens, er indridset i et af den gyldne ports vinduer (mødet mellem Maria og Elisabet). Stolen er bekostet af Frederik Redtz til Tygestrup, der var lensmand på Vordingborg og måske netop i denne egenskab har stiftet bekendtskab med A. S.

*) Billed i Lund: Danske malede Portrætter, IX, s. 128. — Muligvis kan endnu et par epitafier i Nestved fra 1672 og 1674 (Lund s. 133 og 135) henregnes til Abel Schrøder, men de er i så fald kun svage alderdoms arbejder.

**) Foreningen til norske Fortidsminders Bevaring. Årsberetning 1904. S. 92—106.

rette henfører til Abel Schrøders seneste produktion. Ingen af dem er signerede, og det er desværre vanskeligt efter de foreliggende billeder at danne sig et skøn over enkeltheder, således at jeg ikke har turdet tælle en af de nævnte prædikestole med blandt de sikre Schrøder'ske arbejder. Men ingen af de andre synes at være ældre end 1660. Altertavlen i Vivestad er malet 1667, altertavlen i Nes er stafferet efter 1670, og på prædikestolen i Tjømø er skåret Kristian V's og dronning Charlotte Amalies navnetræk.

Abel Schrøder er den eneste af sin tids billedsnidere, som ikke er bleven fuldstændig glemt, den eneste, som har nydt den ganske vist ikke meget glimrende ære at blive biograferet i danske kunstnerlexika. Rimeligvis beror det kun på den tilfældighed, at han har leveret et stort arbejde til en hovedstadskirke. Men det blinde tilfælde har dog ikke været helt uretfærdigt. Thi selv om han kun var een blandt mange, så har brusktiden dog måske fået sit fyldigste og mest karakteristiske udslag gennem hans værker.

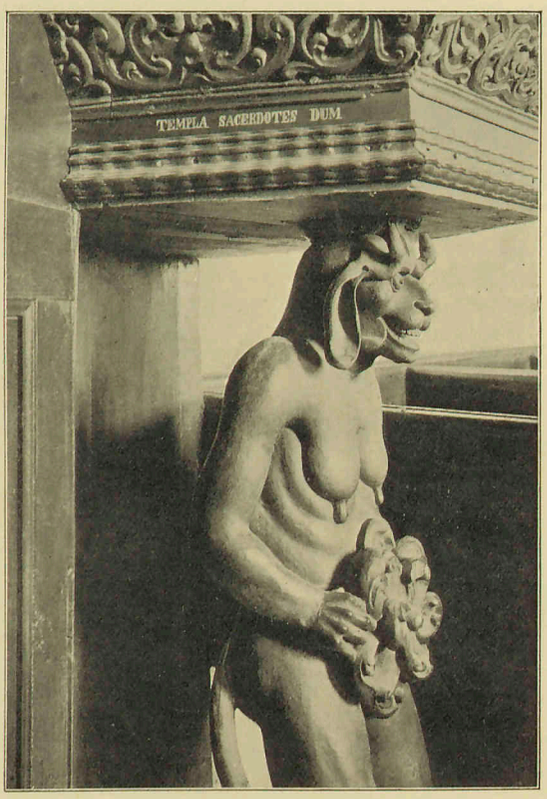

Fig. 142. Trold under prædikestolen i Vejlø kirke.
Af Abel Schrøder.

KRONOLOGISK OVERSIGT

OVER

ABEL SCHRØDERS OG LORENTZ JØRGENSENS ARBEJDER

ABEL SCHRØDER

År	?	Herlufmagle	Prædikestol
»	1635	Gunderslev	Prædikestol
»	1640	Gunderslev	Altertavle
Før	1642	Gunderslev	Korgitter
År	1640	Vordingborg	Epitaf (Erik Nielsen)*
»	?	Vordingborg	Korgitter
»	1641	*Vordingborg*	Altertavle
»	1642	Søndersted	Prædikestol
Før	1642	Hammer	Altertavle
År	1643	*Ondløse*	Prædikestol
»	?	Haldagerlille	Prædikestol
Før	1645	Fuirendal	Korgitter
»	1648	V. Egesborg	Prædikestol
»	1648	Sandby	Altertavle
»	1648	Glumsø	Altertavle
Efter	1648	Vrangstrup	Altertavle
»	1648	Vrangstrup	Prædikestol
»	1648	Tyvelse	Altertavle
»	1648	Tyvelse	Prædikestol
»	1648	V. Egesborg	Altertavle
»	1648	Nordrup	Prædikestol
Om	1656	Præstø	Epitaf (Laur. Nielsen)
År	1657	Præstø	Altertavle
»	1658	*Tybjerg*	Altertavle
»	1661	Nestved St. Morten.	Epitaf (Johan Korff)
»	1661	*Holmens k.*	Altertavle
»	1662	*Holmens k.*	Prædikestol
Om	1664	Vejlø	Epitaf
Før	1667	Vivestad	Altertavle
»	1667	Nestved St. Morten.	Altertavle
År	1667	Hammer	Prædikestol
Før	?	Nestved St. Morten.	Figurer på prædikestol
»	1668	Vejlø	Stolestader
»	1669	Vejlø	Altertavle
»	0000	Vejlø	Prædikestol
»	1670	Fuirendal	Epitaf
»	1671	Vetterslev	Altertavle
Om	1670	Borre	Altertavle
»	1670	Nes	Altertavle
»	1670	Tjømø	Altertavle
Efter	1670	Tjømø	Prædikestol
År	1672	Nestved St. Peder	Epitaf (Clementinus)
»	1674	Nestved St. Peder	Epitaf (Hornemann)
»	1675	6/3 Abel Schrøder †	

* Billed i Lund: Portrætter IX, s. 144.

LORENTZ JØRGENSEN

År	1644	*Stoense*	Altertavle
»	1644	Tranekær	Døbefont
»	1644	Fuglsbølle	Prædikestol
»	1645	Holbæk	Epitaf
»	1647	*Holmstrup*	Prædikestol
»	1648	Egebjerg	Altertavle
»	?	Egebjerg	Prædikestol
Før	1650	Vig	Altertavle
År	?	Vig	Stolestader
»	1650	Kallundborg	Altertavle
Efter	1650	Holbæk	Epitaf (Peder Jensen)
År	1651	Hjembæk	Prædikestol
»	1652	Køge	Altertavle
»	?	Hjembæk	Krucifix
»	1655	Hjembæk	Altertavle
»	1656	Højby	Prædikestol
»	1657	Tostrup	Prædikestol
»	1658	Asminderød	Altertavle
»	1660	Butterup	Prædikestol
»	?	Holbæk	Kæmpe-epitaf
»	1662	*Helsingør St. Olai*	Altertavle
»	1666	Køge	Epitaf (E. Brochmand)*
»	1666	Viskinde	Epitaf
»	1667	*Gjerlev*	Altertavle
»	1668	Raklev	Altertavle
»	1669	Skippinge	Altertavle
Før	1670	Butterup	Krucifix
År	1670	*S. Jernløse*	Prædikestol
»	?	Olstrup	Prædikestol
»	?	Merløse	Altertavle
»	1671	Nestved S. Peder	Prædikestol
»	1672	Holbæk	Fontegitter
Om	1677	Holmens k.	Epitaf
År	1677	Udby (Arts h.)	Altertavle
»	1678	Brønshøj	Prædikestol
»	?	Brønshøj	Altervinger
»	1679	*N. Jernløse*	Prædikestol
»	1679	S. Jernløse	Epitaf

* Billed. Fra Arkiv og Museum III, s. 371.

SLUTNING

NYE STILFORMER. MODERNE SYNSPUNKTER OG VURDERING

Det er måske ganske betegnende, at den gamle Nestved-organist til slut fandt sin bedste kundekreds i det fjærne Norge. De to store sjællandske konkurrenter, Abel Schrøder og Lorentz Jørgensen, havde vel mindre, samtidige medbejlere, men de fik ingen betydelige efterfølgere, og da de døde, var tiden ved at løbe fra dem*). Kun i det mere afsides Jylland, der regelmæssigt var et par skridt agterude, kunde Peder Jensens elever endnu et par årtier efter ævne at holde traditionerne vedlige. Nærmere ved det opblomstrende kulturcentrum København lod noget sådant sig ikke gøre.

Thi hverken tidens forhold eller dens smag var billedsniderne gunstige. Krigene havde forarmet folket og lagt landet øde kun få steder var der en velstand, som kunde bære en sådan luxus, og det er i virkeligheden forunderligt, at man endnu i årene efter 1660 kunde ofre store pengemidler på den slags kirkelige opgaver, og at man f. ex. i en hårdt medtagen by som Helsingør kun fire år efter Karl Gustavs krig kunde have lyst og mod til at anskaffe et så kostbart værk som Olaikirkens altertavle.

Men disse barokke storværker er også som en sidste, vældig opblussen af et bål, der er ifærd med at brænde ud. Rent bortset fra de økonomiske forhold var kirkerne nu vel forsynede med inventar, og begyndte de endelig engang at melde pas, måtte det virke så meget mere lammende, som de i Kristian IV's senere tid var billedskærernes bedste kunder. Det er ikke nogen tilfældighed, at det næsten kun er kirkelige arbejder, der kan henføres til de yngste af de store barokmestre. Thi allerede ved århundredets midte gjorde den nye møbelteknik sig således gældende, at billedsniderne ikke kunde vente sig meget af private bestillere. De havde selv været med til at indføre intarsia'en. Henrik Reinecke i Køge var en af de første, som brugte den, og sålænge man nøjedes med at lægge udsavede ornamenter på rammerne eller flerfarvede intarsiamønstre i fyldingerne, kunde den endnu enes med reliefdekorationer. Heller ikke springlisterne var her noget afgørende nyt, og billedsniderne tog dem gærne i brug i stedet for højrenæssancens æggestave og glatte lister*). Men da egetræet gik af mode, da

*) Mellem deres samtidige kan nævnes *Claus Brameyer* i Helsingør, der ifølge kirkeregnskaberne 1655 skar det rige korgitter i Olaikirken, og *Kasper snedker* i Roskilde, der har skåret altertavlerne i Glim 1665 og Karlslunde 1668.

*) I et mundhuggeri mellem nogle helsingørske håndværkere 1653 forekommer interessante oplys-

ibenholt, muskat og andre fremmede træsorter for alvor skulde bruges, kvalte den nymodens finering billedsnideriet. Indførte luxusmøbler som de små kabinetter, der findes repræsenterede både på Rosenborg, på Frederiksborg og på Nationalmuseet, slog tonen an, og når det før er antydet, at Kristian IV's hofsnedkere på et enkelt område gik forud for de borgerlige, er det disse forhold, hvortil der sigtedes. Der er stor sandsynlighed for, at hofsnedker *Antonius Meyding* fra Augsburg, der fik ansættelse 1620, har indført den sydtyske forkærlighed for finering. En portal på Kronborg, der i sin arkitektoniske opbygning er fuldstændig sydtysk, og som må være identisk med den portal af ibenholt, der 1635 betaltes ham med 240 daler,

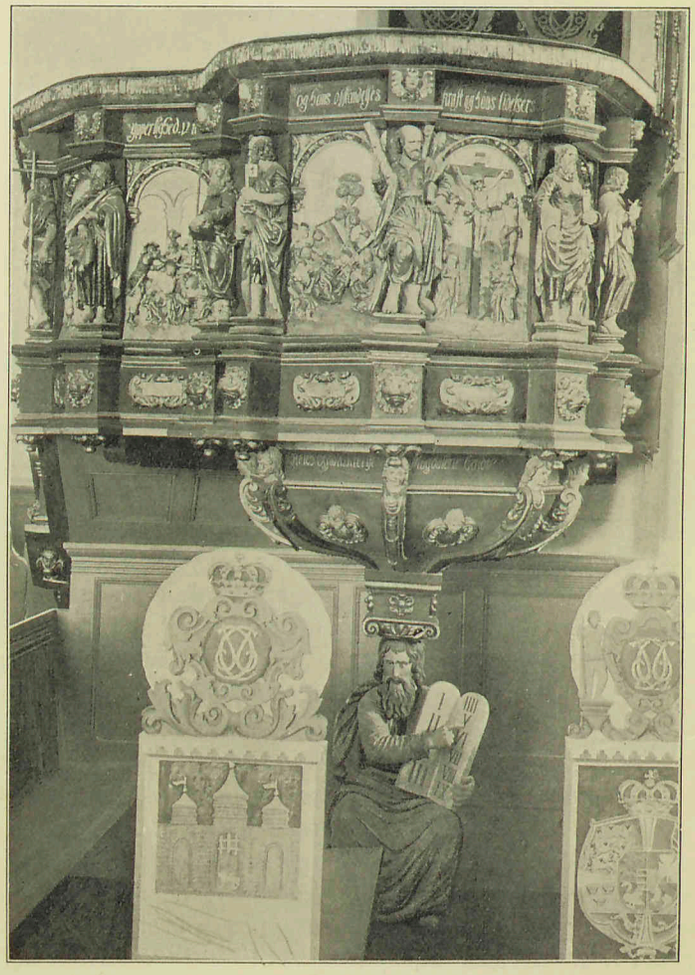

Fig. 143. Prædikestol i Ålborg Budolfi kirke. 1692.
Af Lauritz Jensen i Essenbæk.

ninger om springlister. En smed hævder, »at snedkerne ikke kunde gøre noget kunstigt arbejde, dersom smedehåndværk ikke var«, hvortil en snedker svarer, at »smedene ikke kunde file snedkerjern således, at det kunde komme dem tilpas«; en tredje mand hævder, at han havde gjort et høvlejern for Hans From, »thi han først her udi Helsingør havde anfanget og begyndt med flamværkarbejde«; hvortil blev da svaret af en del af de andre snedkere, at »det flamværk arbejde havde vaaren i Helsingør, langt før den bønhas Hans From kom hid til byen«. Sml. Det ærbare Snedkerlav i Helsingør, Tillæg IX.

er i al fald det første helt gennemførte finerarbejde, der vides at være gjort her i landet*).

Sådanne exempler har virket; det kendes blandt andet på de københavnske snedkermestres lade fra 1652 (sml. fig. 32 og 35), der i modsætning til den noget ældre, rigt udskårne bagerlavslade er smykket med intarsia og finering*), og det mærkes desuden på mange hjemlige møbler; alle Nationalmuseets store barokskabe er mer eller mindre prægede af den nye teknik, og

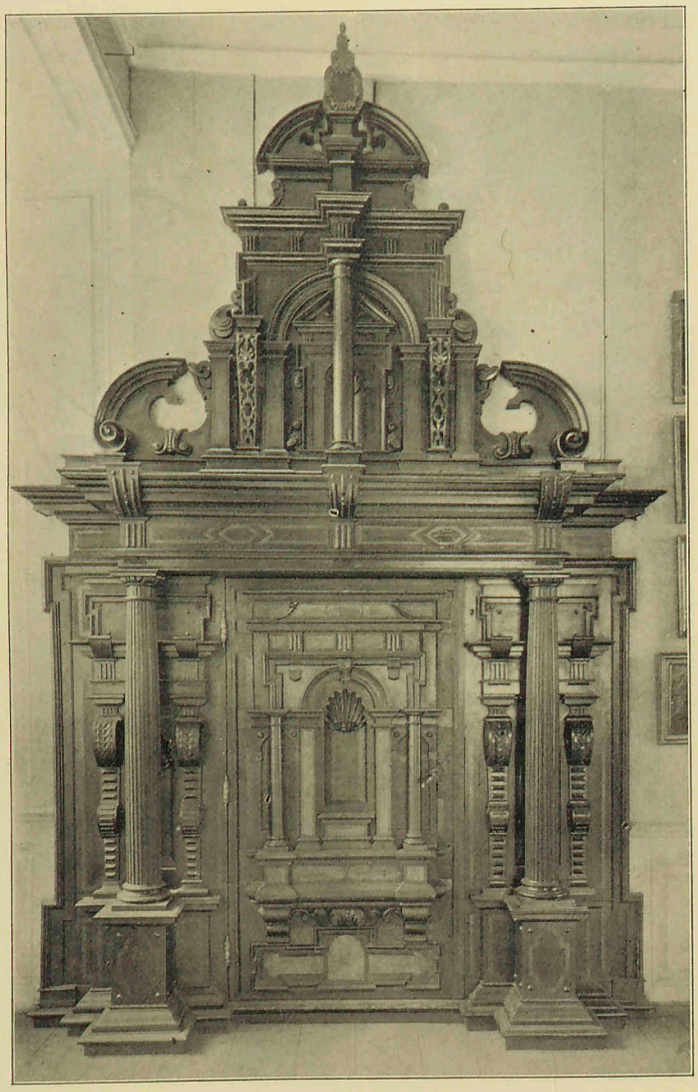

Fig. 144. Portal på Kronborg. Før 1635.
Af Antonius Meyding fra Augsburg.

*) Sml. F. R. Friis: Bidrag, s. 193. Desværre kan der ikke påvises sikre arbejder af andre hofsnedkere i tiden 1630—70. De hyppigst nævnte er den 1658 ansatte *Hans Balche*, der som ung rejste på håndværket i Tyskland og Italien, og hvis fader var hofsnedker før ham, og den 1643 indkaldte Saxer *Casper Herbach*, på grund af sin alsidighed kendt under navnet »Kunst-Casper«. (Biografier i Dansk Biogr. Lexikon).

*) Også Helsingør snedkerlavs lade fra 1667 (fig. 146) viser den nye teknik. Den er udført af *Jens Martensen* snedker, der desuden har forarbejdet altertavlen til hospitalskapellet og et par mindre arbejder. Sml. den cit. lavshistorie, s. 34 samt Ældre nord. Architektur. V Saml. 2 Række, Blad 9.

at sådanne skabe er tilvirkede herhjemme allerede 1634, derom vidner det fig. 145 afbildede skab, der er købt i en bondegård på Samsø. Det virker udelukkende ved de fine lister og profiler og ved modsætningen mellem de forskellige træsorter, de lyse, udsavede ornamenter, de sorte plader og de af hvidt ben tildannede bogstaver og tegn.

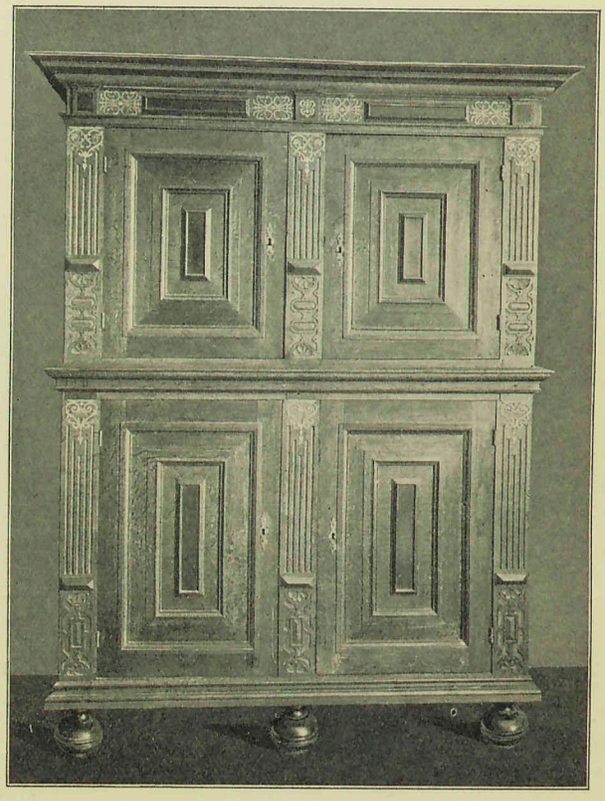

Fig. 145. Skab fra Samsø. 1634. (I privateje).
Arbejde i nederlandsk maner.

Også på anden måde er dette stykke lærerigt. Selv om det endnu kan opvise kassetteornamenter, og selv om andre enkeltheder er barokke, virker det dog meget fremmedartet. Det repræsenterer en helt ny skabstype, hvis fire, næsten kvadratiske, ligestore døre og hvis enkle façade synes at stamme fra en anden verden end alt, hvad vi hidtil har set. På en vis måde forholder det sig virkeligt således. Det er den gamle, oprindeligt sydtyske skabstype, som nu holdt sit indtog hos os, og som efterfulgtes af den nyere sydtyske form, blot med to lange døre ligesom vore gammeldags klædeskabe. Disse former kom næppe direkte fra Syden, men over Nederlandene, hvis møbeltyper er godt repræsenterede på vore samlinger, især på Frederiksborg og på Kunstindustrimuseet, fordi man i vor tid har kunnet købe dem i store mængder i Sønderjylland, hvor marskegnene påvirkedes stærkt af de hollandske indvandrere. Sikkert har de også fulgt de Nederlændere, der kom til kongeriget, og det er da ganske forståeligt, at Samsøskabet minder meget om nederlandske skabe. I modsætning til det samtidige Nordeuropas møbler, udmærkede disse sig ved en fin og rolig, nøgtern og retlinet komposition, præget af den nederlandske klassicisme, som i bevidst modsætning til bruskbarokken søgte tilbage til de store antikke forbilleder, oven i købet tilsat med en god del hollandsk

snusfornuft. Denne nye smag indførte også en ny ornamentik; selv om motiverne endnu en gang var det gammelkendte akantusblad, så behandledes de dog på en hidtil ukendt måde, i langt nøjere tilslutning til de romerske og italienske forbilleder. Vi havde i Frederik III's store sal på det gamle kongelige bibliotek et sikkert vid-

det arbejde i Holmens kirke på den altertavle der«. Men hverken her eller på altertavlen og prædikestolen i nabokirken Udby faldt det ham ind at kopiere Abel Schrøders bruskornamenter, og han tog stedse sin tilflugt til den yngre barokflora, de svære akantusranker og de tunge, naturalistiske roser og tulipaner.

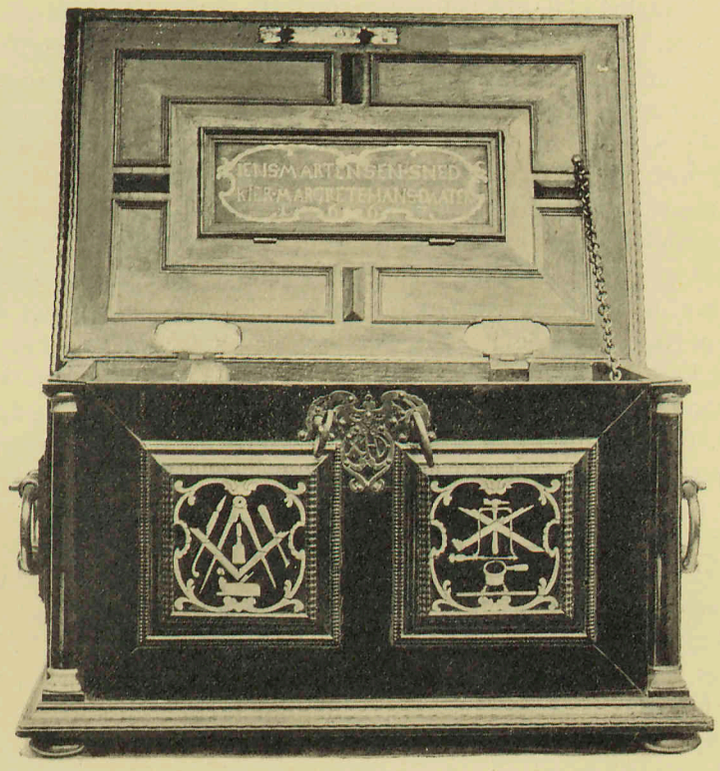

Fig. 146. Helsingør snedkerlavs lade. 1667. Af Jens Martensen.

nesbyrd om den nye retnings sejr i årene nærmest efter 1660, og det er meget betegnende at se, hvorledes en af de københavnske billedskærere, der leverede dette arbejde, *Henrik Alversen*, senere arbejdede på egen hånd. Han fik 1679 bestilling på en altertavle til Holbæk kirke (ved Randers fjord), og overfor sin kunde, fru Berte Skeel, en af de sidste adelsdamer af den gamle skole og tillige en af de sidste, der virkeligt ofrede store summer på sine kirkers udstyr, måtte han forpligte sig til at skaffe rent, godt, tørt egetræ og det hele »net og fuldkommen at gøre så godt som

Når man for nogle årtier siden plejede at nævne den stil, hvori Kristian IV's slotte er bygget, »gotisk renæssance«, er dette en ganske rammende betegnelse, der kunde genoptages som gyldig også for kunsthåndværkets stilformer; thi al italiensk påvirkning og al anden forskel tiltrods sidder der både i ungrenæssancen, i højrenæssancen og endnu i bruskbarokkens tårnhøje altertavler med deres gnidrede ornamentik en rest af håndværksmæssig sentgotisk formsans. Alle disse stilnuancer har et eget nordeuropæisk præg, som først i årtierne henimod 1700 viger for en uniformitet, der

lystres overalt på næsten samme måde, hvad enten parolen udgår fra Italien, fra Nederlandene eller fra Frankrig. Selvfølgelig er denne stilgrænse så lidt som alle andre skarp og enkel; men den sætter dog et så stort og dybt skel, at den, i sammentræf med økonomiske og tekniske forhold, giver tilstrækkelig årsag til at slutte skildringen af vor renæssancetids snedker- og billedskærerkunst med de sidste bruskbarokmestres død.

Forhåbentlig har denne skildring til en vis grad nået det mål, som til en begyndelse blev sat, at eftervise de enkelte værksteder og håndværkere, der har arbejdet herhjemme i tiden mellem reformationen og enevælden. Selv om den, som fremhævet, kun er et første forsøg, giver den et indtryk af den mylrende mangfoldighed og den frodige grøde i datidens håndværk. Nu kan det ikke længere være tvivlsomt, hvor meget det hjemlige arbejde betyder. Gjorde man en modprøve, og forsøgte man at samle de værker, som bestemt vides at være indførte fra udlandet, vilde resultatet af en sådan efterforskning blive omtrent lig nul*). Det nye er ikke kommet i form af færdige arbejder, men langt mere gennem levende mennesker, der har sat bo og akklimatiseret sig her i landet.

Alene det præg, som renæssancens snedkere og billedsnidere har sat sig på vore kirkers interiører, giver tilstrækkelig årsag til at stille dem på en fremskudt plads i Danmarks kulturhistorie, og det er ikke for meget at sige, at de hjemlige arbejders mængde er rent ud overvældende. Et andet spørgsmål er, hvad de kunstnerisk set er værd.

Datiden har ikke efterladt sig æstetiske domme om sine snedkere og billedsnidere uden dem, som det praktiske liv har fældet, og de er som bekendt ikke altid pålidelige. Nutidens domskendelser vilde sikkert i mange tilfælde få helt andre texter. Men at afsige dem er ikke min opgave. Såvidt det overhovedet lader sig gøre at karakterisere og beskrive et stykke kunsthåndværk uden at blive talerør for sin tids og sin egen smag, er dette tilstræbt, og når nogle mestre er betegnede som dygtige, andre som dårlige, er disse karakterer givne efter de mest håndgribelige kendetegn, deres tekniske færdigheder, deres omhyggelighed og deres opfindsomhed. Videre æstetiseren har jeg søgt at undgaa, og de egentlige smagsdomme overlades til læseren, som sikkert snart vil finde, hvad han synes bedst om.

Dette standpunkt lader sig meget vel forene med et åbent blik for de mangler og svagheder, som hæfter ved renæssancetidens hjemlige kunst, og det udelukker endnu mindre en varm kærlighed til renæssancens kunsthåndværk. Det kan gå hånd i hånd med de ivrigste ønsker om at bevare og frede, hvad der er levnet os af datidens kirkeinventar, ikke blot fordi det er værdifulde kulturhistoriske dokumenter, men også fordi det er kunstværker.

Gennem lange tider har disse arbejder været forkætrede eller ringeagtede, og svarende hertil er de blevne behandlede som gammelt skrammel. Man har hugget dem til pindebrænde eller overmalet deres strålende staffering med egetræsodring. Grundlaget for denne foragt er den klassisk-akademiske smag fra Frederik VI's tid, hvis efterdønninger ikke helt er døde bort; den dag i dag kan man træffe meget forstandige folk, der måler dem med Thorvaldsens eller Carl Blochs alen og selvfølgelig finder dem rædselsfulde, og endnu hænder det altfor ofte, at man vil ødelægge en god og ærlig renæssancetavle til fordel for et middelmådigt eller slet moderne maleri. At man efter klassicismen en tid har sværmet for »Kristian IV's stil« og kopieret den, har langt fra virket så stærkt. Bevægelsen har bidraget til, at man ad officiel vej har truffet en række forholdsregler for at sikre kirkeinventaret en forstående og nænsom behandling, og det er vel heller ikke uden

*) Det eneste storre værk, som utvivlsomt er importeret i færdig stand, er den nederlandske altertavle i Roskilde domkirke. — Schiern i Nyere hist. Studier I, s. 23.

forbindelse med denne æstetiske strømning, at arkæologien har begyndt at studere renæssancens snitværker. Men nu stiller sagen sig snarest således, at den nærmeste fortids udvandede kopier — herunder medregnet de talrige forfalskninger, som for nogle år siden fabrikeredes for at tilfredsstille en opblussende samlerlyst — har givet de æstetisk dannede en urimelig afsmag for renæssancens værker. Sandt at sige er det gotikkens og ungrenæssancens primitiveste former, der i reglen tiltaler kunstnere og kunsthåndværkere mest; højrenæssancen betragtes med en vis fjærn respekt, og selv de sidste års nyeste svingninger hen ad barokkunsten til har ikke givet den hjemlige billedsniderbarok nogensomhelst oprejsning for lange tiders hån og afsky. Og dog har vor tid fremdragt Bindesbølls åndsbeslægtede ornamentkunst, som varsler om, at oprejsningens time måske også kan komme for den »hæslige« brusk-barok.

Om man vil, kan man af disse betragtninger drage den lære, at man bør være varsom med at forkætre og ødelægge fortidsværker, som ikke stemmer med vor egen smag; hvad vi ser ned på eller betragter med kold ligegyldighed, vil det næste slægtled måske hæve til skyerne. Og de kan tillige tjene til at forklare, at forfatteren har valgt en rent historisk fremstillingsmåde, der ikke vil anbefale eller nedsætte, men blot søger at skildre et kapitel af dansk håndværks udvikling, at fremdrage en række håndværkerskikkelser af århundreders glemsel og at fortælle om, hvem og hvad de var.

Fig. 147. Barn, der blæser sæbebobler.
Allegori på livets forkrænkelighed.
Fra et epitafium i Falling kirke.
1689.

TILFØJELSER OG RETTELSER

S. 1. Vignetten gengiver tre felter af et stolestadepanel fra Køge kirke, som nu findes i københavnsk privateje. Sml. s. 34, sp. 1, note.

S. 10. Fig. 12. Bulbjerg, læs: Bovbjerg.

S. 11. Sune Ambrosiani: Lår från Mysslinge, Uppland, och dess Slæktninger (Fataburen 1909, s. 15 f.) påpeger svenske exempler på den ældste kistetype og sammenstiller en meget interessant række af udenlandske stykker, der tyder paa, at typen i sin grundform går tilbage til oldtiden.

S. 13. Fig. 16. Børglum, læs: Spøttrup.

S. 13. Fig. 17. Fra Randersegnen.

S. 25. Alterbordet, Altertavlen og Prædikestolen i Åkirkeby (1623) er vistnok forarbejdede af skånske snedkere.

S. 29. Vignetten gengiver den øverste del af et stolestadepanel fra Roholte kirke (Faxe h.), nu i københavnsk privateje. Sml. s. 34, sp. 1, note.

S. 30. Pastor N. Dalhoff, Diakonissestiftelsen, har velvilligst tilskrevet mig, at Jens Skielderups ord om billedsniderne er et citat fra Esajas kap. 44. v. 14 f.

S. 31. Nationalmuseet har nylig erhvervet en fyensk kiste fra Hesselager sogn, som forener den gamle plankekonstruktion med renæssanceagtige ornamenter. I Sune Ambrosianis nys nævnte afhandling, (Fataburen 1909, s. 29) afbildes et par andre fyenske kister af afvigende typ. Mellem plankebenene har de rammeværk og fyldinger.

S. 35. Freslev, læs: Frerslev.

S. 35. En af de mest fantastiske stolestaderækker findes i Udby kirke på Tudsenæs.

S. 37. Stolestader af vestjydsk type (sml. s. 44) forekommer i Sal k. ved Holstebro og i Hornstrup k. ved Vejle.

s. 40 f. Samtidigt med afsnittet om den vestjydske overgangsstil udkom et anseligt billedværk af dr. Ernst Sauermann: Handwerkliche Schnitzereien des XVI. und XVII. Jahrhunderts aus Schleswig-Holstein (Frankfurt am Main, 1910). I den ganske kortfattede Text udtaler dr. S. nu: »Efter de talrige ogsaa i Jylland forekommende mindesmærker kan det næppe mere være tvivlsomt, at Ribe var midtpunktet for denne skoleretning.« Jeg beklager, at denne udtalelse, der næsten helt overflødiggør min polemik, er kommet mig i hænde så sent, at jeg ikke har kunnet ændre min forlængst skrevne text. Men det er mig en glæde på dette punkt at vide mig i overensstemmelse med den forsker, der grundigst har studeret hertugdømmernes træskærerkunst fra renæssancetiden, og det er mig en kær pligt at henlede danske læseres opmærksomhed på de ypperlige billeder, som publikationen bringer. Ikke blot fra Flensborg-samlingen, men også fra danske samlinger (Folkemuseet, Museet paa Koldinghus og i Ribe) har det hentet udmærkede exempler (tavle 6, 8, 10, 13—16, 18, 19) på nordvestslesvigske møbler og dertil føjet en fyldig række af lignende arbejder fra andre egne af Sønderjylland, især fra Nordfrisland.

S. 42. Stolestaderne i Borris og Føvling er opmålte i Jydske Granitkirker, pl. 7 og 19. Meget beslægtet med degnestolen i Stadil, hvis gådefulde indskrift nu er tydet (Hardsyssel Aarbog, 1908, s. 171 f.) er Degnestolen i He.

S. 46. Prædikestolen i Hostrup kirke (afbildet i Helms: Tufstenskirker, pl. 45) har felter med fast stavværk.

S. 48. Nørre Vium, læs: Sønder V.

S. 57. Vignetten gengiver en kartouche i gennembrudt arbejde, efter sigende fra Ribe, nu i Nationalmuseet.

S. 57—58. Samtidig med de nævnte prædikestole er en række fløjaltertavler, hvis rammeværk er smykket med akantusornamenter i relief. (Hallund, Hellevad, Ingstrup, Vrendsted 1597, Skivum 1590, Øster-Hornum).

TILFØJELSER OG RETTELSER

S. 68. Jakob Ulfelds skab er gengivet i Ældre nord. Architectur V Samling. 3. Række. Blad 11 (sml. R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, s. 132). Et andet fyensk arbejde, Nyborg Kirkes Døbefont fra 1585, nu i Nationalmuseet, er afbildet i Troels Lund: Dagligt Liv (illustr. udgave VIII s. 105). — Prædikestolen i Asperup k. (Vends H.) er signeret: *Knud Snediker*, Baarger i Melfaer 1580.

S. 74. Et enkelt Ålborg-arbejde kan henføres til en navngiven mester, nemlig det lille epitafium, som *Arnt Snediker* opsatte i Budolfikirken over sin hustru, salig Karine Hansdatter, † 1583.

S. 74. Note *). Mellem de altertavler, hvis arkitektur er påvirket af altertavlen i Ålborg Vor Frue, kan nu også nævnes tavlerne i He (1635) og Gudum (1640), begge gjorte af samme snedker som Asmildtavlen.

S. 77. Det fig. 106 afbildede skab er ikke helt komplet, kuglebenene er nye, og der mangler støtter foran skabets midtparti. På skabet fig. 108 er disse led bevarede, omend det midterste ben er omdannet c. 1800.

S. 81. Vignetten s. 81 gengiver et hængeornament i bruskstil fra 1652. Det findes i Nationalmuseet, hvortil det er kommet fra en nordsjællandsk kirke.

S. 83. Kirkeinventariet fra »det fine Roskildeværksted« nævnes enkelte gange i landsbykirkernes regnskaber, men desværre er det hidtil ikke lykkedes at finde mesterens navn. 1618 fik således værgerne for Gadstrup kirke lov til at bruge en sum på 118 mark 6 sk. til hjælp til en prædikestol og til anden kirkens udgift. Årstallene på de i det følgende nævnte arbejder, der utvivlsomt er påvirkede af Roskildemesteren, tyder på, at dennes virksomhed har været i fuld gang allerede før 1615. I al fald må en del af hans arbejder være ældre end 1620.

S. 84. Til prædikestolen i S. Jørgensbjerg svarer prædikestolen i Hørby kirke (Tusse h.), som er stafferet 1617. Også prædikestolene i Herslev (1614) og Fuirendal er forarbejdede af S. Jørgensbjerg-snedkeren. — I S. Jørgensbjerg skal tidligere have stået en altertavle fra 1619, hvis stumper nu er brugte til et skab i Roskilde domkirkes sakristi. Årstallet er skaaret i de flade slyngornamenter på fodstykkets gesims, og i søjlernes ornamentbælter står småengle med Kristi lidelsesredskaber. En ganske lignende tavle er bevaret i Himmelev kirke, og en række tilsvarende findes i kirker omkring Holbæk: Søndersted 1620, Grandløse 1622, Asminderup i Merløse h. 1624, Butterup 1625, Tusse 1625 Jordløse, 1626, Uggerløse (ødelagt). Tavlen i Hørve hører til samme type, men er kendeligt ringere arbejde.

S. 87. Til Peder Jensens tidligere arbejder kan nu yderligere føjes fontehimmelen i Gadbjerg (1643). — Koldings historieskriver, P. Eliassen, har forgæves søgt at finde arkivalske oplysninger om Peder Jensen (Kolding s. 384).

S. 91. stadfæstes, læs: stedfæstes.

S. 91. Den dom, der udtales om jydske barokarbejder udenfor Peder Jensens kreds, er bleven for skarpt formuleret. Der findes i virkeligheden statelige arbejder både i senrenæssance og bruskstil. Exempelvis kan nævnes en lille gruppe vestjydske snitværker med meget ejendommelig og karakterfuld barokornamentik: Linde-epitaf i Holstebro 1662, Schytte-epitaf i Lønborg 1669, altertavle i Ikast.

S. 99. Foruden de i texten nævnte exempler findes prædikestole af Jørgen Ringnis i Halsted (1636), Ryde, Toreby og Eskildstrup. I Nationalmuseet opbevares enkelte rester af en ødelagt prædikestol fra S. Kirkeby. — Til sammenligning med de nævnte priser på billedsniderarbejde kan anføres, at Anthoni maler, der synes at have arbejdet i kompagniskab med Jørgen billedsnider, 1634 fik 50 slettedaler for at staffere Vålse kirkes prædikestol.

S. 101. Jeg skylder at fremhæve, at Hans Gudewerth den yngres arbejder i Eckernførde og andetsteds i hørtugdømmerne kun er mig bekendte af billeder, ikke af selvsyn.

S. 103. 1667 modtog Lourendtz Bilthugger i Holbæk en soldat i indkvartering. Hist. Aarb. f. Holbæk Amt 1910, s. 84 f.

S. 108. Abel Schrøders Navn nævnes første gang i forbindelse med arbejderne i Holmens kirke af Weinwich: Kunstner-Lexicon, 1829, s. 158 f.

S. 110. Abel Schrøders ligsten i Pederskirken er aftrykt i Danske Samlinger II, 6, s. 191. I Næstved kæmnerregnskabers skatteliste opføres Abel biltsnider fra 1642 til 1676.

— 1631 nævnes Abel billedsniders huskvinde.

S. 110. Den anførte ansøgning til kongen findes mellem »Indlæg til sjællandske Missiver« 1663, nr. 259 og er fremdraget af Wad, Dimittender fra Herlufsholm II, s. 161. Kongens resolution (27. juni 1663) gik ud på, at Abel ikke maatte beskattes højere »end hvis han med billighed efter sin næring og formue kan tilkomme«.

S. 112. Det siges i almindelighed, at altertavlen i Nestved Mortenskirke er skåret 1664 (Molbech: Ungdomsvandringer s. 53). Det synes dog, som det med svag sort farve malede årstal i virkeligheden er 1667.

S. 115. Vignetten gengiver en døroverligger fra 1634, der findes i privateje i København. Efter form og stil at dømme stammer stykket rimeligvis fra Kolding; dens snitværk minder om Peder Jensens tidligste arbejder.

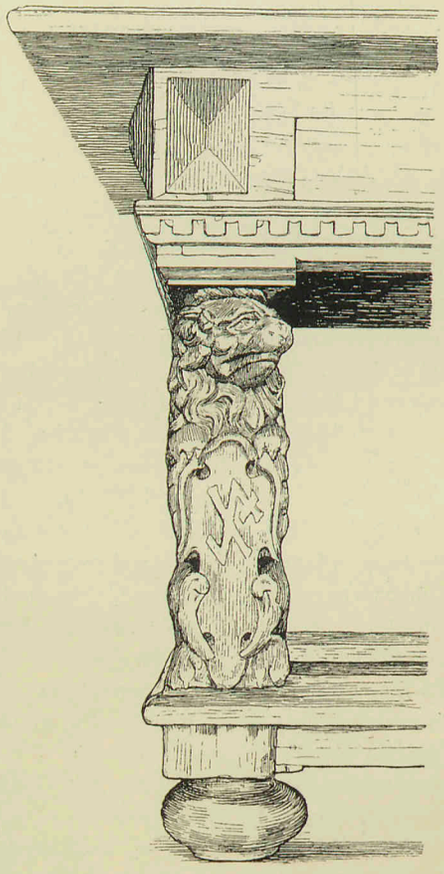

Fig. 148. Bordfod, c. 1650. Frederiksborg.

REGISTRE

SNEDKERE OG BILLEDSNIDERE

Håndværkere, som kun er nævnte ved fornavn,
er opførte under rubrikkerne billedsnider og snedker.

Alversen, Henrik, 119.
Andersen, se Riber.
Asmussen, Jens, 67 f.

Balche, Hans, 117.
Barchmand, Hans, 81.
Berg, Claus, 2, 22, 29.
Bielefeld, Johan, 99.
Brameyer, Claus, 114.
Brüggemann, Hans, 21, 29.
Billedsnider
— Abel, se Schrøder.
— Christen, 91.
— Jakob, 31.
— Jørgen, se Ringnis.
— Lorentz, se Jørgensen.

Dreier, Hans, 93.

Ebeltoft, Jakob Rasmussen, 76.

From, Hans, 116.

Gabriel, Klaus, 24.
Greus, Gregers, 81.
Groningen, Hans van, 70.
— Henrik van, 69.
— Johan van, 69.
Grøningen, Mikkel van, 69 f.
Gudewerth, Hans, 100 f.

Herbach, Casper, 117.

Ibsen, Niels, 74 f.

Iensen, Lauridtz, 90.
Iensen, Peder, se Kolding.
Iories, se Jørgensen, Lorentz,
Jørgensen, Jens, 40.
Jørgensen, Lorentz, 8, 103 f, 123.

Katkier, Anders, 38, 43, 47.
Kolding, Peder Jensen, 87 f, 123 f.
Krag, Frants, 94.
Kremberg, Jakob, 19.

Lagemann, Henrik, 24.
Lauridsen, Claus, 81.

Martensen, Jens, 117.
Matiessen, Jasper, 59 f.
Meyding, Antonius, 116.
Mohr, Villum, 81.
Moversen, Mads, 40, 41.

Nielsen, Lavrids, 35.
— Rasmus, 35.

Olufsen, Oluf, 73.
Otto, Stadius, 81.

Persen, Kristen, 38.

Rasmussen, se Ebeltoft.
Reineke, Henrik, 62.
Riber, Laurits Andersen, 73.
Ringerink, Henrik, 20, 99 f.
Ringnis, Jørgen, 97 f.

Schrøder, Abel, den ældre, 61.
— Abel, den yngre, 24, 108 f, 123.
Sørensen, Anders, 94 f.
Snedker
— Anders, 38, 43, 47.
— Arnt, 123.
— Bertil, 38, 39, 46.
— Hans, 38, 42, 43, 46, 47.
— Hans, 64.
— Harmens, 35.
— Jakob, 22.
— Jesper, se Matiessen.
— Jonas, 40.
— Kasper, 115.
— Knud, 123.
— Mikkel, 73.
— Tyge, 60.

Tusen, Mikkel, 38, 40—1, 42, 48.

Werner, Hendrik, 99.

STEDNAVNE

Amter, købstæder og herreder er ordnede i overensstemmelse med rækkefølge i tredje udgave af Traps Danmark.

København.

København, 22, 23, 24, 99, 117, 119.
Vor Frue k. 1.
Holmens k. 100, 102, 108 f., 112, 123.
Rosenborg, 81, 116.
Springvandet på Gammeltorv 81.
Kgl. Bibliothek 119.
Nationalmuseet 1, 3, 9 f., 13 f., 17 (fig.), 19 f. (fig.), 30, 32, 35, 36, 45 (fig.), 46, 51, 53 f., 55 f., 65, 68, 76, 83, 85, 86, 88, 100, 116, 122 f.
Folkemuseet 13, 26 f. (fig.), 38, 74, 100, 122.
Kunstindustrimuseet 100, 118.

Frederiksborg amt.

Helsingør 10, 23, 24, 59 f., 70, 81, 99, 115, 117. S. Olai k. 59, 103, 107, 115. Klosterkirken 60, 117. Kronborg 22, 58 ff., 116.
Frederiksborg 21, 23, 65 f., 81. Slotskirke 14 21, 81. Nationalhistorisk Museum 31, 54, 100, 116, 118.
Lynge-Kronborg h. Asminderød 60, 105. Birkerød 60.
Holbo h. Tibirke 31 (fig.), 34.
Strø h. Strø 34.
Lynge-Frederiksborg h. Hjørlunde 60. Slangerup 34, 60.
Horns h. Skuldelev 83.

Københavns amt.

Roskilde 83 f., 115, 123. Domkirke 33, 84, 120. Vor Frue 83 f. Frøkenkloster 53.
Køge 24, 33 f., 62 f., 115. Kirke 33, 64, 107, 114, 122.
Sokkelunds h. Brønshøj 114. Lyngby 60. Søllerød 60.
Sømme h. Fløng 83 f. Glim 115. Herslev 123. Himmelev 83 f. Hvedstrup 83. Svogerslev 64, 84. St. Jørgensbjerg 84, 123.
Voldborg h. Allerslev 83. Gjershøj 83. Ousted 83. Sonnerup 84.
Tune h. Jersie 64. Karlslunde 83, 114. Karlstrup 83, 84. Skjensved 33. Snoldelev 64. Solrød 64. Vindinge 64.
Ramsø h. Dåstrup 83. Dalby 83. Gadstrup 84. Ørsted 83.

Holbæk amt.

Holbæk 103 f., 114, 123.
Kalundborg 107.
Merløse h. Ågerup 35. Asminderup 123. Butterup 103, 114, 123. Grandløse 123. Kvandløse 35. S. Jernløse 35, 103, 114. N. Jernløse 103. Merløse 35, 114. Ondløse 112. Søndersted 114, 123. Tostrup 33, 114. Uggerløse 123.
Tusse h. Hjembæk 114. Hørby 123. Kundby 17 f. Tusse 35, 123. Udby 122.
Løve h. Sæby 35.
Arts h. Udby 83, 114. Raklev 114.
Skippinge h. Holmstrup 103, 107. Jordløse 123. Viskinde 114.
Ods h. 9 (fig.), 15 (fig.). Asmindrup 35. Asnæs 35. Egebjerg 107, 114. Højby 35, 114. Hørve 123. Rørvig 35. Vig 114.
Samsø 118.

Sorø amt.

Sorø 16, 29, 99.
Alsted h. Stenmagle 33 f.
Ringsted h. Frerslev 35. Haraldsted 6, 33 f. Høm 35 (fig.). Nordrup 114. Sigersted 31 (fig.). Vetterslev 112. Vigersted 34 (fig.).
Slagelse h. Gjerlev 103. Slotsbjergby 35.
Øster Flakkebjerg h. Fuirendal 112, 114, 123. Gunderslev 110, 114. Haldagerlille 114.

Præstø amt.

Præstø 110 f., 112, 114.
Nestved 64 f., 108 f., 123. Pederskirke 65, 112, 114. Mortenskirke 66, 109 f., 112, 114, 124.
Vordingborg 23, 110, 112, 114.
Bjeverskov h. Vallø 54. Valløby 62.
Stevns h. 33. Højerup 33 f. Lillehedinge 34.
Faxe h. Øster Egede 66. Roholte 122.
Tybjerg h. Glumsø 114. Herlufmagle 110. Sandby 114. Tybjerg 112. Tyvelse 114. Vrangstrup 114.
Hammer h. Vester Egesborg 114. Hammer 112. Olstrup 114. Vejlø 112, 114.
Bårse h. Kallehave 66. Mærn 66. Skibby 66. Skippinge 114.
Møenbo h. Magleby 66. Elmelunde 99.

Bornholm.

Åkirkeby 124.

Maribo amt.

Maribo 67, 97 f.
Nakskov 94, 96 f., 99, 102.
Nykøbing, kirke 94, 97 f. Slot 101.
Nysted 67.
Stubbekøbing 99.
Lolland. Berritsgård 99. Birket 9. Bregninge 67 Halsted 99, 102, 123. Kettinge 67. Krønge 99. Ryde 123. Sandby 102. Søllested 67. Tillitse 67, 99. Toreby 123. Utterslev 67. Vindeby 67. Våbensted 67.
Falster. N. Alslev 99. Eskildstrup 123. Gunslev 99. Kippinge 97 f., 123. S. Kirkeby 99, 123. Systofte 99. Tingsted 99. Torkildstrup 99. Nørre Vedby 97 f. Vålse 99.

Odense amt.

Odense 29, 67 f., 94. St. Knuds k. 8 (fig.). 29, 95.
Middelfart 73, 123.
Odense h. Dalum 94 f. Sanderum 7.
Bjerge h. Kjølstrup 68. Mesinge 68, 95. Midskov 31.
Lunde h. Hofmandsgave 56.
Skam h. Krogsbølle 36 (fig.).
Skovby h. Skovby 29.
Vends h. N.-Åby 96. Asperup 123. Gelsted 68. Rørup 68.
Båg h. Flemløse 46.

Svendborg amt.

Nyborg 94 f., 122.
Sunds h. Bjerreby 32.
Salling h. Nørre Broby 15. Nakkebølle 53.
Gudme h. Hesselager 31, 122. Tidselholt 21.
Vindinge h. Holckenhavn, kapel 93. Ørbæklunde 54. Skellerup 68. Vinding 95.
Langeland. Bødstrup 102. Fuglsbølle 106. Snøde 102. Stoense 102, 106.
Ærø. Bregninge 29.

Hjørring amt.

Hjørring 74 f., 83, 91. St. Hans 74. St. Olai 75. S. Katrine 91. Museum 52, 76.
Sæby 57.
Horns h. Elling 57. Flade 36, 57. Skærum 57.
Vennebjærg h. Astrup 76. Harritslev 76. Skallerup 76.
Dronninglund h. Albæk 57. Dronninglund 58. Hallund 122. Hellevad 122. Skæve 58. Torslev 58. Volstrup 57.
Børglum h. Vrendsted 58, 122. Tise 3, 59.
Hvetbo h. Ingstrup 74, 122. Saltum 58, 74.
Øster-Han h. Bratskov 54.

Thisted amt.

Vester Han h. Hjortels 57.
Hundborg h. Jannerup 87 f.
Mors. Sejerslev 5.

Ålborg amt.

Ålborg 24, 73 f., 123. Budolfi k. 90, 123. Vor Frue k. 5, 58, 74. Museum 55, 74.
Kjær h. Aistrup 74. Sulsted 58, 74. Vadum 74.
Fleskum h. Voldsted 33.
Hornum h. Frejlev 33. Øster-Hornum 122.
Hindsted h. Astrup 36. Rostrup 3, 35.
Års h. Skivum 122.

Viborg amt.

Salling. Spøttrup 13 (fig.), 122.
Nørlyng h. Asmild 36. Finnerup 85.
Sønderlyng h. Tjele 53.
Houlbjærg h. Aidt 73. Torsø 91. Vejerslev 73.

Randers amt.

Randers 69, 76, 90. St. Mortens k. 90. Museum 69.
Ebeltoft 76.
Gjerlev h. Overgård 55.
Nørhald h. Hald 76.
Galten h. Hadbjerg 91. Klausho'm 86. Voldum 90.
Rougsø h. Holbæk og Udby 119.
Sønderhald h. Auning 91. Essenbæk 90. Fausing 91. Kristrup 69 f. Skafføgård 68 f.
Nørre h. Voldby 91.
Sønder. Tirstrup 2 (fig.), 29.
Øster-Lisbjærg h. Egå 3. Hornslet 69. Skødstrup 87 f.

Århus amt.

Århus 22, 90, 91. Domkirke 13, 29, 69, 72. Vor Frue 29, 73.
Horsens 87 f., 90 f. Klosterkirke 87, 91. Frelserskirke 88 f.
Ning h. Malling 88. Mårslet 91. Østergård 54.
Hads h. Falling 87, 91, 121. Gosmer 87. Gylling 87. Halling 87. Hundslund 73. Nølev 87. Odder 87 f. Saxild 88. Torrild 73.
Hjelmslev h. Vrold 73.
Gjern h. Hammel 69.
Vor h. Østbirk 72.

Vejle amt.

Kolding 81, 87, 124. Museum 40, 44, 46 f., 122.
Bjerge h. Rosenvold 85. Glud 87 f.
Nørvang h. Hornstrup 124.
Tørrild h. Gadbjerg 123.
Holmans h. Pjedsted 3.

Ringkøbing amt.

Holstebro 123.
Skodborg h. Bøvling 91. Gudum 123.

Vandfuld h. Ferring 10.
Hjerm h. Gimsing 72.
Ginding h. Sal 124.
Hammerum h. Ikast 123.
Ulfborg h. Ulfborg 3, 36.
Hind h. He 122, 123. Stadil 42, 122.
Bølling h. Borris 42, 122. Hanning 40. Skjern 39. Stauning 52.
Nørre-Horne. N. Bork 52. S. Bork 48. Egvad 51 f. Hemmet 48. Lønborg 47 f., 123. Lyne 52. Oddum 48 f. Strellev 52. S. Vium 48, 122.

Ribe amt.

Ribe 8, 29, 36 f., 42, 45 f., 47 f., 122. Domkirke 47, 52, 67. S. Katrine 52. Museum 122.
Vester Horne h. Henne 1, 38. Lunde 48. Lønne 48. Nørre Nebel 38, 48. Outrup 42 (fig.), 48.
Skads h. Hostrup 122. Jerne 43 (fig.). Starup 48. Øsse 38. Grimstrup 52. Vester-Nykirke 40.
Slavs h. Hejnsvig og Vorbasse 52, 73.
Anst h. Anst 52, 85.
Malt h. Brørup 52. Føvling 42, 122.
Gjørding h. Jernved 38, 47, 50 (fig.) Vejrup 45. Vilslev 52.
Ribe h. V. Vedsted 42, 46.

Gammeldanske lande.

Sønderjylland 25, 29, 36, 49 f., 58, 79 f., 122.
Eckernførde 100 f.
Flensborg 23 f., 97, 99 f. Museum 40, 47, 122.
Haderslev 70, 93.
Husum 69.
Slesvig 21, 100.
Tønder 58.
Daler 42. Døstrup 46. Hvidding 42. Høgsbro 52. Mjolden 42. Nordfrisland 42, 122. Ostenfeld 27, 52 (fig.). Rejsby 38. Ringenæs 97. Romø 38, 41, 52. Skærbæk 40 f.
Skåne 25. 78.
Malmø 11, 19, 55, 81.
Lund 7, 19, 31.

1875

1992
Det kgl. Bibl. Bogb.